

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**TÜRKİYE’NİN HİZMET İHRACATININ
ANALİZİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

HASAN CAN TUFAN

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET YUNUS ÇELİK

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE’NİN HİZMET İHRACATININ ANALİZİ

Hasan Can TUFAN

Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Serkan DİLEK
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Sezgin AÇIKALIN

KASTAMONU - 2021

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildirir ve taahhüt ederim.

Hasan Can TUFAN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TÜRKİYE’NİN HİZMET İHRACATININ ANALİZİ

Hasan Can TUFAN
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK

Ülke ekonomilerini oluşturan temel sektörler, tarım, sanayi ve hizmetlerdir. Uzun yıllar boyunca tarım ve sanayi sektörleri ekonomik büyümenin en önemli unsurlarını oluşturmuşken, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında güçlü ekonomiye sahip ülkeler, tarım ve sanayi sektörüne dayalı ekonominin yerine ekonomik yapılarını ve politikalarını değiştirerek hizmet sektörüne ağırlık vermişlerdir. Sonraki yıllarda ise gelişmekte olan ülkeler de hizmet sektörünün ekonomilerindeki payını artırma çabası içine girmiştir.

Uluslararası hizmet ticareti Türkiye’nin son yıllarda en önemli gündem konularından birisi olmuştur. Uluslararası hizmet ticaretinin öneminin giderek artması ve Türkiye’nin pek çok hizmet alanında mukayeseli üstünlüğe sahip olması sebebiyle çok sayıda hizmet sektörü ülkemizin ekonomik yapısı içinde yerini almıştır. Yıllarca uluslararası hizmet ticaretinde sadece turizm ile var olan ülkemiz son yıllarda pek çok hizmet sektörünün uluslararası ticaretini gerçekleştirir konuma gelmiştir.

Bu çalışmada Türkiye’de hizmet ihracatının içinde barındırdığı büyük ve önemli sektörlerin ülke ekonomisinin büyümesine verdiği destek ve ödemeler dengesine yaptığı pozitif katkı 12 alt sektör temelinde analiz edilmiş ve sektörlerle yönelik uygun politikalar geliştirilmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir. Ayrıca Türkiye’de hizmet ihracatı gelirleri üzerinde etkili olan makroekonomik değişkenlerin belirlenmesi amacıyla 2000:1 – 2020:4 yılları arası çeyreklik verileri kullanılarak aralarındaki ilişki incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Sektörü, Hizmet İhracatı, Türkiye

2021, 151 sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

ANALYSIS OF TURKEY'S SERVICE EXPORTS

Hasan Can TUFAN
Kastamonu University
Institute for Social Science Institute
Department of Economics

Supervisor: Assit. Prof. Mehmet Yunus ÇELİK

Abstract: The main sectors that make up the economies of the country are agriculture, industry and services. While the agriculture and industry sectors have been the most important elements of economic growth for many years, especially after the Second World War developed economies have tended towards and economic structure dominated by the service sector instead of the economy based on agriculture and industry. In the following years, developing countries also made an effort to increase the share of the service sector in their economies.

International trade in services has become one of Turkey's most important agenda in recent years. Have comparative advantage in many service areas and increase the importance of Turkey's international service has taken place in our country's economic state wide range of service sectors. Our country, which has existed only with tourism in international service trade for years, has become the international trade of many service sectors in recent years.

In this study, appropriate policies for given the growth of large and important sector of the national economy which embodies the export of services in Turkey, where support and payments have been analyzed on the basis of positive contribution of subsectors his balance and the sector is considered to be crucial for the development. Also having an impact of the determination of macroeconomic variables in order to service export revenues in Turkey in 2000:1 – 2020:4 years from the relationships between them using quarterly data have been analyzed.

Key Words: Service industry, Service Export, Turkey

2021, 151 pages

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Dünya’da ve Türkiye’de hizmet ihracatının tarihsel süreci, alt sektörleri itibariyle yapısal analizi, ödemeler dengesine ve ekonomiye katkısı üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın hazırlanması ve tamamlanmasında desteklerini ve katkılarını esirgemeyen, lisansüstü öğrenim hayatında değerli bilgilerini paylaşan kıymetli ve saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yunus ÇELİK’e samimiyetle şükranlarımı sunarım.

Mayıs 2021

KASTAMONU

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xi
GRAFİKLER DİZİNİ	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
1. GİRİŞ	1
2. HİZMETLER SEKTÖRÜ VE HİZMET TİCARETİ	4
2.1. Teorik Çerçevesi	4
2.2. Hizmetlerin Temel Özellikleri	6
2.2.1. Hizmetlerin Fiziki Varlığının Olmaması (Dokunulmazlık)	7
2.2.2. Heterojenlik	7
2.2.3. Üretim ve Tüketimin Eş Zamanlı Olması	8
2.2.4. Sahipliğin Olmaması ve Transfer Edilememesi	8
2.3. Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT).....	8
2.4. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ).....	10
2.4.1. Marakeş Anlaşması	10
2.4.2. Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)	11
2.4.2.1. <i>GATS'in Temel Kuralları</i>	11
2.4.3. TRIPs ve TRIMs Anlaşması	12
2.5. Uluslararası Hizmet Ticareti	13
2.5.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorilerinde Uluslararası Hizmet Ticareti	13
2.5.1.1. <i>Mutlak Üstünlükler Teorisi</i>	13
2.5.1.2. <i>Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi</i>	14
2.5.1.3. <i>Faktör Donatımı Teorisi</i>	16
2.5.2. Modern Dış Ticaret Teorilerinde Uluslararası Hizmet Ticareti	17

2.5.2.1. <i>Sapir ve Lutz Yaklaşımı</i>	18
2.5.2.2. <i>Melvin Yaklaşımı</i>	18
2.5.2.3. <i>Deardorff Yaklaşımı</i>	19
2.6. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Önündeki Engeller	20
2.7. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Liberalizasyonu.....	21
2.8. Hizmet Ticaretine İlişkin Sınıflandırmalar.....	22
2.9. Dünyada ve Türkiye’de Hizmet Ticaretinin Gelişimi ve Mevcut Durumu ...	24
2.9.1. Dünyada Hizmet İhracatının Büyüklüğü.....	24
2.9.2. Türkiye’nin Dünya Hizmet İhracatı Sıralamasındaki Yeri	25
2.9.3. Bölgelere Göre Mal Ticaretinin Gelişimi.....	31
2.9.4. Bölgelere Göre Uluslararası Hizmet Ticaretinin Gelişimi	32
2.9.5. Ülkelere Göre Uluslararası Hizmet ve Mal Ticaretinin Gelişimi	33
3. TÜRKİYE’DE HİZMET İHRACATININ YAPISI VE SEKTÖREL	
ANALİZLER.....	37
3.1. Türkiye’de Dış Ticaret	37
3.2. Türkiye’de Alt Sektörler İtibariyle Hizmet İhracatı ve Sektörel	
Değerlendirmeler	38
3.2.1. Turizm ve Seyahat Hizmetleri.....	39
3.2.2. Taşımacılık Hizmetleri	42
3.2.3. Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri.....	45
3.2.3.1. <i>Eğitim Hizmetleri</i>	46
3.2.3.2. <i>Sağlık Hizmetleri</i>	49
3.2.3.3. <i>Kültür ve Eğlence Hizmetleri</i>	52
3.2.4. İnşaat Hizmetleri	63
3.2.5. Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	67
3.2.6. Finansal Hizmetler	70
3.2.6.1. <i>Kıyı Ötesi (Off-shore) Bankacılık Hizmetleri</i>	71
3.2.6.2. <i>Yabancı Perakende Bankacılık</i>	71
3.2.6.3. <i>Ücret Tabanlı Bankacılık Hizmetleri</i>	72
3.2.7. Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri.....	73
3.2.8. Tamir ve Bakım Hizmetleri.....	75
3.2.8.1. <i>Gemi Bakım ve Onarım Sektörü</i>	75
3.2.8.2. <i>Uçak Bakım ve Onarım Sektörü</i>	76

3.2.9. Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler	77
3.2.10. Resmi Hizmetler.....	80
3.2.11. İşlem Gören Mallar	80
3.2.12. Diğer Ticari Hizmetler (Mesleki, Teknik, Ar-Ge ve Diğer)	80
3.3. Hizmet İhracatının Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi.....	81
3.3.1. Ödemeler Dengesi	81
3.3.2. Mal Ticareti ve Ödemeler Dengesi	81
3.3.3. Hizmet Ticareti ve Ödemeler Dengesi	83
3.3.4. Mal ve Hizmet Ticareti Ödemeler Dengesi.....	84
3.3.5. Hizmet İhracatı Alt Sektörlerinin Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi... 85	
3.3.5.1. <i>Turizm ve Seyahat Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	85
3.3.5.2. <i>Taşımacılık Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	86
3.3.5.3. <i>Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	87
3.3.5.4. <i>İnşaat Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i> ..	88
3.3.5.5. <i>Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	89
3.3.5.6. <i>Finansal Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i> 90	
3.3.5.7. <i>Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	91
3.3.5.8. <i>Tamir ve Bakım Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	92
3.3.5.9. <i>Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	93
3.3.5.10. <i>Resmi Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	94
3.3.5.11. <i>İşlem Gören Mallar Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi</i>	95

3.3.5.12. Diğer Ticari Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi.....	96
--	----

4. HİZMET İHRACATI ÜZERİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLERİN ANALİZİ	97
4.1. Metodoloji ve Veri Seti	97
4.2. Amaç ve Kapsam	97
4.3. Araştırma Modeli ve Değişkenler	97
4.4. Veri Analizi	98
4.5. Bulgular	104
4.5.1. Betimsel İstatistikler.....	105
4.5.2. Birim Kök Testleri	107
4.6. Model Tahmini	110
SONUÇ.....	116
KAYNAKLAR	122

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 1.Film/dizi/animasyon/belgesel/program formatı sektörü değer zinciri.....	54
Şekil 2. Müzik endüstrisi değer zinciri	59

TABLOLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 1. Fiziksel mallar ile hizmetler arasındaki farklar	7
Tablo 2. Mal ihracatı ve hizmet ihracatının yıllık bileşik büyüme oranı	24
Tablo 3. Bölgelere göre mal ticareti ve yıllık yüzde değişimleri	31
Tablo 4. Bölgelere göre hizmet ticareti ve yıllık yüzde değişimleri	32
Tablo 5. Mal ticaretinde önde gelen ülkeler, 2018 (Milyar \$ ve %)	33
Tablo 6. Dünyada hizmetler ticaretinde öncü ülkeler (2018, %, Milyar Dolar)	34
Tablo 7. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ve yıllık değişimleri	41
Tablo 8. İthalat ve ihracatta taşıma modlarının yıllara göre yüzdesel payları	44
Tablo 9. Türkiye'de müzik endüstrisi gelirleri (Milyon ABD Doları)	61
Tablo 10. Yıllara göre Türk müteahhitlik sektörü proje sayısı ve bedeli	65
Tablo 11. 1972-2020 yılları arasında Türk müteahhitlik sektörü proje bedeli ve payının ülkelere göre dağılımı	66
Tablo 12. 2019 yılı Türk müteahhitlik sektörünün ülkelere göre dağılımı	66
Tablo 13. Dünya'da sigorta sektöründe küresel prim üretimi	73
Tablo 14. Türkiye sigorta, emeklilik ve reasürans şirketleri sayısı	74
Tablo 15. Değişken tanımları	98
Tablo 16. Değişken betimsel istatistikleri	105
Tablo 17. Mevsimsel etki testleri	107
Tablo 18. ADF birim kök testleri	108
Tablo 19. Yapısal kırılmalı DF birim kök testleri	109
Tablo 20. Değişkenler arası korelasyon matrisi	110
Tablo 21. ARDL sınır testi istatistikleri	111
Tablo 22. ARDL (1, 5, 0, 3, 7) Otoregresif model bulguları	111
Tablo 23. Uzun dönem istatistikleri	113
Tablo 24. Hata düzeltme modeli istatistikleri	113

GRAFİKLER DİZİNİ

Sayfa

Grafik 1. EBOPS 2010 sınıflandırmasında yer alan hizmetlerin toplam ihracat değerleri (Dünya, 2018, Milyar ABD Doları)	25
Grafik 2. Türkiye hizmet ihracatının gelişimi (1980-2018, Milyar ABD Doları)	26
Grafik 3. EBOPS 2010 sınıflandırmasına göre sektörel bazda Türkiye'nin hizmet ihracatı (2016-2018, Milyar ABD Doları)	27
Grafik 4. Dünyada hizmet ihracatı gerçekleştiren ilk 10 ülke ve Türkiye (2018, Milyar ABD Doları)	27
Grafik 5. Dünyada hizmet ithalatı gerçekleştiren ilk 10 ülke ve Türkiye (2018, Milyar ABD Doları)	28
Grafik 6. Türkiye'nin EBOPS-2010 sınıflandırması bazında ihracat geliri dağılımları (2018, %)	30
Grafik 7. Dünya'nın EBOPS-2010 sınıflandırması bazında ihracat geliri dağılımları (2018, %)	30
Grafik 8. Türkiye'de uluslararası öğrenci sayılarının gelişimi	48
Grafik 9. Yıllara göre Türkiye'ye tedavi amacıyla gelen uluslararası hasta sayısı, 2008-2018	51
Grafik 10. Türkiye'de yıllara göre yerli ve yabancı film gişe gelirleri (Milyon Türk Lirası)	55
Grafik 11. Program türlerini izleme durumu (Aylık ortalama gün sayısı)	57
Grafik 12. Dünya müzik endüstri gelirleri (Milyar ABD Doları)	60
Grafik 13. Türkiye kitap perakende pazarı (milyon ABD doları)	63
Grafik 14. Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri pazarının büyüklüğü (Milyar ABD Doları)	68
Grafik 15. Bilgi ve iletişim teknolojileri pazar kırılımı büyüklüğü (Milyar Dolar)	69
Grafik 16. Bankacılık sektörü ve banka dışı mali kuruluş büyüklükleri (milyon TL)	70
Grafik 17. Türkiye'de sigorta şirketlerinin ABD doları bazında prim gelirleri ve yıllık değişimi (ABD doları)	74
Grafik 18. Türkiye'de ithalat ve ihracat (1984-2019, Milyar Dolar)	81

Grafik 19. Türkiye'de dış ticaret dengesi	82
Grafik 20. Türkiye'nin hizmet ihracat ve ithalatı ödemeler dengesi	83
Grafik 21. Türkiye'nin mal ve hizmet ticareti ödemeler dengesi	84
Grafik 22. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait turizm hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	85
Grafik 23. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait taşımacılık hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)	86
Grafik 24. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	87
Grafik 25. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait inşaat hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	88
Grafik 26. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	89
Grafik 27. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait finansal hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	90
Grafik 28. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait sigorta ve emeklilik hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	91
Grafik 29. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait tamir ve bakım hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)	92
Grafik 30. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait fikri mülkiyet haklarının kullanılması, çoğaltılması ve/veya dağıtılmasına ilişkin ücretler hizmetleri gelir ve giderleri (milyar dolar).....	93
Grafik 31. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait resmi hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar).....	94
Grafik 32. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait işlem gören mallar gelir ve giderleri (milyar dolar)	95
Grafik 33. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait diğer ticari hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar)	96
Grafik 34. Değişken zaman yolu grafikleri.....	106
Grafik 35. Cusum ve Cusum kare testleri	115

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIC	Akaike Bilgi Kriteri
ARDL	Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Sınır Testi
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BEBKA	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı
BM	Birleşmiş Milletler
BÖP	Büyük Öğrenci Projesi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EBOPS	Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Hizmetler Sınıflandırması
EKK	En Küçük Kareler
EUIPO	Avrupa Birliği Fikri Mülkiyet Ofisi
IFPI	Uluslararası Fonografik Endüstrisi Federasyonu
GATS	Hizmet Ticareti Genel Anlaşması
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

GİSBİR	Gemi İnşa Sanayicileri Birliği
HİG	Hizmet İhracatı Gelirleri
HO	Heckscher-Ohlin
HSG	Hizmet Sektörü Gelirleri
IPA	Uluslararası Yayıncılar Birliği
ITC	Uluslararası Ticaret Merkezi
ITO	Uluslararası Ticaret Örgütü
İTO	İstanbul Ticaret Odası
İTS	İnşaat Tipleri Sınıflaması
İZKA	İzmir Kalkınma Ajansı
İZTO	İzmir Ticaret Odası
JCI	Uluslararası Ortak Komisyon
KİGEM	Kamu İşletmeciliğini Geliştirme Merkezi Vakfı
MFN	En Çok Kayrılan Ülke
MİG	Mal İhracatı Gelirleri
MRO	Bakım, Onarım ve Yenileme
MÜSİAD	Müstakil İş Adamları Derneği
REER	Reel Efektif Döviz Kuru
SATURK	Sağlık Turizm Kurulu
TBB	Türkiye Bankalar Birliği
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

TİM	Türkiye İhracatçılar Birliği
TRIPS	Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması
TRT	Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
TSKB	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TÜBİSAD	Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRKPATENT	Türk Patent ve Marka Kurumu
TÜRSAB	Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
UFRAD	Ulusal Francshising Derneği
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WIPO	Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü
WTO	Dünya Ticaret Örgütü
YARBİS	Yıldız Araştırmacı Bilgi Sistemi
YÖS	Yabancı Uyruklu Öğrenci Sınavı
YTB	Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

1. GİRİŞ

Hizmet sektörü, yarattığı katma değer ve ticaret potansiyeli açısından hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde önemli bir yere sahiptir. Hizmet kavramının tanımlanmasındaki zorluklar ve iktisat teorisinde ve uygulamalı iktisadi araştırmalarda uzun süre ihmal edilmiş olması kuşkusuz hizmetlerin uluslararası ticaretin ilgi alanına girmesini geciktirmiştir. Hizmet kesiminin ve hizmet fonksiyonunun önemi, Büyük Bunalım yıllarında ve özellikle de II. Dünya Savaşı sonrasında fark edilmiştir. Bu dönemde bazı iktisatçılar dağıtım problemlerine vurgu yapmışlar ve ekonomik sistemin sorunsuz yürütülmesi ve ekonomik büyümenin sağlanmasında, bütün sektörlerle bütünleşmiş olan hizmet fonksiyonlarının zorunluluğuna dikkat çekmişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra hizmetler ABD'de ve özellikle sanayisi güçlü ülkelerde ekonomilerin en geniş ve dinamik sektörü haline gelmiştir. 1980'li yılların başında ABD'nin bazı gelişmiş ülkelerin de desteğini sağlayarak hizmet ticaretinin ülkelerarası çok taraflı kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi ve hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi yolunda attığı bazı adımlar 1994 yılında imzalanan GATS ile sonuçlanmıştır. Türkiye, hizmet sektöründe yaşanan serbestleşmenin ülkemiz firmaları açısından önemli fırsatlar yaratacağı düşüncesiyle GATS'a taraf olmuş ve sektörün serbestleştirilmesi yönündeki yükümlülüklerini belirlemiştir.

Uluslararası hizmet ticareti birçok ülkenin ödemeler bilançosunun denkleştirilmesi açısından önemlidir. Bu durum, gelişmelerini hızlandırmak için yüklü miktarda döviz ihtiyacı duyan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için hayati öneme sahiptir. Bu ülkelerin büyük bir bölümünde dış ticaret bilançoları genelde açık vermektedir. Dış ticaret bilançolarındaki bu açıklar hizmet ihracatı yoluyla kapatılmaktadır. Ancak burada önemli olan husus, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerinin bulunduğu sektörlerin doğru belirlenmesi ve yatırımların bu sektörlerle yöneltilip, döviz gelirlerinde artış sağlanması yönünde politikalar üretmektir.

Ülkelerin küresel hizmet ticaretinden yararlanması gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkeler, bilgiye dayalı hizmet sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmakta ve katma değeri daha yüksek hizmetleri üretebilmektedir.

Böylelikle gelişmiş ülkelerin hizmet ticaretinden aldıkları paylarda yükseliş vardır. Gelişmekte olan ülkeler ise emek yoğun nitelikli geleneksel hizmetlere yönelik ihracatlarıyla küresel ticaretten aldıkları payları artırmaya gayret etmektedirler. Gelişmekte olan ülkelerin uluslararası alanda hizmet ticaretinden aldıkları payları ve döviz gelirlerini artırmalarının temel koşulu, emek yoğun sektörlerinin dışında bilgi yoğun hizmet sektörlerinde faaliyetlerini artırması, bu sektöre yönelik nitelikli işgücü yetiştirmesi ve AR-GE'nin artırılmasıdır.

Hizmet sektörü, Türkiye ekonomisinde milli hasıla ve istihdam içerisinde ilk sıralarda yer alan sektördür. Türkiye'de çeşitli hizmet alt sektörlerinde çok sayıda hizmet üretilmesine rağmen sektörün uluslararası ticaret rakamları incelendiğinde, bu rakamların gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı gözlemlenmektedir. Ürün dolaşımı, sermaye hareketi, işgücü dolaşımı ve üretici yerleşmesinin zorluğu gibi daha çok tarife dışı engellerin varlığıyla beraber siyasi ve politik mülahazalar, uluslararası hizmet ticaretini kısıtlayan faktörlerin başında gelmektedir. Türkiye'de hizmet kalemi, adı geçen tüm engellere rağmen ödemeler dengesinde fazla veren kalemler arasında yer almaktadır. Hizmet ihracatı yoluyla elde edilen döviz gelirlerinin cari açığın kapanmasında son derece önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye ekonomisinde hizmet sektörüne yönelik dış ticaretin ayrıntılı araştırılmasını, sektör ihracatını etkileyen faktörlerin belirlenmesini ve ekonometrik ve sayısal analizler sonucu elde edilen bulgular ışığında politika önerisi sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında çalışma dört bölüme ayrılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, hizmet olgusuyla ilgili kavramsal konular ele alınmıştır. Hizmetler ticaretine ilişkin tanımlamalar, sınıflamalar ayrıca hizmet ticaretinin mal ticaretinden farkları, hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi ve geleneksel ile modern dış ticaret teorilerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliği hususu incelenmiştir. Ayrıca bölüm sonunda Dünyada ve Türkiye'de hizmet ticaretinin mevcut durumu, bölgelere ve ülkelere göre uluslararası hizmet ticaretinin gelişimi analiz edilmiştir.

Üçüncü bölümde, öncü uluslararası kuruluş ve örgütlerin bir araya gelerek hazırladığı, uluslararası düzeyde anlaşmaya varılmış "Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Hizmet

Sınıflandırması-2010” (EBOPS-2010)’nda yer alan 12 adet hizmet alt sektörleri üzerinden hizmet ihracatı derinlemesine araştırılmış ve Türkiye ekonomisinde hizmet ticaretine yönelik gelişmeler ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi İstatistiklerinden yararlanılarak hizmet ihracatı alt sektörlerinin ödemeler dengesi itibariyle değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca mal ticareti ve hizmet ticaretinin karşılaştırmalı analizi de çalışma kapsamına alınmıştır. Analizin sonucunda, Türkiye mallar dış ticaretinde açık vermesine karşın hizmetler gelirleri, giderlerinden daha fazla olup hizmetler gelir-gider dengesinde fazla durumda olduğu tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise, çalışmanın uygulama kısmı yer almaktadır. Türkiye ekonomisinde hizmet ihracat gelirleri üzerinde etkisi olduğu düşünülen değişkenlerin eklenmesiyle oluşturulan ve 2000:Q1-2020:Q4 dönemini kapsayan ekonometrik modelin analiz sonuçları yer almaktadır.

Sonuç kısmında, çalışmanın analiz sonuçlarının değerlendirmeleri ve Türkiye’nin de aralarında olduğu gelişmekte olan ekonomilerde hizmet ticareti potansiyelini artırabilecek politika ve strateji önerileri yer almaktadır.

2. HİZMETLER SEKTÖRÜ VE HİZMET TİCARETİ

2.1. Teorik Çerçevesi

Araştırmacılar, iktisadın bir bilim olarak meydana geldiği dönemlerde mal kavramı üzerinde durmuşlardır. Hizmet kavramı, merkantilist görüşten klasik ekole kadar artık ya da üçüncül sektör olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında hizmetler olgusu sermaye birikimi oluşturmayan ve tarım dışında kalan basit hizmetçilik işlevi olarak düşünülmüştür. Bu sonucun etkisi olarak ekonomide fiziki malların egemenliği altında devam eden bir süreç gelişmiştir. Fakat haberleşme ve ulaşırmadaki ilerlemelere bağlı olarak hizmet faktörünün de dış ticarete mesafe olarak etkisinin arttığı gözlemlenmiştir. Buradan hareketle gelişmiş ülkelerde önemli bir yere gelen hizmet kavramının iktisat kaynaklarında İkinci Dünya Savaşı'ndan özellikle de 1950'li yıllardan sonra yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir (Çakmak, Bozkurt, Aksu ve Emsen, 2011).

Hizmetlerin tanımlanmasındaki zorluklar ve hizmetleri ticari mallardan ayırt etmenin kolay olmaması hizmetler sektörünün rolü ve öneminin iktisat literatüründe ihmal edilmesinin nedeni olarak gösterilmektedir. Hizmetler uzun yıllar kısır bir etkinlik olarak anlatılmaya çalışılsa da iktisat teorisinde mal ve hizmet ayırımının tarihi Adam Smith'e kadar uzanmaktadır. Smith ve Karl Marx gibi Klasik İktisatçılar hizmet sektörünü “verimli olmayan faaliyetler” şeklinde değerlendirmiştir. Hizmetlerin bu şekilde değerlendirilmesinde fiziki olarak gözle görülebilen ve elle tutulabilen nesnel olmayışlarının etkisi olduğu düşünülmektedir (Ekinci, 2008).

Günümüzde de çoğu iktisatçının hizmetleri ya “maddi olmayan mallar” ya da kısaca “mallar” olarak tanımladığı görülmektedir. Örneğin, Colin Clark tarafından 1930'lu yıllarda ortaya atılan bakiye yaklaşımında tarım ve sanayi sektörlerine dahil olmayan tüm faaliyetler hizmet olarak tanımlanmıştır. Nicholas Kaldor da hizmetleri “gelişmeyen” olarak nitelendirmiş ve mal-hizmet ayırımını bu açıdan açıklamaya çalışmıştır. Jagdish Bhagwati de hizmet tanımını yaparken “ilerleyebilirlik” esasını benimsemiş ve hizmetlerin mallarla olan ilişkisinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir. Yani, malların hizmetlerden ayrılmasıyla ilgili olarak

sürekli olarak gösteren bir teknik ve yapısal değişimden ve bazı hizmetlerin mallardan; bazı malların da hizmetlerden kopup ayrıldığını ifade etmiş ve bu duruma da “parçalanma süreci” adını vermiştir (Mızrak, 2009).

T. P. Hill, iktisat yazınında hizmet tanımı, mal-hizmet ayrımı ile hizmetlerin sınıflandırılması üzerinde durmuş ve mal ve hizmetlerin mantıksal anlamda farklı kategorilere ait olduğunu ortaya atmış ve hizmetin tanımını “değişme” kavramı esasına dayandırmıştır. Hill, mal ve hizmet ayrımını tanımlarken hizmetin depolanamaz olması özelliğine dikkat çekmiştir. Ancak hizmetler, yapısı gereği üretildiği anda tüketildiği için hizmetlerin stoklanamaz olmasının esas nedeninin fiziksel özellikleriyle ilgili olmayıp mantıksal bir imkansızlıktan doğan bir sebep olduğunu ifade etmiştir (Mızrak, Yazıcı, Tepecik, Tekeli ve Ongun, 2013).

Hizmet konusunda açık bir tanım yapan d’Alcantara, hizmeti “mal olarak tasnif edilmeyen ekonomik işlemlerin tamamı” olarak ifade etmektedir. Gershuny’un ifadesiyle hizmet endüstrileri, imalat yapmayan endüstrilerdir. Akehurst’a göre hizmet endüstrileri genelde elle tutulamaz ürünler sağlayan organizasyonlar ve işletmelerden oluşur (Aslan, 1998).

Kavramsal açıklamalara bakıldığında zaman iktisadi teoride hizmet tanımlama çalışmalarında ortak bir yere varılmamasının sebepleri olarak hizmetler sektörünün geniş bir iktisadi faaliyet alanını kapsamaması ve bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan hızlı gelişmenin yeni hizmet türlerini ortaya çıkarması gösterilebilir.

Tarihi süreç olarak incelendiğinde uluslararası ticaretin farklı süreçlerden geçerek günümüz haline ulaştığı görülmektedir. Ticari ilişkilerin karmaşık bir hal almasıyla beraber sistematik yaklaşımlar kurumsal niteliğe bürünmeye başlamıştır (Ekinci, 2008). İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminden kısa bir süre sonra dünya ekonomisinin yeni kurallarını oluşturmak ve istikrarlı bir serbest ticaret düzenine ulaşmak arzusuyla beraber ticaret savaşlı bir dünya ekonomik krizinin, para istikrarsızlığının ve kitle işsizliğinin ortaya çıkmasının önlenmesi adına Amerika Birleşik Devletleri tarafından Birleşmiş Milletler çerçevesinde bir dizi girişim başlatıldı (Kartal, 2008).

Bu süreçte Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) adında uluslararası bir ticaret örgütü inşa etme çabalarının sonuçsuz kalmasından sonra 1947 yılında imzalanan ve 1948 yılında yürürlüğe giren GATT (The General Agreement on Tariffs and Trade) dünya mal ticaretine hukuki bir boyut kazandırmıştır. GATT' dan daha kapsamlı ve çok taraflı olarak 1 Ocak 1995'de yürürlüğe giren Nihai Senet doğrultusunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuştur. DTÖ mal ticareti dışında hizmet ve fikri mülkiyet hakları olmak üzere birçok konuyu ticaretle ilişkilendirmiş ve GATS (General Agreement on Trade in Services) eliyle hizmet ticareti, TRIPS (Trade-Related Intellectual Property Rights) eliyle de fikri mülkiyet ticareti ayrıntılı olarak hukuksal bir nitelik ve kapsam kazanmıştır (Kıyan ve Yüksel, 2011).

2.2. Hizmetlerin Temel Özellikleri

Hizmetler sektörü, tarım ve sanayi dışında kalan bütün faaliyetler olarak tanımlanabilir. Hizmetlerin temel özelliklerinden biri, maddi olmama ve görünmez olmalarıdır. Hizmetler mallarda olduğu gibi depolanamaz. Mallarla ilgili uluslararası ticaret, ülkeler arası fiziki hareketten oluşmasına rağmen hizmet işlemi sınır ötesi hareketi gerektirmez. Ülkelerin yerli sanayiler üzerindeki korumacı politikaları da mal ve hizmetler arasındaki temel ayrımı oluşturur. Mal üreten sanayiler miktar kısıtlamaları, tarifeler ve diğer sınır önlemleriyle korunurken tam tersi olarak hizmetler gayri maddi özelliği ve hizmet işleminin sınır ötesi hareketi içermemesi nedeniyle sadece ulusal düzenlemelerle korunmaktadır (Karluk, 2013).

Mallar ile hizmetler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. İktisat literatüründe yer alan mal ve hizmetlerin ayrımına yönelik tanımlamaların çoğu, hizmetlerin tipik özelliklerinden kaynaklanan farklılıklar değerlendirilerek yapılmıştır. Miles ve Boden bu özellikleri şöyle sıralamıştır (Miles ve Boden, 2000).

- Hizmetlerin gayri maddi bir yapısının olması,
- Stoklanabilir ve transfer edilebilir olmaması,
- Üretici ve tüketici arasında doğrudan bir etkileşim oluşturmasıdır.

Tablo 1. Fiziksel mallar ile hizmetler arasındaki farklar

Fiziksel Mallar	Hizmetler
Fiziksel varlıkları mevcuttur	Fiziksel varlıkları mevcut değildir
Homojendir.	Heterojendir.
Üretim ve tüketim birbirinden bağımsız süreçlerdir.	Üretim ve tüketim aynı anda gerçekleşir. Eş zamanlı bir süreç vardır.
Bir nesne söz konusudur.	Bir faaliyet veya süreç söz konusudur.
Temel değer fabrikada üretilir.	Temel değer alıcı ve satıcı etkileşimlerinde üretilir.
Müşteriler üretim süreçlerine katılmamaktadır.	Müşteriler üretime katılmaktadırlar.
Stoklanabilir.	Stoklanamaz.
Mülkiyet transfer edilebilir.	Mülkiyet transfer edilemez.

Kaynak: Al, 2006

Tabloda mal ve hizmetlerin birbirinden ayrı değerlendirilmesine sebebiyet veren özellikler incelenmiştir. Hizmetlere ait yukarıda sıralanan karakteristik özelliklerden önem arz edenler alt başlıklar biçiminde incelenecektir.

2.2.1. Hizmetlerin Fiziki Varlığının Olmaması (Dokunulmazlık)

Dokunulmazlık, hizmetler ile mallar arasındaki en temel farklılıktır. Buna soyutluk da denilmektedir. Mallardan farklı olarak hizmetler üretilmeden önce görülmez, tadına bakılamaz, duyulmaz, koklanamaz ve hissedilemez. Hizmetlerin dokunulmazlık özelliğine örnek olarak sağlık hizmetleri, finansal hizmetler, bilişim hizmetleri vb. verilebilir (Kozak, Özel ve Yüncü, 2011).

2.2.2. Heterojenlik

Heterojenlik (değişkenlik) hizmetlerin tek bir biçime dönüşmemesini belirten önemli bir özelliktir. Hizmetler insanlar tarafından üretilen performanslar olduğundan özellikle emek yoğun hizmet sektörlerinde, tek tip bir çıktıya ulaşmak çok zordur.

Sonuç olarak farklı kişilerin, farklı müşterilere, farklı zamanlarda verdikleri hizmetlerin standartlaştırılması hemen hemen olanaksızdır (Gümüšođlu, Pınar, Akan ve Akbaba, 2007).

2.2.3. Üretim ve Tüketimin Eş Zamanlı Olması

Üretim ve tüketim sürecinin birbirinden farklı olması sebebiyle malların üretiminde, işletme ile müşteri ancak malın satın alınması esnasında bir araya gelirken hizmetler ise üretildiği anda tüketildikleri için işletme ile müşterinin üretim esnası boyunca etkileşimleri devam etmektedir. Bu durumun iki önemli sonucu vardır: Birincisi, çoğu kez üretici ile satıcının aynı kişi olması ve hizmeti sunan kişinin, hizmetin bir parçası olmasıdır. İkincisi de müşterinin hizmet üretim sürecinde yer almasıdır. Çoğu hizmet türünde müşterinin doğrudan doğruya kendisinin katılması ve üretim sürecinin içinde bulunmasına yeme-içme, ulaşım, eğitim, sağlık hizmetleri örnek olarak gösterilebilir (Sayım ve Aydın, 2012).

2.2.4. Sahipliğin Olmaması ve Transfer Edilememesi

Hizmetlerin mülkiyetinin olmaması mal ve hizmet arasındaki temel farklılıkları oluşturan önemli etmenlerden birisidir. Hizmet kavramında sahipliğin olmaması hizmetin fiziki varlığının olmayışı ve çoğu zaman kısa süreli bir faaliyet olmasıyla alakalıdır. Malların satın alınmasında malın mülkiyeti satıcıdan alıcıya geçerken hizmetler ifa edildiğinde alıcıya hiçbir mülkiyet transferi olmaz. Alıcı, sadece anlık veya bir süreliğine gerçekleştirilen hizmet işleminin hakkını satın alır. Yani, bir malı satın alan onun mülkiyetine de sahip olurken hizmeti satın alanlar sadece onun kullanım veya ondan faydalanma hakkını alırlar (Aydın, 2010).

2.3. Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT)

1930 yılında karşılaşılan ekonomik buhrandan hemen sonra ülkeler içlerine çekilmeyi ve ferdi hareket ederek buhranın sebep olduğu sıkıntılara yönelmek istemişlerdir. Bu durum da dünya ticaretinde iş birliğinden uzaklaşılmasına sebep olmuştur. Ülkeler, kendi sanayilerini muhafaza etmek ve dış ödemeler dengesi meselelerini halletmek için gümrük tarifelerini artırma arayışına girmişlerdir. Fakat aynı dönemde güçlü

ekonomiye sahip ülkeler, dış ticaretteki daralmadan rahatsızlık duymuşlardır. 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesini takiben Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğinde uluslararası ekonomik, sosyal ve siyasi oluşum amacı etrafında önce Birleşmiş Milletler Örgütü, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası kurulmuş, uluslararası ticaretin serbestleşmesi amacıyla yönelik olarak da Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması imzalanmıştır (Karaca, 2003).

1947 yılında 23 ülkenin katılımıyla düzenlenen uluslararası bir konferans sonucunda savaş sonrası dünya ticaret sisteminin ilk sütununu oluşturan GATT 1948 yılında yürürlüğe girmiştir. Uluslararası ticaretin gelişmesi için tarifelerin ve diğer ticari engellerin kademeli olarak azaltılmasını misyon edinen GATT, kuruluşunu izleyen dönemde sırasıyla dört temel konferans; Cenevre, Annecy, Torquay, Cenevre ve dört turdan oluşan Dillon, Kennedy, Tokyo ve Uruguay gerçekleştirmiştir (Şahinöz, 2002).

Mal ticaretine yönelik çok taraflı kuralları belirleyen GATT'ın esas hedefi, serbest ve açık bir ticaret sisteminin oluşmasını sağlamak amacıyla üye devletlerin karşılıklı olarak adaletli ve tam rekabet koşulları altında ticaret yapmalarınıdır. GATT, içinde bulundurduğu kurallar bakımından temelde dört ilke ile oluşmaktadır. Bu dört temel ilke;

- Gümrük vergilerinin indirilmesi,
- En çok kayrılan ülke kuralı,
- Uygulamada şeffaflığın temin edilmesi
- Ulusal düzeyde ayrımcılık yapma yasağı getirilmesi şeklinde özetlenebilir (Sayın, Taşçıoğlu ve Mencet, 2002).

Uygulamada ayrılıklar ve çatışmalar yaşanmasına ve özellikle de gelişmiş ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda mevzulara yaklaşmasına rağmen, GATT'ın başlangıcında gelişmiş ekonomilerde sanayi kesiminde ortalama yüzde 40'larda olan koruma oranları, günümüzde yüzde 5'ler dolaylarına kadar düşmüştür (URL-1, 2020).

2.4. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)

Kurumsal olarak küçük bir yapı görünümünde olsa da ticari anlamda önemli bir göreve sahip olan bir anlaşma olan GATT, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan ekonomik yükselişe ve ticaretin serbestleşmesine katkıda bulunmuştur (Özlük, 2018). 1986 yılında başlayan müzakerelerin sekizinci turu olan ve yedi yıldan fazla süren Uruguay Turu anlaşmanın değiştirilmesi ve yenilenmesi ile değil tamamen yeni bir kurum olan Dünya Ticaret Örgütü'nün oluşması ile sonuçlanmıştır (Moore, 1996). Uruguay Round'dan önce gerçekleşen yedi müzakere turunda gümrük vergilerinin düşürülmesi amaçlanırken Uruguay Round'da bununla beraber dünya ticaretindeki ilke ve düzenin güç kazanması istenilmiş ve tüm ülkelerin taraf olduğu 29 anlaşma, bütün maddeleriyle beraber onaylanmıştır. 15 Nisan 1994 tarihli Nihai Senet (Final Act) ile Dünya Ticaret Örgütü kurulmuş ve GATT'ın yerini almıştır (Karaca,2003). GATT'ın devamı özelliğiyle beraber GATT'dan daha geniş kapsamlı olarak kurulan DTÖ çok taraflı ticaret sisteminin yasal ve kurumsal organıdır (Dalar, 2006).

Uyuşmazlıkları çözüme gibi etkili ve güçlü yetkilerle donatılmış olarak kurulan Dünya Ticaret Örgütü tarife dışı engellerin kaldırılması, tarifelerin düşürülmesi, çok taraflı ticaret sisteminin gelişimin temini, serbest ticaretin özendirilmesi ve gelişmekte olan ülkelerin küresel ticarete entegrasyonunun sağlanması gibi ekonomik amaçları gerçekleştirmeye çalışmaktadır. DTÖ'nün ekonomik amaçlarının yanı sıra küresel refahın artırılması gibi sosyal amaçlar için de çalışmaları bulunmaktadır. Çevre hakları, eğitim hakları, çevre hakları, işçi hakları, fikri mülkiyet hakları, rekabet politikaları, tam istihdam sağlanması, yoksullukla mücadele edilmesi ve hayat standartlarının arttırılması gibi amaçlar, DTÖ'nün sosyal amaçları arasındadır (Algan, 2018).

2.4.1. Marakeş Anlaşması

Dünya Ticaret Örgütü, 1 Ocak 1995 tarihinde çalışmalarına başlamak üzere 15 Nisan 1994 tarihinde Marakeş Anlaşması ile kurulmuştur. DTÖ'nün kuruluşuna ilişkin Marakeş Anlaşması, Uruguay Turu'nda gerçekleştirilen anlaşmaları da içine alan bir anlaşmalar paketi şeklinde imzaya açılmıştır. Marakeş Anlaşması dört ekten

oluşmaktadır. Bunlar; çok taraflı ticaret anlaşmaları, anlaşmazlıkların giderilmesi kural ve yöntemleri üzerine mutabakat, ticaret politikalarını gözden geçirme mekanizması, çoklu ticaret anlaşmalarıdır (Ünal, 2005'den aktaran Süt, 2011: 27).

2.4.2. Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)

Hizmet Ticareti Genel Anlaşması, DTÖ'yü kuran anlaşmanın ekinde yer alan anlaşmalardan birisidir. GATS, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin temel kavram, kural ve yöntemleri belirleyen ilk çok taraflı anlaşmadır (Ongun, 2003).

Hizmetlerin üretimi ve tüketimi GATS içinde 4 ana başlık altında incelenmektedir.

- **Sınır ötesi ticaret:** Sınır ötesi akımlar aracılığıyla; hizmeti tedarik edenin ve üreticinin fiziksel olarak hareket etmek zorunda kalmadığı, telekomünikasyon gibi ara bir hizmetle ticaretin gerçekleştirilmesidir. Giderek yaygınlaşan e-ticaret uygulamaları örnek olarak gösterilebilir.
- **Yurt dışında tüketim:** Tüketicinin hizmet sağlayıcısının bulunduğu ülkeye hareket ederek ticaretin gerçekleştirilmesidir. Turizm örnek olarak verilebilir.
- **Ticari varlık:** Ticari kuruluşun tüketicinin yerleşik olarak var olduğu ülkeye hareketiyle ticaretin gerçekleştirilmesidir. Doğrudan yabancı yatırımlar örnek olarak verilebilir.
- **Gerçek kişilerin varlığı:** Bireysel bir hizmet üreticisinin tüketicinin olduğu ülkeye hareket etmesiyle ticaretin gerçekleştirilmesidir. Bir öğretmenin geçici olarak yurtdışında eğitim hizmetinde bulunması iyi bir örnektir (Dinçer ve Çakmak, 2008).

2.4.2.1. GATS'ın Temel Kuralları

Anlaşmanın birinci bölümünde bazı temel kurallara yer verilmektedir. Bunlar şu şekildedir:

- **En Çok Kayrılan Ülke (MFN) kuralı:** GATS üyesi ülkeler bir ülkenin herhangi bir ürününe vermiş olduğu ödünü diğer ülkelerin aynı kategorideki benzer ürünlerine de vermek zorundadır. Dolayısıyla, kurala göre üyelerden

herhangi biri başka bir ülkeye özel bir ticari taviz veremez. Aynı zamanda herhangi bir ürünün üretim ve işleme sistemine dayalı olarak ayrımcılık da yapamaz (Gül, 2015).

- **Ulusal Muamele İlkesi:** Bu kural, yerli ve yabancı ürün ayrımcılığını engelleyerek vergi ve diğer işlemlerde yerli ürünlerle ithal ürünler arasında bir fark gözetilmeden hepsine aynı işlem yapılmasını açıklamaktadır. Bu durumda, yerli ürünlere kıyasla yabancı ürünlere daha sıkı ve sert kurallar uygulamak ulusal işlem ilkesine aykırılık meydana getirecektir (Gül, 2015).
- **Şeffaflık İlkesi:** Anlaşma bakımından çok taraflı serbestleşmeye erişmenin temelini oluşturan unsurlardan biridir. Bu ilke, anlaşmayla alakalı olan ve anlaşmanın işleyişini etkileyen bütün tedbirlerin hızlıca alınması ve yürürlüğe girmeleriyle birlikte hemen yayınlanması mecburiyeti getirmektedir. Ayrıca hizmet ticareti ile alakalı veya hizmet ticaretini etkileyen uluslararası sözleşmeler de ilke kapsamına alınmaktadır (Kıyan ve Yüksel, 2011).

2.4.3. TRIPs ve TRIMs Anlaşması

Uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi amacıyla Uruguay Turu sırasında imzalanan GATS ile yapılan girişimlerle beraber, anlaşma metninin ekinde bulunan TRIPs (Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları) Anlaşması, entelektüel mülkiyet haklarının korunması ve uygulanır duruma getirmesi için yeni bir uluslararası sistem oluşturmaktadır. Bu sistem kısmen Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü'nce yönetilen uluslararası anlaşmalar ve toplantıların varlığına dayanmaktadır fakat aynı zamanda GATT'ın ana ilkeleri olan ayırım yapmama ve şeffaflık ilkelerini içerir. Bununla birlikte üyelerden ticaretle ilgili fikri mülkiyet haklarını uygulamaya koymaları için gerekli olan etkili araçlar talep eden bir anlaşmadır (Ertürk, 2010).

TRIMs (Ticaretle Bağlantılı Yatırım Önlemleri Anlaşması) ise yatırımların önündeki bazı tedbirlerin uluslararası ticareti sınırladığı gerekçesiyle, Uruguay Turu esnasında oluşturulmuştur. Anlaşmanın kapsamı, yerli girdi kullanma mecburiyeti ile bir işletmenin alabileceği ya da ihracat için kullanılabileceği ithal mallarının miktar ve değerini kısıtlayan önlemlerdir. Yabancı sermaye yatırımları için yerli ürün kullanma şartı veya ihracat zorunluluğu gibi konular TRIMs Anlaşması ile yasaklanmıştır.

Uruguay Nihai Senedi, tüm çelişkili yatırım önlemlerinin GATT'a bildirilmesini ve bunların gelişmiş ülkelerde iki yıl, gelişmekte olan ülkelerde 5 yıl, az gelişmiş ülkelerde ise yedi yıl içinde yürürlükten çıkarılmalarını zorunlu tutmaktadır (Karluk, 2013).

2.5. Uluslararası Hizmet Ticareti

Hizmetlerin tanımının yapılması ve sınıflandırılmasında karşılaşılan zorluklar, hangi ürünlerin hizmet olarak tanımlanabileceği ve bu ürünlerin uluslararası ticarete nasıl konu olacağı hususundaki soruların yanıtsız kalmasına sebep olmuş, hizmet ticaretine yönelik teorik modellerin ortaya çıkmasını güç duruma getirmiştir. Ancak ekonomik koşulların değişmesiyle birlikte oluşan hizmet ağırlıklı ekonomik yapılanmayla sektörün ticaret potansiyeli artmış, bununla beraber uluslararası hizmet ticaretine ilişkin çalışmalar literatürde yer bulmaya başlamıştır.

Bu bölümde, Mutlak Üstünlükler, Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Faktör Donatımı Teorilerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliğinin, geleneksel ve modern dış ticaret teorilerinde nasıl değerlendirildiği alt başlıklar şeklinde incelenmiştir.

2.5.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorilerinde Uluslararası Hizmet Ticareti

2.5.1.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi

Ekonomi biliminin kurucusu olarak kabul edilen ve serbest ticaretin en önemli savunucusu ve destekçilerinden olan Adam Smith, 1776 yılında Ulusların Zenginliği adlı kitabında, merkantilist düşünelere karşıt olarak dünyada serbest ticaretin yapılmasının ülkelerin ve dünya refahının artması açısından faydalı olabileceğini belirtmiştir. Adam Smith, bir ülkede bir mal diğerine göre mutlak olarak daha ucuza üretiliyorsa o malın üretiminde uzmanlaşmaya ve iş bölümüne gidilmesi gerektiğini buna karşın aynı ülkenin mutlak üstünlüğe sahip olmadığı malların üretim ve ihracatını ise üstünlüğe sahip olan ülkelere bırakması gerektiğini ortaya atmıştır. Bunun sonucunda uluslararası uzmanlaşmayla beraber üretim faktörleri ülkeler arasında daha verimli ve etkin bir şekilde değerlendirilecek ve üretimde artış olacaktır (Karluk, 2013).

Smith, hizmetlerin metafizik yönlerini ön plana çıkarmaktadır. "Somut bir ürünle sonuçlanmayan tüm faaliyetler" tanımlamasından hareketle hizmetleri, "mal dışındaki faaliyetler" şeklinde değerlendirmektedir (Ekinci, 2008).

Smith, aynı zamanda ekonomik refah ve kalkınmanın ancak sermayedeki artışla ortaya çıkacağını ileri sürmüştür. Smith'e göre, sermaye birikimi sadece dayanıklı malların arzı ve ticaretiyle mümkün olmaktadır. Bu nedenden ötürü hizmetlerin üretimi ve ticaretinin, sermaye birikimine ve ekonomik kalkınma ile büyümeye bir katkısı olmayacaktır (Bozkurt, 2010).

Mutlak Üstünlükler Teorisi'nin hizmet sektörü ticaretine uygulanabilirliği hususundaki tartışmalar devam etmektedir fakat teorik açıdan bakıldığında mal ticaretini açıklama amacıyla geliştirilen teorinin hizmet sektörüne uygulanabilirliğinde bir problem ortaya çıkmamaktadır. Günümüzde ülkeler, hizmetlerini başka ülkelerle ticarete konu etmektedir. Eğer bir ülke, ticarete konu ettiği hizmet alanında rekabet edebilme gücüne sahip olmazsa zaten böyle bir ilişkiye girmeyecektir. Uluslararası hizmet ticaretine dahil olduğuna göre, maliyet açısından üstünlüğe sahip olduğu bir hizmet alanının var olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu hizmet alanında, başka bir rakibinin olmaması, yani mutlak anlamda üstünlüğe sahip olması durumunda, Teori'nin hizmet ticaretine de uygulanabileceği ifade edilebilir (Ekinci, 2008).

2.5.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Mutlak üstünlük teorisinin uluslararası ticareti açıklamada yetersiz kalması karşısında uluslararası ticareti karşılaştırma üstünlüklere temellendirerek ona daha genel ve gerçekçi özellik kazandıran David Ricardo, bugün de uluslararası ticaretin temelini oluşturan kişi olarak adlandırılır. Ricardo'ya göre, uluslararası ticareti mutlak üstünlüklere dayandırmak teorinin kapsamını daraltır. Bir ülke ticarete konu olan iki malın üretiminde de mutlak üstünlüğe sahip olabilir. Bu noktada önemli olan husus ülkelerin sahip oldukları üstünlük dereceleridir (Seyidoğlu, 2015).

Ricardo, emek değer teorisine dayanan bir dış ticaret modeli geliştirmiştir. Ülkelerin ticarete açılmasını nispi fiyatların farklı oluşuyla açıklamıştır. Ona göre, nispi fiyatlardaki farklılaşmanın tek nedeni ülkeler arasındaki üretkenlik farklarıdır.

Böylece Ricardo, ticareti ülkeler arasındaki üretkenlik, dolayısıyla da maliyet farklarına dayandırır. Bir ülkenin bir malda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olması, diğer ülkeyle karşılaştırıldığında, o malı ülkesindeki diğer mallara daha ucuza üretebiliyor olması demektir. Ricardo'ya göre eğer ülke iki mal üretiyorsa ve birinci malda göreceli olarak 'birim işgücü gereksinimi' diğer ülkeninkine göre daha düşük ise, o malda karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir (Aydınoat, 2007).

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin, malların yanında hizmetlere uygulanabilirliği de mümkün olmasına rağmen mal ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü etkileyen faktörler ile hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü etkileyen faktörler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bazı akademisyenlerin ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu etmenler konusunda farklı görüşleri mevcut olup karşılaştırmalı üstünlüğü artırmada önem verdikleri etmenleri net ve somut bir şekilde açıklamışlardır. Bunlar:

- Bhagwati'ye göre; genel yetenekler,
- Kravis'e göre; beşerî sermaye ve yönetim metotları,
- Krommenacker'a ve Krugman'a göre; ARGE harcamaları,
- Nusbaumer'a göre; organizasyon ve yöntem uzmanlığı,
- Sapir'e ve Lutz'a göre ise; fizikî-beşerî sermaye ve ARGE harcamalarıdır (Ekinci, 2008).

Yukarıdaki faktörlerin, mallarla ilgisi olmalarının yanı sıra hizmetlerle de doğrudan veya dolaylı olarak ilgisi bulunmaktadır. Bu faktörlere ek olarak, mukayeseli üstünlük kaynaklarından da bahsedilebilir. Jeopolitik konum, altyapı, donanım, politik düzlem ve kültürel farklılıklar bu kaynaklara örnektir (Aslan, 1998).

Faaliyette bulunduğu alanla ilgili mukayeseli üstünlüğe sahip olan işletmeler, uluslararası ticaret sistemine katılarak rakiplerine karşı rekabet edebilecektir. Örnek vermek gerekirse, "telekomünikasyonu ve bilgi teknolojisini verimli kullanabilme" ve "bilgiyi işleme-yayma" yeteneğine sahip bir haberleşme sektörü firması, ürünleriyle uluslararası piyasalarda kolaylıkla rekabet edebilecektir. Aynı şekilde teknik bilgi desteğiyle birlikte "bir hizmet paketi" üretebilme ve bunu uluslararası piyasalara

sunabilme niteliğine sahip bir bilgi-işlem firması da sahip olduğu mukayeseli üstünlüğüyle ticarî alanda kazançlı çıkabilecektir (Ekinci, 2008).

2.5.1.3. *Faktör Donatımı Teorisi*

Adam Smith ve David Ricardo her ülkenin teknoloji, iklim ve doğal kaynaklarının özgün nitelikleri olduğunu ve bu durumun ülkelerin verimlilik düzeylerinde farklılıklara yol açtığını düşünmüşlerdir. 20. yy’da ise bazı iktisatçılar ticaret konusuna daha detaylı bir açıklama getirmişlerdir. Buna göre, bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü, her bir malın üretiminde kullanılan üretim faktörleri ya da kısaca faktörler olarak isimlendirilen girdi donanımına bağlıdır. Bu teori Heckscher-Ohlin Teorisi (HO), Heckscher-Ohlin-Samuelson teorisi ya da Faktör Oranları Teorisi olarak anılmaktadır (Gerber, 2017).

Karşılaştırmalı üstünlükler, ülkeler arasında malların nisbi fiyat farklılıklarına dayanmaktadır. Ricardo’ya göre bu farklılık, ülkeler arasında tek üretim faktörü olan emeğin verimliliğinden kaynaklanmaktadır. Heckscher-Ohlin Teorisi’ne göre her ülkenin aynı zevklere ve teknolojiye sahip olduğu varsayımı altında ülkelerin göreceli olarak daha bol miktarda sahip olduğu üretim faktörünün üretimde daha yoğun olarak kullandığı malları üretmesi ve ihraç etmesi, göreceli olarak daha kıt olan faktörü daha yoğun olarak gerektiren malları ithal etmesi durumunda ticaretten kazanç oluşur. Heckscher, 1919 yılında yayınlanan “Gelir Dağılımı Üzerine Dış Ticaretin Etkisi” isimli makalesinde ve daha sonra Ohlin “Bölgesel ve Uluslararası Ticaret” isimli kitabında, klasik teorinin çekincelerini ortadan kaldırmışlardır. Yıllar sonra Samuelson teoriyle ilgili yeni katkılarda bulunmuş ve matematiksel olarak teorinin doğru olduğunu savunmuştur (Karluk, 2013).

Teori kısacası, her ülke kendinde fazla miktarda mevcut olan faktörü çok kullanarak ürettiği ürünleri ihraç etmeli, kendinde az sayıda bulunan faktörü kullandığı ürünleri ithal etmelidir anlayışı üzerine kuruludur.

Faktör Donatımı Teorisi'nin hizmet ticaretine uygulanabilirliği konusunda farklı görüşlerle karşılaşmak mümkündür. Bu durum yapılmış çalışmaların sonuçlarında da görülmektedir. Uygulanabilirliği konusunda olumlu görüş bildiren yazarların çoğu,

teorinin hizmetlere uygulanabilirliğini azaltan önemli bir sebebin mevcut olmadığını öne sürmektedir. Bununla birlikte, üretim faktörlerinin ülkeler arasında hareketsiz olduğu şeklindeki varsayımının, teorinin hizmet ticaretine uygulanabilirliğini güçleştirmekte olduğunu da ifade etmektedirler (Ekinci, 2008).

Teori'nin, temel olarak mal ticaretinin açıklanmasına yönelik olması nedeniyle, hizmetlerle doğrudan ilişkisinin yürütülmesinde birtakım zorluklarla karşılaşılabilir. Dolayısıyla hizmet ticaretinin bu çerçevede açıklanmasında sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Teori'nin, hizmet ticareti konusunda bilhassa aşağıda ifade edilen durumlarda anlam karmaşasına sebep olabileceği ileri sürülmektedir:

- Malları tamamlayan hizmetlerin ticaretinin mevzu bahis olduğu durum
- İhracatçı firmanın ithalâtçı ülkede bir ticarî varlığının gerektiği durum
- Bazı faktörler uzak bir mesafeden gelse bile, hizmetin ithalâtçı ülkede üretilmesi, ancak faktör yönetiminin ihracatçı ülkede kalması durumu (Aslan, 1998).

İfade edilen zorluklara ve karşıt düşüncelere rağmen Faktör Donatımı Teorisi'nin hizmet ticaretine uygulanabilirliğine yönelik bazı örnekler sıralamak da mümkündür. Mühendislik, mimarlık, teknik müşavirlik ve inşaat sektörlerinde uygun bir alt yapıya, teknik donanım ve kalifiye emeğe sahip olan bir ülkenin sahip olduğu emek ve sermaye faktörleri, bu ülkenin uluslararası hizmet ticaretinde yer alarak kazanç sağlamasını mümkün kılacaktır. Diğer örnek olarak da ulaştırma sektöründe coğrafi konum üstünlüğüyle birlikte gerekli makineye ve teçhizata sahip olan bir ülke, söz konusu hizmet sektörüyle uluslararası ticaretin içerisinde kendisini bulabilecektir. Son olarak sağlık sektöründe yetişmiş personeli ve uygun makine teçhizatına sahip bir ülkenin hem kendi ülkesinde hem de başka ülkelerde sağlık hizmeti vermek suretiyle dış ticaret geliri elde edebilme durumu olabilecektir (Ekinci, 2008).

2.5.2. Modern Dış Ticaret Teorilerinde Uluslararası Hizmet Ticareti

Uluslararası hizmet ticaretinin ülkelere sağladığı katma değer fark edilmesinden sonra, iktisat yazınında sektöre yönelik teorik ve deneysel çalışmaların sayısında ancak 1980'li yılların başından itibaren artış yaşanmıştır. Bu bölümde, farklı perspektiflerle

geliştirilen ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ile Faktör Donatımı Teorisi'nin hizmet ticaretine uygulanabilirliğini analiz eden modern teorik yaklaşımlar incelenmiştir.

2.5.2.1. Sapir ve Lutz Yaklaşımı

Sapir ve Lutz (1981) araştırmalarında, geleneksel dış ticaret teorilerinin mallara değil aynı zamanda hizmetlere de uygulanabileceğini ifade etmiştir. Hizmet ticaretine yönelik korumacılığa rağmen, ticarete taraf olan ülkelerdeki karşılaştırmalı üstünlüğün belirleyici noktalarının giderek arttığını ve karşılaştırmalı üstünlüklerin en temel belirleyicilerinin fiziksel sermaye ile beşeri sermaye olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmalarında, ulaştırma hizmetleri ve sigortacılık hizmetlerine yönelik dış ticareti çözümlenmek amacıyla ekonometrik bir model oluşturulmuştur. Modelin tahmin sonuçlarına göre; ulaştırma hizmetlerinin fiziksel sermaye yoğun, sigortacılık hizmetlerinin ise beşeri sermaye yoğun sektörler olduğunu tespit etmişlerdir (Sapir ve Lutz, 1981).

Sapir ve Lutz'a göre, sanayileşmiş ve gelişmiş ekonomiler fiziki ve beşeri sermayenin fazlalığı sebebiyle hizmet ticaretinde güçlü bir rekabet üstünlüğüne sahiptir. Gelişmekte olan ekonomilerde, uluslararası hizmet ticaretinin öneminin tam olarak anlaşılabilmesi nedeniyle ülkeler ticaret politikalarını hizmetler sektörüne yönelik geliştirememektedir. Ancak sermaye birikimini artıran gelişmekte olan ekonomilerin de hizmet ihracatında sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlükler ve ticaret potansiyeli bulunmaktadır. Yazarlar araştırmalarında, teknoloji ve altyapıdaki ilerlemelerle hizmet sektörünün gelişmesi arasında doğru yönlü bir ilişkinin bulunduğunu ve bu gelişmelerin ekonomik büyümenin ön şartlarından biri olduğunu da açıklamışlardır (Sapir ve Lutz, 1981).

2.5.2.2. Melvin Yaklaşımı

Melvin (1989) hizmet ticaretini karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan Faktör Donatımı Teorisi üzerinden, üretici hizmetleri için değerlendirmiştir. Analiz modelinde iki ülkeli ve iki üretim faktörüyle üretilen iki hizmet varsayımları geçerlidir. Ayrıca Faktör Donatımı Teorisi'nden farklı olarak, tek bir hizmet üretim faktörlerinden sadece bir

tanesi ile değişim yapılabilmekte ve üretim faktörleri geçici olarak hareket edebilmektedir. Melvin, farklı analitik ve teorik yaklaşımlarla Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin ve Faktör Donatımı Teorisi'nin hizmet sektörüne uygulanmasının imkân bulabileceğini ifade etmiştir (Melvin, 1989).

Melvin tarafından geliştirilen hizmet ticareti modelinin diğer bir sonucu, hizmet ihracatını yoğun olarak gerçekleştiren ülkelerin mal ticareti açığının oluşacağını belirtmesine rağmen Melvin, bu durumun bir problem olarak değil hizmet sektöründeki üstünlüğün yansıması olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur (Melvin, 1989).

Melvin geliştirdiği teorisinde iki hizmetin de ticaret modellerinde bir belirsizliğe yol açacağını ve ticaret politikalarının beklenen refah etkisini oluşturamayabileceğini belirtmiştir. Örneğin; tarife indirimlerinin ticaret potansiyelini artırabileceğini fakat ekonomideki düşünülen refah etkisini yaratmayabileceğini ifade etmiştir (Melvin, 1989).

2.5.2.3. Deardorff Yaklaşımı

Deardorff, hizmet ticaretinin üç farklı sistematüğini meydana getirip Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi üzerinden ticaret potansiyellerini değerlendirmiştir. Deardorff'un ilk ticaret sistematüğü, hizmetlerin malların ticaretinde kullanılmak amacıyla ikinci derecede konumlanan bir ürün olduğu durumdur. İkincisi, faktör hareketliliğinden kaynaklanan ticaret ve üçüncüsü ise uzak mesafeden gerçekleşen faktör ticaretidir. Deardorff, ilk iki hizmet ticareti sistematüğünde Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin geçerli olduğunu ifade etmiştir. Ancak uzak mesafeli faktör ticareti durumunda, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin ticaretin istikametini ve yapısını izah etmede yetersiz kaldığını belirtmiştir (Deardorff, 1984).

Deardorff başka bir çalışmasında ise (2001), mal ticaretinin yapılabilmesi için ulaştırma, finans ve sigorta gibi hizmet alt sektörlerinin varlığının mecburi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hizmet ticaretindeki serbestleştirme çabalarının yalnız hizmetler için değil, aynı zamanda mal ticareti ağının yaygın duruma gelmesi için de önemli olduğunu belirtmiştir. Serbestleşme süreciyle oluşacak olumlu etkinin ekonominin

bütünü için geniş kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini de vurgulamıştır (Deardorff, 2001).

2.6. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Önündeki Engeller

Serbest hizmet ticaretinin ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte, dünya ülkelerinin hemen hemen hepsinde hizmet endüstrilerinin yoğun koruma altında oldukları ve uluslararası hizmet ticaretinin kısıtlandığı görülmektedir. Söz konusu kısıtlamaya neden olan faktörler, hizmetlerin kendilerine özgü nitelikleri ile ilgili doğal faktörler olabileceği gibi, hükümetlerin ve ilgili diğer kesimlerin tavırlarına ilişkin yapay faktörler de olabilir. Bu kapsamda özellikle devlet, bazı önemli amaçlara ulaşmak için hizmet ticaretine müdahale etmektedir. Bunlar; tüketiciyi koruma, ülke standartlarını muhafaza etme, ulusal güvenlik ve saygınlık sağlama, kültürel koruma, rekabetin özendirilmesi ve çevresel tedbirler şeklinde sıralanabilir (Aslan, 1998'den aktaran Türkmen, 2012). Uluslararası hizmet ticaretini ve yurt içi hizmet faaliyetlerini belli bir kurala bağlayan düzenleme ve önlemlerin en önemli amacı uluslararası ticaretin yurtiçi hizmet endüstrileri üzerindeki rekabeti azaltmaktır (Çatalbaş, 2005).

Hizmet ticareti önündeki engeller; güvenlik, refah ve sağlık gibi etkenler gündeme getirilerek oluşturulan yasaklamalar, yasal düzenlemeler ve miktar kısıtlamaları olarak üç kategoride sınıflanabilir. Bu engellerin ana hedefi, hizmet üreticilerinin hizmet tüketicileriyle buluşmasını sağlayan sınır ötesi hareketi daraltmak veya hizmetleri tamamen kısıtlamaktır (Nzier, 2005'den aktaran Koca, 2018).

Küresel pazarda hizmet ticaretine yönelik çok çeşitli engeller bulunmaktadır. Bu engeller şöyle sıralanabilir (UNCTAD, 1996):

- Miktar kısıtlamaları
- Asgari sermaye gereksinimleri
- Kabul vergileri
- Yerli yatırımcılarla zorunlu ortak girişimler
- Yabancı yönetim kurulu üye sayısının limiti

- Hükümet tarafından atanan yönetim kurulu üyeleri
- Bazı kararlar için hükümet onayı gerekliliği
- Yabancı hissedarların hakları üzerindeki kısıtlamalar
- Yabancı hizmet sunucularına getirilen vergiler
- Performans kriterleri
- İşgücünün dolaşımına uygulanan kısıtlar
- Operasyonel izinler veya lisanslar
- Telif hakları
- Sermaye ve kârların geri dönüşü ile ilgili kısıtlamalar

Yukarıda sıralanan engellerin, geleneksel ticaret engelleri (tarifeler, kotalar vb.) ile benzeştiği düşünülebilir fakat hizmet ticareti önündeki engellerin niteliği oldukça farklıdır. Mal ticaretinde ticaret kısıtlayıcı engel genelde gümrük tarifeleridir. Üretim ve tüketimin eş zamanlı gerçekleştiği hizmetlerde, gümrük tarifelerinin uygulanması oldukça güçtür. Mal ticareti önündeki engeller çoğunlukla tarifeler şeklindeyken, hizmet ticareti üzerinde miktar kısıtlamaları (kotalar), yasal politikalar ve sağlık, çevre, refah seviyesi gibi sebeplerle getirilen yasaklamalar ya da kısıtlamalar biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ancak mal ticaretinde uygulanan sübvansiyon, vergi, teknik kurallar ve kota kısıtlamaları hizmet ticaretinde de uygulanabilmektedir (Mızrak, 2009).

2.7. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Liberalizasyonu

Liberalizasyon iktisadi, siyasi ve yönetsel paradigma olarak literatüre giren çok boyutlu bir kavramdır. Liberalizasyonun temel hedefi; ticaret piyasaları, finansal piyasalar ve siyasal ve yönetsel işleyişler üzerindeki denetimlerin kaldırılması ve sonrasında uluslararasılaştırılmasını sağlamaktır. Liberalizasyonun uygulaması sırasıyla ticari liberalizasyon, finansal liberalizasyon ve son olarak yönetsel liberalizasyon politikaları ile gerçekleştirilmektedir. Ülkeler, ithalat ve ihracat rejimlerini gümrükler, tarifeler, kotalar uygulamak suretiyle kontrolleri altına alabilmektedir. Ticari liberalizasyon uluslararası düzlemde serbest ticaret anlayışının benimsenmesi ve söz konusu kontrollerin ortadan kaldırılması olarak ifade edilmektedir (Dağdelen, 2004).

Gelişmiş ülkeler yeni piyasalara gereksinim duyduklarından, liberalizasyon ile bu ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Çünkü yeni piyasalar, daha çok üretim ve satış imkânı ve daha yüksek gelişme oranları demektir. Gelişmekte olan ülkeler ise, sanayileşme hedeflerine ulaşabilmek için dış ticarete serbestleşmeyi arzu eder. Çünkü sanayileşmek için gerekli teknoloji, dış ticaretle sağlanmaktadır (Dura, 1996'dan aktaran Ekinci, 2004: 49-50).

II. Dünya Savaşı'nda sonra uygulamaya konulan ekonomik atılım programları ve neo-liberal dış ticaret politikaları ile uluslararası ticarete yeni bir boyut kazandırılmıştır. Neo-liberal politikalar kapsamında uluslararası ticarete konu olan tüm engelleri kademeli olarak ortadan kaldırmak amacıyla olan GATT (Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması) dört temel konferans gerçekleştirmiştir.

“Karşılıklı Taviz” yöntemi ile yapılan tüm konferans ve çok taraflı görüşmelerde serbest ticaret uygulamalarına doğru yöneliş gerçekleşmiştir. Sonuç olarak yapılan politikalar neticesinde 1950 yılında ortalama %40 olan sanayi ürünleri gümrük vergisi oranı 1960'lı yıllarda %10'a, 1990'lı yıllarda %5'e ve 2000'de %3'e kadar düşürülmüştür. 1945 yılında 20 milyar dolar dolaylarında seyir izleyen dünya ticareti 2001 yılında 7,7 trilyon dolara yükselmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak dünyada toplam ihracatın toplam gelir içindeki payı %6'dan %30'a yükselmiştir (Şahinöz, 2002).

GATT'ın yerini ve işlevlerini devralan ve DTÖ'yü kuran anlaşmanın ekinde yer alan anlaşmalardan biri olan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) Anlaşması ise hizmet ticaretinin liberalizasyonuna ilişkin müzakereler açısından esnek bir temel teşkil etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin liberalizasyonun kapsam ve derecesini seçmede bir ölçüde serbest bırakması bakımından dengeli bir anlaşma olarak değerlendirilmektedir (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 2000).

2.8. Hizmet Ticaretine İlişkin Sınıflandırmalar

Günümüzde kullanılan ve hizmet ticaretinin uluslararası sınıflandırmasını temel alan sınıflandırma ilk olarak GATS ile yapılmıştır. GATS'ın sınıflandırması 12 ana başlık şeklindedir.

- Mesleki Hizmetler
- Haberleşme Hizmetleri
- Müteahhitlik Hizmetleri
- Dağıtım Hizmetleri
- Eğitim Hizmetleri
- Çevre Hizmetleri
- Finansal Hizmetler
- Sağlık ve Sosyal Hizmetler
- Turizm ve Seyahat ile İlgili Hizmetler
- Eğlence, Kültürel ve Spor Hizmetleri
- Ulaştırma Hizmetleri
- Başka Yere Dahil Edilmemiş Diğer Hizmetler (URL-2, 2020).

Diğer taraftan; 2010 yılında ülkelerin Merkez Bankalarının raporlamalarını yaparken dikkate aldığı “Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Hizmet Sınıflandırması 2010” (EBOPS) uygulamaya konulmuştur. EBOPS 2010, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin bilgileri bir araya getirmeyi hedefleyen, üye ülkelerin ödemeler dengesi hizmet sınıflandırmasına ilişkin bilgilerin depolandığı alan kullanılan sınıflama sistemi ve uluslararası düzeyde uzlaşmaya varılmış bir hizmet ticareti sınıflandırmasıdır. Türkiye’nin hizmet ticaretine ilişkin resmi raporlamaları da bu sınıflandırma kapsamında yapılmaktadır (URL-3, 2020).

EBOPS 2010 sınıflandırmasında yer alan hizmetler şu şekildedir:

- İşlem Gören Mallar
- Tamir ve Bakım Hizmetleri
- Taşımacılık Hizmetleri
- Turizm ve Seyahat Hizmetleri
- İnşaat Hizmetleri
- Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri
- Finansal Hizmetler
- Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler

- Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri
- Diğer Ticari Hizmetler (Mesleki, Teknik, Ar-Ge ve Diğer)
- Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri
- Resmi Hizmetler (URL-4, 2020).

2.9. Dünyada ve Türkiye’de Hizmet Ticaretinin Gelişimi ve Mevcut Durumu

2.9.1. Dünyada Hizmet İhracatının Büyüklüğü

Dünya ticaretinin son dönem gelişmelerine bakıldığında, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişimin, finansal krizlerin, doğal afetlerin ve jeopolitik gerginliklerin uluslararası ticareti etkilediği görülmektedir. Adı geçen gelişmelere ve sınırlamalara rağmen dünyada hizmet ticareti gözle görülür bir şekilde artmaktadır.

1980 yılı ile 2010 yılları arasında onar yıllık ve 2010 yılından 2018 yılına kadar 8 yıllık dönemler itibariyle büyüme oranlarını incelediğimizde küresel temelde hizmet ihracatı büyüme oranlarının her zaman mal ihracatı büyüme oranlarından fazla olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. 2018 yılı itibariyle dünya mal ihracatı 19 trilyon ABD Doları; hizmet ihracatı toplamı ise yaklaşık 6 trilyon ABD Doları düzeyinde gerçekleşmiştir.

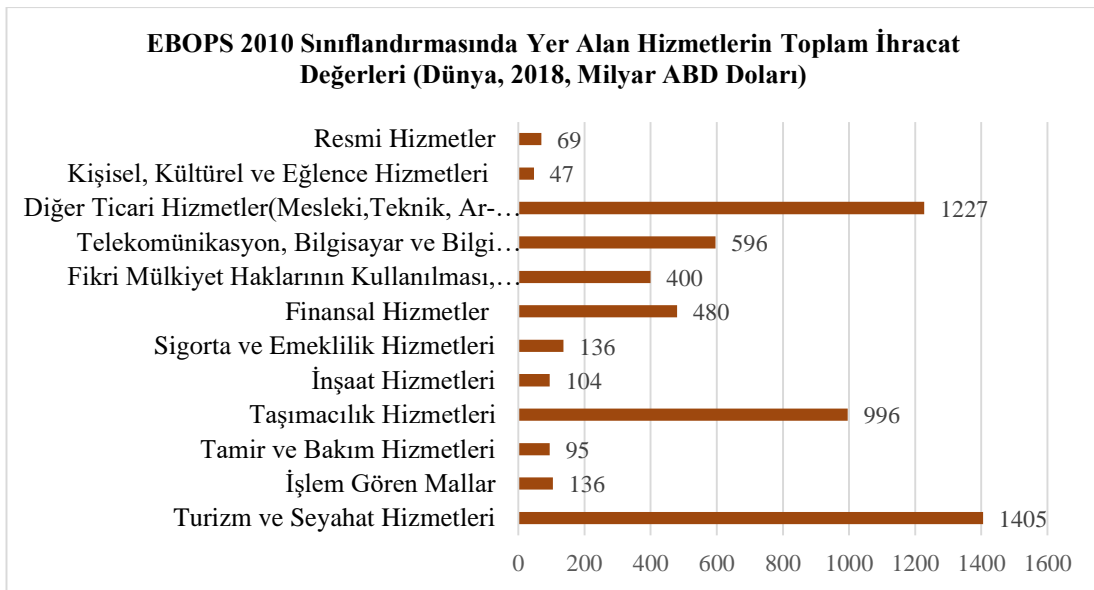
Tablo 2. Mal ihracatı ve hizmet ihracatının yıllık bileşik büyüme oranı

Yıllar	Mal İhracatı Yıllık Bileşik Büyüme Oranı	Hizmet İhracatı Yıllık Bileşik Büyüme Oranı
1980-1990	+5,5%	+7,9%
1990-2000	+6,3%	+6,6%
2000-2010	+12%	+12,5%
2010-2018	-0,1%	+3,1%

Kaynak: UNCTAD, 2019

Aşağıdaki grafikte ise dünya hizmet ihracatının EBOPS 2010 Sınıflandırması kapsamında sektörler ve ihracat değerleri yer almaktadır. Grafikte 2018 yılında hizmet sektörleri arasında en fazla ihracat gerçekleştiren hizmet kaleminin Turizm ve Seyahat Hizmetleri olduğu görülmektedir. Turizmin, diğer gelir kalemlerinden farklı özelliklere sahip olmasının nedenleri arasında şunlar yer almaktadır (Kement ve Uslu, 2016).

- Bileşenlerinde taşınmaya konu bir nesne bulunmamaktadır.
- İçerdiği ihracat nitelikleri incelendiğinde, navlun çıktısı yoktur.
- Kendisiyle irtibatlı tüm sektörlerle canlılık kazandırmaktadır.
- Uygun piyasa ve pazarlama imkânı güç olan kültürel varlıklar açısından gelir ve döviz girdisi sağlamaktadır.
- Soyut yapısından hareketle farklı pazarlama yöntemleri vardır.
- Ekonomik, siyasi her çeşit değişikene karşı hassas ve kırılğan yapısı vardır.

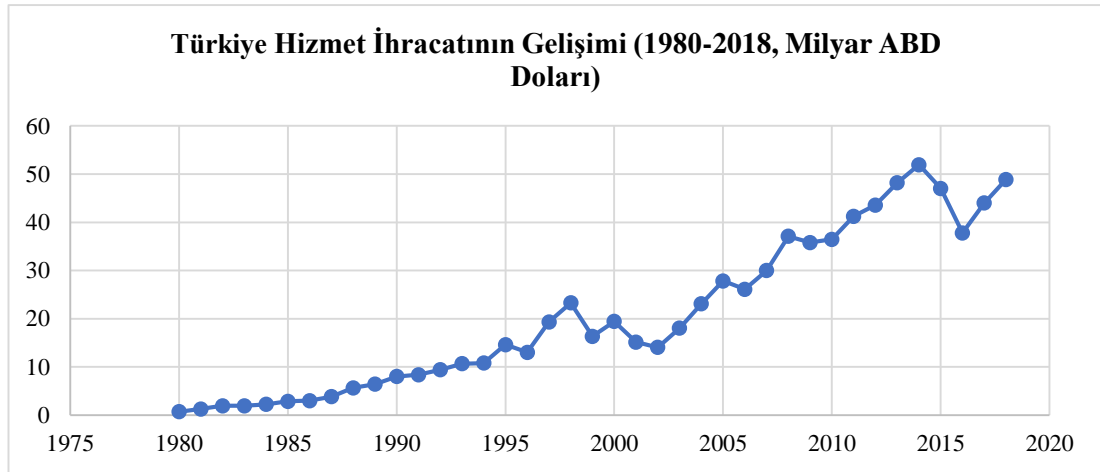
Grafik 1. EBOPS 2010 sınıflandırmasında yer alan hizmetlerin toplam ihracat değerleri (Dünya, 2018, Milyar ABD Doları)

Kaynak: Trademap, 2020

2.9.2. Türkiye'nin Dünya Hizmet İhracatı Sıralamasındaki Yeri

Türkiye'nin 1980-2018 yılları arasındaki hizmet ihracatını gösteren grafikte, hizmet ihracatının 2016 yılına kadar yapısı ve sektörleri itibariyle hassas ve kırılğan olması, siyasi, sosyal, kültürel durumlardan etkilenebilmesi münasebetiyle bazı dönemler inişli çıkışlı bir yapı ortaya koymasına rağmen özellikle 2016 yılından sonra yükselen bir grafiği vardır. 2016 yılında 38 milyar ABD Doları hizmet ihracatı gerçekleştirmiştir. Öte yandan 2017 yılında 44 milyar ABD Doları ve 2018 yılında da 49 milyar ABD Doları hizmet ihracatı tutarına ulaşmıştır.

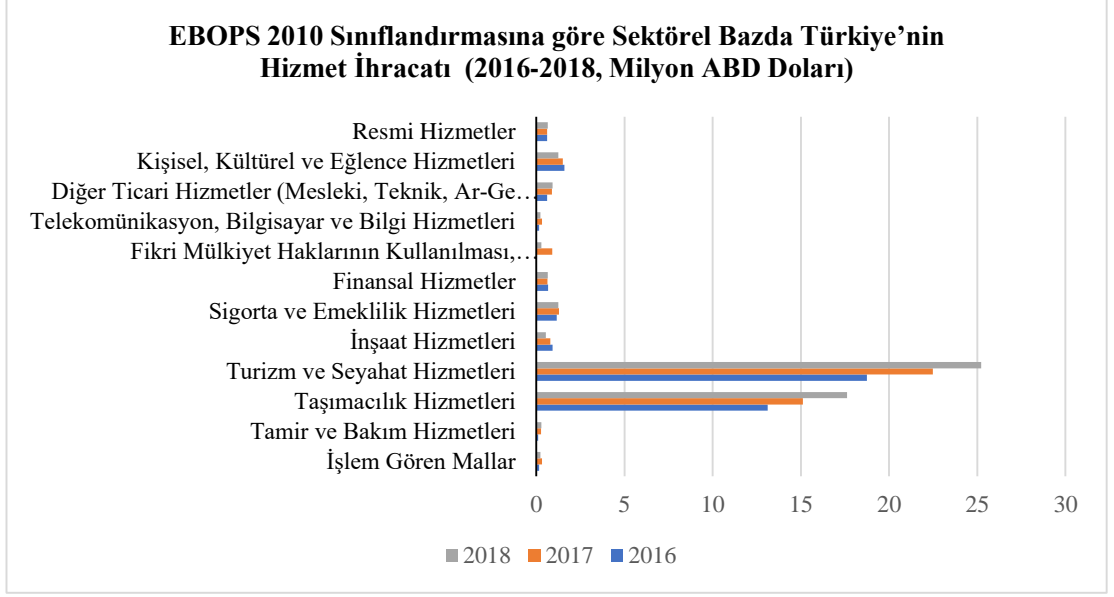
Türkiye hizmet ihracatının 2001 ve 2009 finansal krizlerinden etkilendiği görülmektedir. 2000 yılında yaklaşık 19 milyar ABD Doları seviyesinde olan hizmet ihracatı 2001 finansal kriziyle birlikte 15 milyar Dolar düzeyine gerilemiştir. Yine aynı şekilde 2008 yılına kadar yükselişini sürdüren Türkiye, 2008 yılında yaklaşık 38 milyar ABD Doları seviyesinde olan hizmet ihracatını 2009 kriziyle birlikte 35 milyar ABD Doları seviyesine düşürmüştür.

Grafik 2. Türkiye hizmet ihracatının gelişimi (1980-2018, Milyar ABD Doları)

Kaynak: Worldbank, 2020.

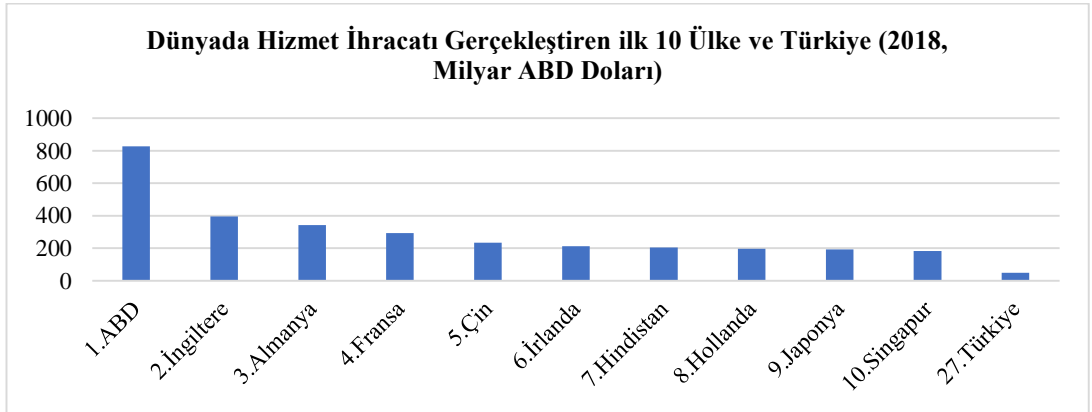
Trademap verilerine göre, 2018 yılı turizm ve seyahat hizmetleri ile taşımacılık hizmetleri Türkiye'nin hizmet ihracatının yaklaşık %85'ini oluşturmaktadır. Geçmiş yıllar itibariyle de söz konusu sektörlerin ülkemiz hizmet ihracatında önemli bir konumda oldukları görülmektedir. Bu verilerden ve grafikten hareketle, Türkiye'nin jeopolitik, jeostratejik ve coğrafi konumundan dolayı bahsi geçen sektörlerin önem arz eden duruma geldiklerini söyleyebiliriz. Öte yandan özellikle telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri ile finansal hizmet sektörünün toplam hizmet ihracatı içerisindeki payının son derece düşük olması Türkiye'nin modern hizmet ihracatından daha çok geleneksel hizmet ihracatına yöneldiği görülmektedir. Bu ise, Türkiye'nin uluslararası hizmet ticareti açısından gelişmiş ülkeler konumuna ulaşamadığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Grafik 3. EBOPS 2010 sınıflandırmasına göre sektörel bazda Türkiye'nin hizmet ihracatı (2016-2018, Milyar ABD Doları)

Kaynak: Trademap, 2020.

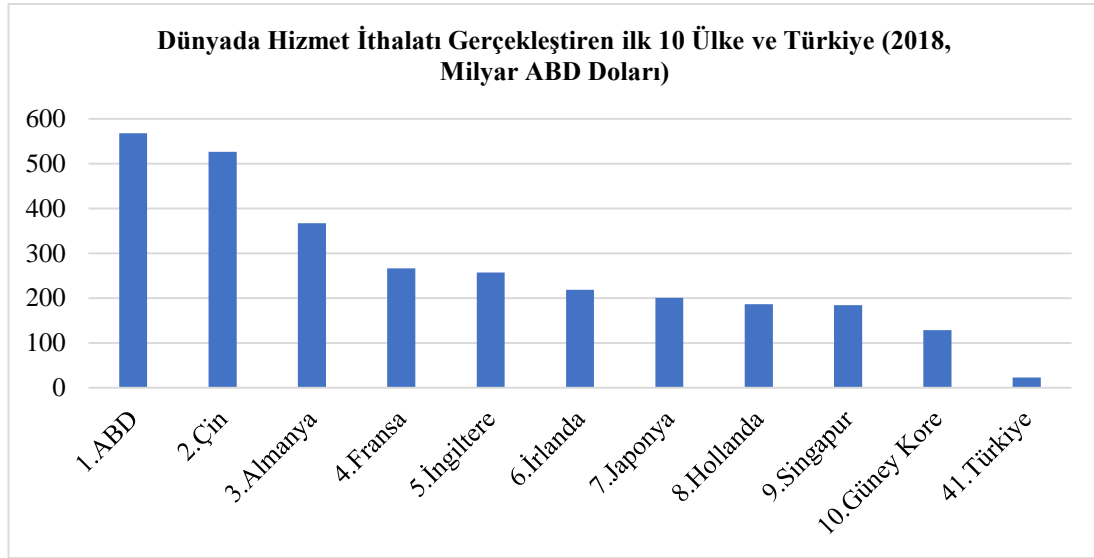
Türkiye, 2018 yılında 48,8 milyar ABD Doları hizmet ihracatı ile 5,8 trilyon ABD Doları büyüklüğündeki dünya hizmet ihracatından %0,84 pay alarak, dünya hizmet ihracatında 27'nci sırada yer almıştır. İlk 10'da yer alan ülkeler aynı zamanda ekonomileri itibariyle gelişmiş ülke kategorisi altında yer almaktadır.

Grafik 4. Dünyada hizmet ihracatı gerçekleştiren ilk 10 ülke ve Türkiye (2018, Milyar ABD Doları)

Kaynak: Worldbank, 2020.

Dünyada en fazla hizmet ithalatı gerçekleştiren ülkelere incelendiğinde sıralamalar değişse de hizmet ihracatı gerçekleştiren ilk 10 ülkenin, hizmet ithalatı sıralamasında da ilk 10'da oldukları görülmektedir. Türkiye 23 milyar ABD doları hizmet ithalatıyla 41. Sırada bulunmaktadır. Türkiye'nin hizmet ticareti bu durumda 2018 yılında 25 milyar dolar fazla vermiştir.

Grafik 5. Dünyada hizmet ithalatı gerçekleştiren ilk 10 ülke ve Türkiye (2018, Milyar ABD Doları)

Kaynak: Worldbank, 2020.

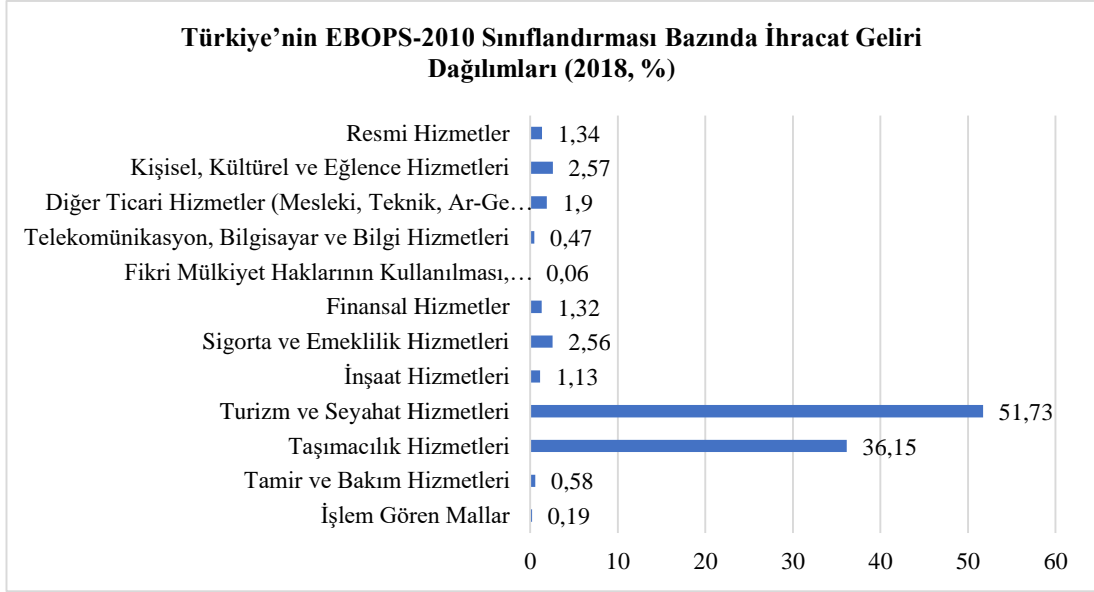
2018 yılı itibariyle, dünyada turizm ve seyahat hizmetleri, taşımacılık hizmetleri ve diğer ticari hizmetler başı çekerken, bu sektörleri kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri, sigortacılık ve emeklilik hizmetleri, finansal hizmetler gibi sektörler takip etmektedir. Daha önce belirtildiği ve aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere turizm ve seyahat hizmetleri ile taşımacılık hizmetleri Türkiye hizmet ihracat gelirinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Türkiye'nin hizmet ihracatının büyük miktarının sadece bu iki sektör üzerinden oluşmasının bazı sebepleri bulunmaktadır. Taşımacılık sektörü, Türkiye'nin coğrafi yapısı ve konumu nedeniyle her daim karşılaştırmalı üstünlük kurduğu bir üretim alanıdır. Türk taşımacılık sektöründe kurumsal yapı ve altyapıda eksiklik ve yetersizlikler olmasına rağmen atılan önemli adımlar ve uygulanan politikalar sayesinde mesafe alınmış ve sektörün rekabet gücü artırılabilmiştir (İstanbul Ticaret Odası [İTO], 2006). Taşımacılık sektörünün hızlı gelişme

göstermesinin arkasında yatan nedenlerin arasında hizmet ve ürünlerinin kalitesinin artışı, maliyetlerin düşmesi ve artan sektör içi rekabetle ilgili olarak hizmet bedellerinin giderek azalan bir eğilime sahip olması vardır (Doğanlar, Bal ve Özmen, 2003).

Türkiye turizm sektöründe ise özellikle 1980 yılından sonra çok büyük bir ilerleme göstererek ülke kalkınmasında sürükleyici ve yönlendirici bir vazife üstlenmiştir. 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarından sonra, Türkiye’de ithal ikameci politikadan vazgeçilerek, ihracata yönelik sanayileşme programı izlenmiştir. Turizm sektörü kolay, verimli, etkili ve ucuz bir araç olarak konumlandığı için Türkiye’de serbest piyasa ekonomisinin temel yapıtaşı olarak yer almış ve ihracat odaklı sanayileşmenin oluşmasına katkı sağlamıştır. Turizmin, Türkiye ekonomisi içindeki hızlı büyümesinde 1982 yılında uygulamaya konulan 2634 sayılı “Turizmi Teşvik Kanunu” ile sektöre sağlanan yatırım desteklerinin ve mali teşvikin önem arz eden bir yeri bulunmaktadır (Tosun, 2001’den aktaran Bahar, 2006: 138-139).

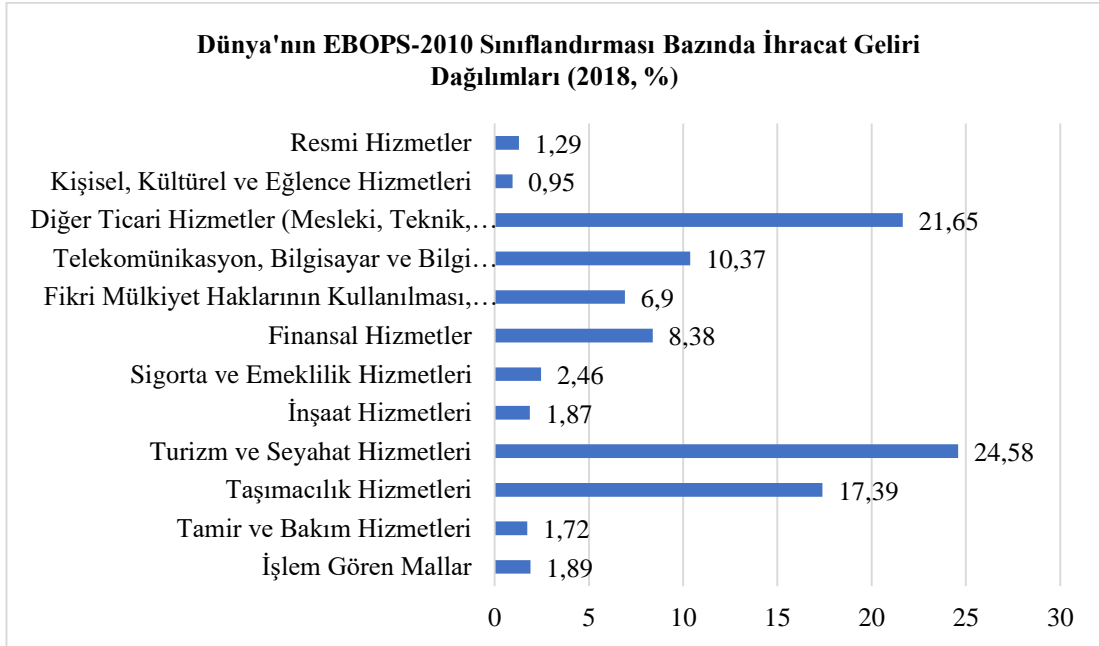
Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin uluslararası turizm sektörüne önem vermesi ve yakınlık göstermesinin nedenleri:

- Turizm talebinin giderek artması
- Turizmin döviz sıkıntısı problemlerine çözüm getirebilmesi,
- Turizm sektörünün gelişim maliyetlerinin az olması,
- Turizmin tarife, kota ve ekonomik engellerden daha az etkilenmesi, şeklinde sıralanabilir (Yarcan,1998).

Grafik 6. Türkiye'nin EBOPS-2010 sınıflandırması bazında ihracat geliri dağılımları (2018, %).

Kaynak : UNCTAD, 2020.

Grafik 7. Dünya'nın EBOPS-2010 sınıflandırması bazında ihracat geliri dağılımları (2018, %)

Kaynak : UNCTAD, 2020.

2.9.3. Bölgelere Göre Mal Ticaretinin Gelişimi

Tablo 3. Bölgelere göre mal ticareti ve yıllık yüzde değişimleri

Yıllar	İhracat					İthalat				
	Değer		Yıllık Yüzde Değişim			Değer		Yıllık Yüzde Değişim		
	2018	2010-2018	2016	2017	2018	2018	2010-2018	2016	2017	2018
Dünya	19 453	3,05	-3,13	10,67	9,71	19 793	3,17	-3,07	10,97	10,09
Kuzey Amerika	2 117	3,04	-3,74	6,85	7,60	3 084	3,33	-2,99	7,08	8,11
Güney Amerika	553 111	0,71	-4,64	14,78	9,03	494 167	0,77	16,83	9,53	12,58
Orta Amerika	504 175	4,98	-2,01	9,15	9,34	567 026	5,23	-2,44	8,07	9,49
Avrupa	7 471	2,75	-1,20	10,23	10,26	7 192	2,35	0,61	10,63	9,94
Avrupa Birliği	6 468	2,81	-0,17	9,85	9,46	6 410	2,35	0,44	10,40	10,40
Bağımsız Devletler Topluluğu	586 806	1,14	-17,24	25	24,43	369 905	0,7	-4,41	21,30	7,67
Afrika	483 940	-0,93	-8,60	18,83	14,65	576 221	2,33	-11,83	5,55	11,60
Ortadoğu	1 294	6,58	-13,64	13,25	23,19	1 053	7,22	-11,07	7,25	5,51
Asya	7 982	3,73	-4,49	11,23	9,56	7 552	4,1	-4,69	13,72	11,12

Kaynak: Trademap, 2020 ve UNCTAD, 2020.

2018 yılında toplam dünya mal ihracatı bir önceki yıla göre düşerek %9,71 büyümüştür. İthalatı da bir önceki yıla göre düşerek %10,09 olmuştur. Kuzey Amerika ve Orta Amerika bir önceki yıla göre mal ihracatı büyüme oranını arttırmıştır. Güney Amerika'da belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. Avrupa 2016 yılındaki büyüme oranını düşürdüktan sonra hızla yükselişe geçmiş ve 2018 yılında yükselişini devam ettirmiştir. Avrupa ülkelerinin mal ihracatı, dünya mal ihracatının yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri de 2016 yılındaki mal ihracatı düşüşünü 2017 ve 2018 yıllarında artırarak devam ettirmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu 2016 yılında %17,24 gibi büyük bir büyüme oranı düşüşünden sonra 2017 ve 2018 yıllarında sağlam bir büyüme gerçekleştirmiştir. Yine aynı şekilde Afrika, Ortadoğu, Asya bölgelerinde de 2016 yılında büyük bir düşüş yaşanmıştır. Genel olarak dünya mal ticaretinde 2016 yılında büyük bir düşüş görülmektedir. 2016 yılında dünya mal ticaretinde para birimleri arasındaki dalgalanmanın sonucunda dolar cinsinden ölçülen

küçülme ortaya çıkmıştır. Euro, Sterlin ve Yen 2016'da dolar karşısında değer kaybetmiş ve kendi para cinsinden gerçekleştirdikleri ihracatın dolar karşılığı azalmıştır. Aynı zamanda bu düşüşün nedenleri şu şekilde sıralanabilir.

- Dış ticaret talebinde önemli yavaşlama ve içe kapanma,
- Gelir artışının ticaret elastikiyetinin düşmeye devam etmesi,
- Korumacılık eğilimlerinin kuvvetlenmesi,
- Ticaret anlaşmalarının azalması, gelişen ülkelerde yavaşlamanın ithalat talebini sınırlaması,
- Atıl kapasitelerin yatırım eğilimini ve yatırım malı talebini sınırlaması,
- Çin'de ekonomik yavaşlamanın bu ülkeye yönelik ihracat artışını sınırlamaya devam etmesi,
- Küresel tedarik zincirinde büyümenin yavaşlaması,
- Sanayi ürünü ortalama fiyatlarının zayıf kalması (Türkiye İhracatçılar Meclisi [TİM], 2017).

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 2018'de mal ihracatında %24'lük ve ithalatta 7,67'lik oranla sağlam bir büyüme sergilemiştir. Aynı zamanda Ortadoğu, Afrika bölgelerinde de mal ticaretinde büyüme yaşanmıştır.

2.9.4. Bölgelere Göre Uluslararası Hizmet Ticaretinin Gelişimi

Tablo 4. Bölgelere göre hizmet ticareti ve yıllık yüzde değişimleri

Yıllar	İhracat					İthalat				
	Değer		Yıllık Yüzde Değişim			Değer		Yıllık Yüzde Değişim		
	2018	2010-2018	2016	2017	2018	2018	2010-2018	2016	2017	2018
Dünya	5 845	5,12	1,38	7,91	7,66	5 603	4,85	0,62	6,34	7,41
Kuzey Amerika	992 850	4,66	0,63	5,23	4,03	67 3100	3,6	3	6,47	3,35
Güney Amerika	86 120	2,43	-1,11	7,09	0,11	147 510	2,08	-7,13	5,94	0,28
Orta Amerika	61 880	7,78	6,04	7,40	3,60	54 360	4,88	2,80	8,50	1,24
Avrupa	2 827	4,78	2,05	8,42	8,18	2 464	4,52	1,75	5,57	8,36
Avrupa Birliği	2 544	4,99	1,99	8,67	8,39	2 177	4,65	2,40	5,01	8,92
Bağımsız Devletler Topluluğu	98 550	4,92	-1,45	12,93	12,17	129 880	3,27	-13,51	15,26	6,68

Tablo 4'ün devamı

Afrika	118 040	2,73	-5,88	14,27	9,37	177 980	1,96	-12,24	11,22	11,85
Ortadoğu	279 324	6,48	-1,42	6,7	5,88	345 905	3,73	-7,52	0,6	3,03
Asya	1 695	6,36	1	8,25	9,53	1 975	6,49	0,33	6,70	8,13

Kaynak: Trademap, 2020 ve UNCTAD, 2020

2016 yılında hizmet ticaretinde bazı bölgelerde düşüş yaşanmış olsa da mal ticaretinde olduğu kadar keskin olmamıştır. Dünya hizmet ticaretinde 2016 yılında meydana gelen genel durgunluktan sonra ülkelerin 2017 ve 2018 yıllarında hizmet ticareti önemli ölçüde artmıştır. 2016 yılında Güney Amerika, Bağımsız Devletler Topluluğu, Afrika ve Ortadoğu bölgelerinde hizmet ihracatının küçülme gösterdiği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte 2016 yılında dünya mal ihracatı bir önceki yıla göre %3,13 küçülürken hizmet ihracatı %1,38 büyümüştür. 2010-2018 yılları arasındaki yıllık bileşik büyüme oranları incelendiğinde Ortadoğu bölgesi hariç, tablonun konu aldığı bütün bölgelerde hizmet ihracatı büyüme oranlarının her zaman mal ihracatı büyüme oranlarından fazla olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. 2018 yılında Avrupa bölgesinin hizmet ihracatının, dünya hizmet ihracatının yaklaşık yarısını oluşturduğu görülmektedir.

2.9.5. Ükelere Göre Uluslararası Hizmet ve Mal Ticaretinin Gelişimi

Tablo 5. Mal ticaretinde önde gelen ülkeler, 2018 (Milyar \$ ve %)

Sıra	İhracat	Değer	Pay	Yıllık % değişim	Sıra	İthalat	Değer	Pay	Yıllık % değişim
1	Çin	2 486	12,873	9,87	1	ABD	2.612	13,198	8,47
2	ABD	1 665	8,564	7,74	2	Çin	2.135	10,790	15,83
3	Almanya	1 560	8,023	7,77	3	Almanya	1.285	6,496	10,56
4	Japonya	738 143	3,794	5,70	4	Japonya	748 488	3,781	11,48
5	Hollanda	723 752	3,720	10,99	5	İngiltere	673 965	3,405	4,73
6	Kore	604 860	3,109	5,43	6	Fransa	672 549	3,398	8,71
7	Fransa	581 872	2,991	8,72	7	Hollanda	644 673	3,257	12,19
8	Hong Kong	568 454	2,922	3,38	8	Hong Kong	626 616	3,166	6,40
9	İtalya	546 643	2,810	7,73	9	Kore	535 202	2,704	11,86
10	İngiltere	486 850	2,503	10,37	10	Hindistan	514 464	2,599	14,34
11	Belçika	466 724	2,399	8,40	11	İtalya	500 795	2,530	10,52
12	Meksika	450 685	2,317	10,08	12	Meksika	476 546	2,408	10,27

Tablo 5'in devamı

13	Kanada	450 685	2,316	7,08	13	Kanada	470 558	2,377	6,18
14	Rusya	443 129	2,278	25,50	14	Belçika	450 075	2,274	10,07
15	Singapur	412 953	2,123	10,58	15	İspanya	388 044	1,960	10,25
16	İspanya	345 166	1,774	8,02	16	Singapur	370 881	1,874	13,10
17	Tayvan	335 909	1,727	5,88	17	Tayvan	286 333	1,447	10,44
18	Hindistan	324 778	1,670	8,53	18	İsviçre	279 528	1,412	3,59
19	Birleşik Arap Emirlikleri	316 896	1,629	1,07	19	Polonya	266 504	1,346	13,98
20	İsviçre	310 749	1,597	3,72	20	Birleşik Arap Emirlikleri	261 538	1,321	-4,45
21	Suudi Arabistan	294 373	1,513	32,70	21	Rusya	248 704	1,256	4,33
22	Polonya	260 607	1,340	11,20	22	Tayland	248 201	1,254	12,05
23	Avustralya	257 098	1,322	11,23	23	Vietnam	235 517	1,190	11,35
24	Tayland	252 957	1,300	6,90	24	Avustralya	235 386	1,189	2,89
25	Malezya	247 455	1,272	13,44	25	Türkiye	223 047	1,127	-4,60
26	Vietnam	242 683	1,248	13,23	26	Malezya	217 602	1,099	11,35
27	Brezilya	239 889	1,233	10,17	27	Avusturya	193 722	0,979	10,22
28	Çek Cum.	202 261	1,040	11,05	28	Endonezya	188 707	0,953	20,25
29	Avusturya	184 815	0,950	9,99	29	Brezilya	188 564	0,953	19,69
30	Endonezya	180 215	0,926	6,76	30	Çek Cum.	184 652	0,933	13,04
31	Türkiye	167 921	0,863	6,96	31	İsveç	170 167	0,860	10,34
32	İsveç	165 937	0,853	8,51	32	Suudi Arabistan	137 065	0,692	1,89
33	İrlanda	164 871	0,848	20,03	33	Macaristan	121 682	0,615	13,17
34	Macaristan	125 795	0,647	10,53	34	Filipinler	119 330	0,603	17,10
35	Norveç	121 791	0,626	20,52	35	Güney Afrika	113 605	0,574	12,12
36	Danimarka	109 120	0,561	6,40	36	İrlanda	107 614	0,544	15,47
37	İran	105 000	0,540	13,19	37	Danimarka	102 566	0,518	9,92
38	Irak	95 256	0,490	49,76	38	Romanya	97 778	0,494	14,38
39	Slovakya	94 267	0,485	11,60	39	Slovakya	93 891	0,474	12,71
40	Güney Afrika	93 970	0,483	5,65	40	Portekiz	88 575	0,447	12,46

Kaynak: UNCTAD, 2020.

Tablo 6. Dünyada hizmetler ticaretinde öncü ülkeler (2018, %, Milyar Dolar)

Sıra	İhracat	Değer	Pay	Yıllık % değişim	Sıra	İthalat	Değer	Pay	Yıllık % değişim
1	ABD	828 428	14,173	3,85	1	ABD	559 213	9,979	3,09
2	İngiltere	376 157	6,435	5,50	2	Çin	525 040	9,370	12,29
3	Almanya	331 156	5,666	7,70	3	Almanya	351 455	6,272	6,18
4	Fransa	291 494	4,987	5,94	4	Fransa	256 773	4,582	4,66
5	Çin	266 841	4,565	16,99	5	İngiltere	235 339	4,200	10,56
6	Hollanda	242 489	4,149	11,40	6	Hollanda	228 851	4,084	10,91

Tablo 6'nın devamı

7	İrlanda	205 732	3,520	14,32	7	İrlanda	218 083	3,892	8,69
8	Hindistan	205 108	3,509	10,69	8	Japonya	200 047	3,570	3,74
9	Japonya	192 006	3,285	3,02	9	Singapur	186 956	3,336	3,02
10	Singapur	184 015	3,148	6,61	10	Hindistan	176 583	3,151	14,22
11	İspanya	149 167	2,552	7,74	11	Belçika	128 904	2,300	11,85
12	İsviçre	124 275	2,126	2,01	12	İtalya	124 980	2,230	8,29
13	Belçika	123 405	2,111	3,06	13	Kore	124 262	2,218	1,88
14	İtalya	121 589	2,080	9,13	14	Kanada	112 855	2,014	4,63
15	Hong Kong	114 024	1,951	9,31	15	İsviçre	103 402	1,845	-0,06
16	Lüksemburg	113 139	1,936	7,6	16	Rusya	94 658	1,689	6,57
17	Kore	96 601	1,653	10,40	17	Suudi Arabistan	86 457	1,543	10,03
18	Kanada	92 881	1,589	5,55	18	Lüksemburg	86 297	1,540	9,99
19	Tayland	84 091	1,439	11,34	19	İspanya	85 391	1,524	12,44
20	Avusturya	74 144	1,268	11,16	20	Hong Kong	81 511	1,455	4,91
21	İsveç	73 135	1,251	-0,79	21	Birleşik Arap Emirlikleri	72 294	1,290	0,68
22	Birleşik Arap Emirlikleri	71 831	1,229	1,88	22	Avustralya	71 851	1,282	6,08
23	Danimarka	69 578	1,190	4,13	23	İsveç	68 870	1,229	1,56
24	Polonya	69 246	1,185	18,57	24	Danimarka	68 602	1,224	10,57
25	Avustralya	69 171	1,183	6,58	25	Brezilya	67 975	1,213	-0,52
26	Rusya	64 859	1,110	12,35	26	Avusturya	61 648	1,100	11,55
27	Tayvan	50 290	0,860	11,58	27	Tayvan	56 792	1,013	6,25
28	İsrail	49 929	0,854	11,70	28	Tayland	55 276	0,986	18,44
29	Türkiye	48 750	0,834	10,81	29	Norveç	51 837	0,925	3,56
30	Makao	43 585	0,746	12,22	30	Malezya	44 550	0,795	5,12
31	Yunanistan	43 188	0,739	13,85	31	Polonya	43 302	0,773	13,39
32	Norveç	42 868	0,733	4,85	32	Meksika	37 244	0,665	0,74
33	Malezya	39 641	0,678	6,95	33	Finlandiya	35 474	0,633	14,24
34	Portekiz	37 662	0,644	10,42	34	Kuveyt	35 081	0,626	24,40
35	Filipinler	37 469	0,641	7,57	35	Endonezya	35 034	0,625	7,11
36	Brezilya	34 023	0,582	-1,32	36	Katar	32 504	0,580	3,43
37	Finlandiya	32 704	0,560	9,52	37	Nijerya	30 836	0,550	69,11
38	Çek Cumhuriyeti	29 927	0,512	11,22	38	İsrail	30 773	0,549	6,59
39	Macaristan	29 204	0,500	9,15	39	Filipinler	26 976	0,481	3,20
40	Meksika	28 562	0,489	5,07	40	Çek Cumhuriyeti	24 651	0,440	13,66

Kaynak: UNCTAD, 2019

Tablolar 2018 yılı verileriyle mal ve hizmet ticaretinde önde gelen ülkeleri göstermektedir. 2 486 milyar dolar ile Çin mal ihracatında, ABD ise 2 612 milyar dolar ile mal ithalatında lider konumdadır. Mal ihracatında ilk beşte yer alan ülkeler Çin, ABD, Almanya, Japonya ve Hollanda'dır. Mal ithalatında ise ilk beş ülke ABD, Çin, Almanya, Japonya ve İngiltere'dir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, gelişmekte olan ülke konumunda olan Çin'in hem ihracat hem de ithalat da ilk beş içerisinde olmasıdır. Çin, 2 486 milyar dolar ihracat ve 2 135 milyar dolar ithalatla Fransa, Kanada, İtalya ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeleri geride bırakmıştır. Türkiye mal ihracatında 167 milyar dolar ile 31. Sırada bulunmakta olup, mal ithalatında sıralama içerisinde değildir.

Hizmet ticaretinde önde gelen ülkeler tablosunda görüldüğü üzere, hizmet ihracatında ABD 828 428 milyar dolar ve hizmet ithalatında 559 213 milyar dolar ile ilk sıradadır. Hizmet ihracatında ilk beş ülke ABD, İngiltere, Almanya, Fransa ve Çin; hizmet ithalatında ise ABD, Çin, Almanya, Fransa ve İngiltere'dir. Hizmet ticareti sıralamasında gelişmekte olan ülkeler kendilerini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Gelişmekte olan ülke konumunda olup, ilk 10'da olan Çin ve Hindistan dikkat çekmektedir. Bu iki ülkede ucuz ve çok sayıdaki emek gücü olması, bilgisayar teknolojilerinde yaşanan hızlı ilerlemeye ayak uydurmuş olmaları ve artan nüfuslarının işgücüne katkı sağlaması bu durumun sebebi olabilir. Bahsi geçen ülkelerin hizmet ihracatındaki payı yüzde 8 olup, birinci sırada bulunan ABD'nin yaklaşık yarısıdır.

Türkiye ise hizmet ihracatında 2018 yılında 48 milyar dolar ile 28.sırada yer alırken ithalatta ise ilk 40 içerisinde değildir. Uluslararası mal dengemiz açık verirken, hizmet dengemiz fazla vermektedir. Bu durum cari açığın kapatılmasına katkı sunmaktadır.

3. TÜRKİYE'DE HİZMET İHRACATININ YAPISI VE SEKTÖREL ANALİZLER

3.1. Türkiye'de Dış Ticaret

Türkiye ekonomisinde hizmet ihracatının analiz aşamasına geçilmeden önce, geçmişten günümüze dış ticaretteki gelişmelerin kısaca gözden geçirilmesinde yarar olacaktır. Cumhuriyetin kuruluşundan 1929 yılına kadar liberal politikalar uygulanmış olup ekonomi politikası İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda oluşturulmak istenmiş ve devlet temel olarak özel müteşebbis yoluyla piyasa koşullarında sanayileşme politikası izlemiştir (Durmuş ve Aydemir, 2016).

Devlet bünyesindeki fabrikaları çalıştırmak, özel sektöre kredi açmak ve birlikte yeni fabrikaların tesisi için Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası açılmış, bir yandan da ekonominin ihtiyacı istikametinde altyapının geliştirilmesine gayret gösterilmiştir. Bunların dışında 1927'de çıkarılan Sanayii Teşvik Kanunu ile özel sektör sanayi yatırımları yapmaya teşvik edilmiş, girişimcilere belli bir hektara kadar arsa hibe edilmiş, altyapı yatırımlarında kolaylık gösterilmiş ve vergi, harç ve rüsum muafiyetleri getirilmiştir. Fakat yeterli sermaye birikiminin olmaması, teknik ve ticari bilginin yetersiz kalışı gibi nedenler bu dönem liberal politikasını başarısız kılmıştır (Ertuna, 2004).

1930 döneminde yaşanan ekonomik buhran tüm dünyayı etkilemiş, ticaret hacmi daralmış ve küresel ekonomiyle bütünleşik olan ekonomilerde daha fazla olumsuzluklara yol açmıştır. Türkiye o dönemde henüz önemli bir dış ticaret hacmine sahip olmaması sebebiyle görece daha az etkilenmiştir. 1938'e kadar gerçekleştirilen sanayi planlarıyla birlikte sanayi yatırımlarını ve bunun yanında ham maddesi ülkeden temin edilecek sanayi kurulmasını devletin yüklenmesiyle Türkiye'nin kalkınma hızı artış göstermiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın cereyan etmesi ve Türkiye'nin savaşa girme durumuyla karşı karşıya gelebilecek olmasından dolayı üretim hacmi daralmış, savunma harcamaları artış göstermiştir. Fakat savaş sonrasında 1945-1950 döneminde ekonomik göstergelerde iyileşme hızlanmıştır (Özdemir, Yiğit, Oral, 2016).

1946-1953 döneminde on altı yıldır aralıksız olarak takip edilen dışa kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının gevşetildiği, ithalatın serbestleştirilerek artırıldığı, iç pazara dayalı bir sanayileşme politikası değil, dış pazara dönük ve tarım, madencilik, altyapı yatırımları ve inşaat sektörünün ön planda tutulduğu bir kalkınma anlayışı egemendir. 1923-1929 yıllarının serbest ticaretçi açık ekonomi özelliklerine farklı bir ortamda yeniden güncellik kazandıran 1946-1953 dönemi “dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme denemesi” olarak ifade edilebilir (Boratav, 2015).

1954 yılında başlayan durgunluk ve dış tıkanma ortamına karşı hayata geçirilen denge ve uyum politikaları 1961 yılında sona ermiş ve ekonomi yeni bir genişleme safhasına girmiştir. 1974 yılında petrol fiyatlarındaki hızlı artışla birlikte dünya ekonomisi durgunluk haline sürüklenmiştir. Dış ticaret göstergeleri sert bir şekilde bozulmuş. İhracat azalmış, ithalat artmıştır (Boratav, 2015).

1980 yılında 24 Ocak Kararları ile yeni bir ekonomi politikası uygulanmaya başlanmıştır. Serbest dış ticaret politikası olarak anlam kazanan bu politika ile ithal ikamesine bağlı olarak gelişme gösteren sanayileşme yerini ihracata yönelik sanayileşme politikasına bırakmıştır. İhracat teşvikleriyle Türkiye dış ticarete rekabet edebilme kabiliyetini elde etmiştir (Ertekin ve Kutlu, 2000). Devlet ekonomiye doğrudan müdahaleyi sınırlama, piyasa ekonomisine hareketlilik kazandırma ve ekonomiyi dışa açarak dünya ekonomisiyle entegre olma politikasıyla birlikte döviz darboğazlarından kurtulmak, kamu harcamalarını sağlam kaynaklara dayandırarak tasarruf, yatırım, istihdam ve üretimi artırmaya yönelik yapısal dönüşümleri de kapsayan bir döneme girmiştir (Karabıyık ve Uçar, 2010).

3.2. Türkiye’de Alt Sektörler İtibariyle Hizmet İhracatı ve Sektörel Değerlendirmeler

Türkiye’de hizmet ihracatının alt sektörleri uluslararası düzeyde anlaşmaya varılmış bir hizmet ticareti sınıflandırması ortaya koyan ve aynı zamanda Türkiye’nin resmi kurumlarının da hizmet ticaretine ilişkin resmi raporlamalar yapıldığı zaman

kullandığı Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Hizmet Sınıflandırması 2010 (EBOPS) dikkate alınarak incelenecektir. EBOPS' a göre 12 alt sektör vardır.

3.2.1. Turizm ve Seyahat Hizmetleri

Modern çağa ait bir faaliyet olarak ifade edilen turizmin geçmişi Sümerlere kadar uzansa da turizmin ilk tanımının 1905 yılında Guyer-Feuler tarafından yapıldığı görülmektedir. Buna göre turizm “gitgide artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimi, doğa ve sanatla beslenen dikkat çekici güzellikleri tanıma arzusuna; doğanın insanlara haz verdiği inancına dayanan ve özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi ve ulaşım araçlarının gelişmesinin bir neticesi olarak milletlerin birbirleriyle etkileşim halinde olmalarına imkân sunan modern çağa mahsus bir olay” olarak tanımlanmaktadır (Eralp, 1983).

Sanayi Devrimi'ne kadar boş zaman kavramı oluşmadığı için turizmin ekonomik etkisi ve önemi Sanayi Devrimi'nden sonra anlaşılmış olup, ülkelerin milli gelirindeki artış, teknolojik gelişmeler, insanların satın alma gücü artışıyla birlikte tüketicilerin harcama biçimlerinin değişime uğraması turizm sektörü üzerinde meydana gelen ekonomik etkiler olarak kabul edilebilir (Kozak ve Bahar, 2013).

Uluslararası turizmin bir ülkede özellikle ödemeler dengesi üzerinde yaptığı pozitif etkiler turizmin gözlemlenen, ölçülebilen ve izlenebilen bir katkısıdır. Diğer yandan bütün dış satım faaliyetleri gibi turizmde de harcamalar ulusal hasılayı artırır, yan sektörlerde işgücü ve gelir yaratır ve vergi yoluyla devlet bütçesine kaynak sağlar (DPT, 1993).

Türkiye'de 1980'li yıllarda turizm sektörüne yönelik politika tayin etme çalışmaları başlamıştır. 1980'de çıkartılan “Turizmi Teşvik Kararı”, 1982'de yürürlüğe giren “Turizmi Teşvik Yasası” ve 1985 yılında turizmin “Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektörler” kapsamına dahil edilmesiyle beraber turizm sektörünün gelişmesindeki engeller yüksek oranda kaldırılmış ve çok kısa bir sürede turizm sektörü Türk ekonomisi için hayati önemde bir pozisyona gelme noktasında başarı göstermiştir (Zengin, 2010).

Türkiye, 24 Ocak 1980 dönüşümünden sonra turizm sektöründe önemli ilerleme göstermiştir. 1980’li yıllarda turizm sektörü sosyal, kültürel ve ekonomik etki açısından önemli boyutlara ulaşmış ve Türkiye ekonomisinde üstün tutulan alt sektörlerden biri haline gelmiştir. 1980 döneminden günümüze kadar gelen süre zarfında turizm hem turist sayısı hem de turizm gelirleri bakımından Türkiye ekonomisine dikkat çekici bir şekilde katkı sağlamıştır (Çoban ve Özcan, 2013).

Turistik ürün arzı hususunda nitelikleri çok olan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için turizm ihmal edilemeyecek bir gelir kalemidir. Turizm sektörü yalnızca kendi etki alanındaki büyük ekonomik kazancıyla değil, ekonomik refahın geniş topluluklara dağılması, sosyo-kültürel değişimi sürüklemesi, diğer sektörlerle olan etkileşimi ve sinerji yaratması, istikrara ve kalkınmaya olan katkısı ve ülkeyi tanıtmak için lider bir sektör olarak kabul görmeye başlamıştır (Yıldız ve Durgun, 2010).

Ekonomide büyümenin yukarı yönlü gerçekleşmesi, kişi başına düşen gelirin artması, çalışma saatlerinin azalması, teknolojik ilerlemeler ve uluslararası ve sosyal ilişkilerin gelişmesi gibi etkenlerin ortaya çıkmasıyla turizm sektörü ödemeler dengesine de katkı sağlamıştır. Dünyada kişi başına düşen gelirin artmasının sonucu olarak turizm sektörüne yönelik talep pozitif yönde etkilenmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin 1980 sonrası turizm sektörüne gereken önemi verip gerekli yatırım, teşvik ve tanıtım faaliyetlerini arttırmasının da gösterilen gelişmede önemli bir yeri vardır (Zengin, 2010).

Türkiye, sahip olduğu beşeri kaynak ve jeopolitik konum açısından turizm sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Doğru politikalarla ülkeye çekilecek turistler, döviz geliri açısından ülke ekonomisine katkıda bulunacaktır.

Turizmin uluslararası krizlerden etkilenmeyecek hatta krizlerin etkisini azaltacak sağlam temellere oturtulması ve sürdürülebilir olması, dünyada en fazla turizm harcaması yapan ülkelere turist çekilmesi, ulaşım altyapısının daha da artırılması, Türkiye'nin hem yurt içinde hem de bölgede barış ortamını sağlamada aktif ve güçlü olması, katma değer sağlayan nitelikli turistin kazanılması ve turizm faaliyetlerinin dünyada yaşanan gelişmelere uygun olarak yönlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca

deniz-güneş-kum turizmiyle gittikçe önem kazanan kültür turizmi, etnik ve inanç turizmi gibi turizm faaliyetlerinin öne çıkarılması ve geliştirilmesi gibi politikaların daha etkin bir biçimde plan ve programının yapılması gerekmektedir (Gülbahar, 2008).

Tablo 7. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ve yıllık değişimleri

Yıllar	Yabancı Ziyaretçi	Yıllık Değişim (%)
1998	9 752 697	0,7
1999	7 487 285	-23,2
2000	10 428 153	39,3
2001	11 618 969	11,4
2002	13 256 028	14,1
2003	13 701 419	3,4
2004	17 202 996	25,6
2005	20 522 621	19,3
2006	19 275 948	-6,0
2007	23 017 081	19,4
2008	26 431 124	14,8
2009	27 347 977	3,5
2010	28 510 852	4,3
2011	31 324 528	9,9
2012	31 782 832	1,5
2013	34 910 098	9,8
2014	36 837 900	5,5
2015	36 244 632	-1,6
2016	25 352 213	-30,0
2017	32 410 034	27,8
2018	39.488 401	21,8

Kaynak: Kültür Turizm Bakanlığı, 2020.

Grafikte Türkiye'de 1998-2018 yılları arası yabancı ziyaretçi sayısı ve yine aynı yıllar arası yıllık değişimler gösterilmiştir. Türkiye'de 2015 yılına kadar turist sayısında genellikle düzenli bir büyüme olduğu gözlenmiştir. Ancak 2016 yılında gözle görülür düşüş gözlenmiştir. 2016 yılında terör örgütlerinin bombalı saldırıları, Rusya ile olan zayıflayan ilişkiler, hain darbe girişimi, İstanbul'da gece kulübüne yapılan saldırı ve

ayrıca Ortadoğu'daki gelişmeler bu düşüşün sebebidir (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği [TÜRSAB], 2017). Dünyada yaşanan olaylar ekonomik krizler, savaşlar, doğal afetler, hastalıklar ve salgınlar, teknolojik gelişmeler gibi birçok olumlu ya da olumsuz değişken turizmin gelişimine etki eden faktörlerdir. Bu durum turizm sektörünün hassas ve kırılabilir bir yapısı olduğunu ve çevresel etkilere bağlı bir yapısı olduğunu göstermektedir.

3.2.2. Taşımacılık Hizmetleri

Teknolojik gelişmeler ve küresel ticari temayüller sonucunda geleneksel taşımacılık ve ulaşım anlayışı köklü değişiklikler geçirmiş ve modern dünyada lojistik kavramı içinde kendine yer bulmuştur. Lojistik bir malın doğru miktarda, doğru zamanda, doğru yerde, en iyi kalitede, emniyetli bir biçimde ve en makul maliyetlerle bulundurulmasıdır. Lojistik, tedarik zincirinde mevcut olan her türden mal, hizmet ve bunlarla ilgili haberleşme akışının etkili ve verimli bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için yapılan planlama, uygulama ve denetim faaliyetidir (Kaynak, 2004).

Lojistik kavramı genel anlamda, ürünün üretildiği yerden alınarak depolarda saklanması, stoklanması, ürünün istenilen noktalara ve talep edilen biçimde teslimatının yapılması ve bütün bu işlerin etkin, verimli, hızlı şekilde planlanarak yürütülmesi işlemidir. Başka bir deyişle, geçmişteki taşımacılık kavramının bir üst seviye gelişmiş ifadesidir (Çevik ve Kaya, 2010).

Lojistik kelimesi önce Yunan uygarlığına ait olarak askeri alanda kullanılmaya başlanmış ve daha sonra da dünyada askeri alanda sık ve dinamik bir kullanım ile günümüze kadar ulaşmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında ABD'de askeri literatüre kavramsal olarak "personel ve malzemenin ıslah edilmesi, sürekliliğin temini, gönderimi ve yeniden yerleştirilmesi faaliyetleri" olarak ifade edilen lojistik, 1960'lı yıllardan itibaren iş dünyasında da kullanılmaya başlanmıştır. Bilhassa günümüzde paketlenmiş ürün akışının, perakende mal ticaretinin artması ve teknolojinin de buna katkı sağlaması sonucunda lojistik asıl anlamını elde etmiştir (İstanbul Ticaret Odası [İTO], 2006).

Global dünyada lojistik sektörü taşıma ve depolama gibi alanların dışına çıkararak nakliye, depolama, gümrükleme, paketleme, satın alma, müşteri hizmetleri, stok yönetimi gibi faaliyet alanlarını da bünyesine katarak faaliyet alanını ve kapsamını genişletmiştir. Örneğin, lojistik alanında bir firma, A Stoklama A.Ş veya B Taşımacılık Ltd. Şti olan isimlerini C Lojistik Ltd. olarak değiştirmiştir. Sonraki süreçte ise etkinlik alanına lojistiğin diğer dallarını da bünyesine katarak tamamen lojistik hizmetler üretir hale gelmeye çalışmıştır (Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği [MÜSİAD], 2013).

Türkiye’de hem büyümenin itici gücü hem de birçok ekonomik amaca ulaşmasındaki anahtar rolü itibarıyla büyük öneme sahip olan ulaştırma ve lojistik sektörü günümüzde yoğun bir gelişim göstermektedir. Ayrıca uluslararası ticaretin serbestleşmesi ve Türkiye’nin jeopolitik konumu sektörün dış ticaretteki önemini ortaya koymaktadır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2017).

Sektörün önem kazanmasında Türkiye’nin özellikle jeo-stratejik ve jeo-politik pozisyonu büyük rol oynamaktadır. Coğrafi ve ekonomik yönden değerlendirme yapıldığında Türk Cumhuriyetleri ve Kafkasya ile iyi ilişkileri ve bu ülkelerle ortak kültürel geçmişi, Ortadoğu ve Hazar petrollerine yakın konumda olması sektörü farklı bir pozisyona taşımaktadır. Bununla beraber, Türkiye’nin kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerinin kesişim noktasında bulunması, lojistik güç olma potansiyelini zaman geçtikçe daha da arttırmaktadır.

Türkiye ekonomisinde lojistik sektörünün gelişimi, Türkiye’nin kalkınmada ithal ikameci politika uygulamalarından ihracata dayalı politika uygulamalarına geçtiği 1980 yılı sonrasında başlamıştır. 1980’li yıllarda başlayan ve 2000’li yıllarda ilerleme kaydeden “nakliye” anlayışından “lojistik” anlayışına geçiş süreci, sektörün ekonomideki yerini gün geçtikçe güçlendirmiştir. Günümüzde, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi uluslararası lojistik ve tedarik ağının tüm alanlarında faaliyet gösteren lojistik firmaları vardır. Türkiye ile Avrupa Birliği arasında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması ve yürütülen üyelik müzakereleri de Türkiye’nin uluslararası ekonomik sistemle olan eklemlenmesini ilerletmektedir. Bu durum Türkiye’de uluslararası

ticaretin gelişimini sağlamakta, uluslararası lojistik hizmetlerine olan talebi arttırmaktadır (Dikmenli, 2008).

Türkiye'nin avantajlı konumuna bakılarak lojistik üs olmaya aday ülkeler arasında yüksek potansiyele sahip olmasına rağmen rekabetin tüm unsurları göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin büyük üstünlükleri olduğunu söylemek kolay değildir. Mevcut lojistik yapısı, Türkiye'nin stratejik coğrafi konumu ile birleştiğinde çok önemli avantajlara sahiptir ama Türkiye'nin diğer özellikleri ile de rekabet seviyesini yükseltmesi ve tercih edilme noktasında kriter sayısını artırması gerekmektedir. Teknik altyapıyı geliştirmek, dünya çapında güçlü sanayi firmalarının sayısını artırmak, bürokratik sıkıntıları hızlı aşabilme yeteneği ve nitelikli personel sayısını artırmak gibi birçok konuyu barındıran önemli kriterler bakımından da avantajlar yaratılmalıdır (Gülen, 2011).

Türkiye'de yurt içinde yük taşımacılığının %93'ü kara yolları, %4'ü demir yolu ve %1,2'si ise deniz yolları vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Deniz yolları yurt içi taşımacılıkta yüzdesel olarak düşük pay almasına rağmen dış ticarete bu taşıma türü ön planda kendini göstermektedir. Deniz yollarında konteyner taşımacılığının yeri gittikçe yükseliş göstermektedir. Karayolu taşımacılığı ise AB ve komşu ülkelerin Türkiye'nin dış ticareti içerisinde fazla bir paya sahip olması ve sektörel nitelikleri sebebiyle toplam dış ticaret taşımaları içinde bir hayli yüksek pay almaktadır. Bu eğilimin Türk girişimcilerin uluslararası karayolu ve kara-deniz kombine taşımacılık alanına yatırım yapmasında önemli etkisi olmuştur (İTO, 2006).

Tablo 8. İthalat ve ihracatta taşıma modlarının yıllara göre yüzdesel payları

Yıllar	Demir Yolu		Deniz Yolu		Hava Yolu		Kara Yolu	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
2009	1,42	0,92	61,15	47,06	9,56	9,75	27,74	42,31
2010	1,54	0,89	62,17	51,42	9,53	6,83	26,76	40,87
2011	1,56	0,94	65,84	55,06	10,61	6,43	21,98	37,61
2012	1,22	0,66	66,32	51,58	12,24	14,41	20,25	33,34
2013	0,84	0,65	65,27	55,11	15,22	8,62	18,70	35,67
2014	0,58	0,58	69,10	55,12	12,08	9,02	18,24	35,28
2015	0,64	0,57	69,13	54,63	11,12	12,11	19,08	32,71

Tablo 8'in devamı

2016	0,81	0,44	67,21	55,38	12,84	12,53	19,17	31,63
2017	0,55	0,45	65,11	58,98	16,32	10,99	18,02	29,58
2018	0,63	0,45	67,08	63,32	14,41	8,24	17,87	28,01

Kaynak: TÜİK, 2020.

Tabloda 2009 yılından 2018 yılına kadar Türkiye'nin ithalatı ve ihracatında taşınan yüklerin değer bazında yüzdesel payları gösterilmiştir. Hem ithalat hem de ihracatta en büyük pay denizyolu taşımacılığına aittir. İthalat taşımalarında denizyolunun payı %60-70 arasında değişkenlik göstermektedir. İthalatta azalan bir görüntü çizen karayoluyla 2009-2018 yılları arası %20'ye yakın oranda ithal yüklerinin taşınması yapılmaktadır. Havayolu taşımacılığının ise 2009 yılından beri ithalat taşımalarında payını artırdığı gözlemlenmektedir. Demiryolunun ithalattaki payı ise itibaren %2'den azdır.

İhracatta denizyolu ile taşınan yüklerin değer bazında oranı 2009 yılından itibaren artış göstermektedir. Karayolu ile taşınan ihracat yüklerinde ise bir azalış gözlemlenmektedir. Havayolunun ihracat taşımaları içerisindeki payı ise 2012 yılında en yüksek oran olan %14,40, bir önceki yıl 2011'de en düşük oran %6,42 arası değişim göstermektedir. Demiryolu ihracatta 2011 yılında gerçekleşen %0,93 oran ile incelenen dönemlerde en yüksek payı almıştır. Diğer taşıma türleriyle kıyaslandığında ise ihracat taşımacılığında en düşük payı almıştır. Ayrıca ihracatta en yüksek oran elde ettiği 2011 yılı dahil tüm yılları içerisinde payının %1'den az olduğu görülmektedir.

3.2.3. Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri

Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Hizmet Sınıflandırması 2010 (EBOPS) dikkate alınarak oluşturulan 12 alt sektörden biri olan "Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri" Sağlık Hizmetleri-Eğitim Hizmetleri- Kültür ve Eğlence Hizmetleri temelinde ele alınacaktır.

3.2.3.1. *Eğitim Hizmetleri*

Eğitim süreci ailede başlar ve daha sonraları çevresini genişleterek ömür boyu devam eder. İlkçağlarda eğitimin temel amacı çocuğun cinsiyeti temelli bir bakış açısıyla toplumdaki görevine hazırlamak olmuştur. Böyle eğitimler daha çok ailede gerçekleştirilmiştir. Fakat şehir devletleri ve imparatorlukların ortaya çıkışıyla beraber daha planlı ve düzenli eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Eğitimin esas amacı ilkçağlardan beri dini kuralların ve geleneklerin topluma anlatılması ve savaşçı bireylerin yetiştirilmesi olmuştur. Çok tanrılı dinler gibi tek tanrılı dinlerde de dini kuralların ve zorunlulukların tüm topluma aktarılması amacıyla eğitime değer verilmiştir. Dini ibadetlerin yapıldığı mekânlar, dini eğitim merkezleri olarak teşkilatlanmışlardır. Tapınak okulları, manastır okulları ve medreseler bunlardan en önemlileridir (Tunç, 2017).

Küreselleşen dünyanın siyasal, sosyal, kültürel, toplumsal alanda yarattığı birçok değişimden eğitim alanının da etkilendiğini görmek mümkündür. Bu değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan ortak pazar anlayışı eğitim alanında da hakimdir. Yabancı uyruklu öğrenci dolaşımı bu eğitim pazarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (Kıroğlu, Kesten ve Elma, 2010).

Hizmet sektörleri arasında potansiyeli yüksek bir yeri olan eğitim sektörü bir ülke için önem arz eden bir konuma gelmiştir. Ancak, küreselleşen dünyada yalnızca ulusal sınırlar içerisinde bir eğitimden bahsedilemeyeceği açıktır. Ülkelerin ihraç edebildiği bir hizmet ürünü haline gelen eğitim bu sayede kendisine katkı sağlamaktadır. Uluslararası eğitimin ülkeler için uluslararası platformda söz sahibi olabilmesinin yapı taşlarından biri haline gelmesinin arkasındaki neden eğitimin uzun dönemli stratejiler geliştirmeye müsait yapısı ve sermayesinin insan unsuru olmasıdır. Ülkeye kazandırılan öğrenci ve yapılan yatırımın siyasal, ekonomik, sosyal ve akademik katkıları önemli seviyelere gelmiştir. Uluslararası öğrencilerin bir ülkenin ekonomisine olan etkisi yalnızca eğitimi boyunca ev sahibi ülkede harcadığı para olarak düşünülmemelidir. Dolaylı katkılarını görmezden gelmek eğitim hizmeti ihracatının mal üretimi katkısından ayırımını anlamayı güçleştirir. Nitekim GATS

tarafından çıkarılan hizmet ihracatı çalışmasının dikkat çektiği temel noktalar hizmet ihracatının doğrudan faydaları yanında dolaylı faydaları da olduğudur (DEİK, 2013).

Uluslararası öğrenci hareketliliği, ülkeler ve kültürler arasında anlayışı, iş birliğini ve karşılıklı bağı güçlendirmektedir. Bu sebeple etkin bir dış politika ve kamu diplomasisi aracı olarak da düşünülmektedir. Uluslararası öğrencilerin insan kaynağı olarak sağladıkları katkıların yanı sıra, eğitim giderleri ve aileleriyle beraber yaptıkları harcamalar da buldukları ülkenin ekonomisine doğrudan ekonomik katkı sunmaktadır (Ghanbarlou, 2017).

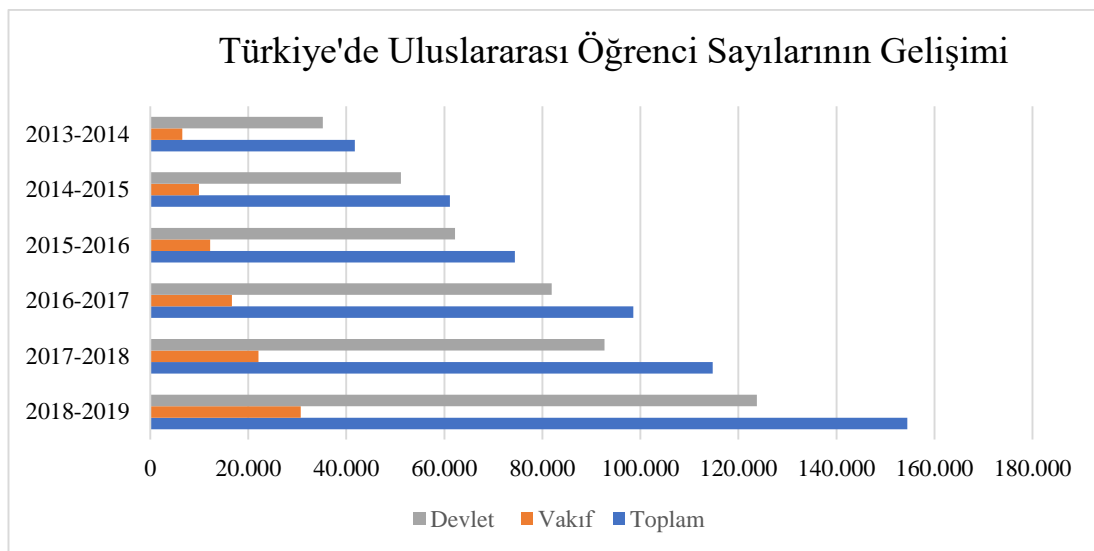
Küreselleşmenin neden olduğu değişimler, eğitim sektörünü uluslararası açılıma ve rekabete itmektedir. Bu nedenle üniversitelerin de evrensel doğasına uygun şekilde kapılarını dış dünyaya açmaları gerekmektedir (Küçükcan ve Gür, 2010).

Türkiye’de yükseköğretimin uluslararası bir pozisyona gelmesinin en önemli gelişmelerinden biri, 2010 yılında Yükseköğretim Kurulu tarafından merkezi ve zorunlu tutulan Yabancı Uyruklu Öğrenci Sınavı’nın kaldırılmasıdır. Bunun sonucu olarak üniversitelere yabancı uyruklu öğrenci alımı konusunda esneklik kazandırılmış ve böylelikle uluslararası öğrencilerin Türkiye’yi tercih etmesi amaçlanmıştır (Çetinsaya, 2014).

Erasmus (Üniversite Öğrencilerinin Hareketliliği için Avrupa Topluluğu Eylem Programı) ve Erasmus+ programları kapsamında Avrupa’dan Türkiye’ye gelen öğrenci sayısında artış yaşanmıştır. Ayrıca Türki Cumhuriyetlerden gelen öğrencilere yönelik Yurtdışı Türkler ve Avrupa Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından yürütülen Türkiye Bursları (Büyük Öğrenci Projesi, BÖP) kapsamında öğrencilerin akademik, ekonomik ve sosyo-kültürel sorunları ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerinin yapılması amaçlanmıştır. Türkiye’de yapılan diğer çalışma ile Bologna Paketi’ne geçilerek diplomaların denkliği sağlanabilmektedir. Bunların dışında Mevlana Değişim Programı, Ortak Diploma Programları, Proje Tabanlı Uluslararası Değişim Programı, YARBİS Projesi ile Türkiye’yi Yükseköğretim alanında bir çekim merkezi haline getirmek ve Türkiye’nin tercih edilebilirliğini artırmada uygulanan politikaları oluşturmak hedeflenmiştir (Avcı, Koç ve Bayar, 2019).

Uluslararası öğrenciler Türkiye’ye beş yolla gelmektedirler:

- “Türkiye Bursu” kapsamında finansal destek sağlanan uluslararası öğrenciler
- Kendi maddi olanaklarıyla gelen öğrenciler
- İslam Kalkınma Bankası, Türkiye Diyanet Vakfı ve bazı sivil toplum kuruluşlarının getirdiği öğrenciler
- Üniversiteler tarafından öğrenim ücreti yardımı sağlanarak getirilen öğrenciler
- Öğrenci değişim programları ile gelen öğrenciler (URL-5, 2020).

Grafik 8. Türkiye’de uluslararası öğrenci sayılarının gelişimi

Kaynak: YÖK, 2020.

Türkiye’de 2018-2019 Öğretim Yılında 100 178 erkek ve 54 268 kadın olmak üzere toplamda 154 446 uluslararası öğrenci mevcuttur. Yine aynı şekilde Türkiye’de 2018-2019 Öğretim Yılında 1 956 erkek ve 1 297 kadın olmak üzere toplamda 3 253 yabancı uyruklu öğretim elemanı mevcuttur (Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, 2020). Türkiye’de 2013 yılından itibaren uluslararası öğrenci sayılarında büyük bir sıçrama gözlenmiştir. 2010 yılında Yabancı Uyruklu Öğrenci Sınavı’nın (YÖS) kaldırılması bu gelişimin sebebi olarak gösterilebilir. Grafiği incelediğimizde uluslararası öğrenciler daha çok devlet üniversitesini tercih etmişlerdir. Grafiği 2013-2014 yılından itibaren incelediğimizde artış gözükmemekte ancak 2018-2019 yılında bir

döneme göre uluslararası öğrenci sayısında yaklaşık %34 kayda değer bir artış meydana gelmiştir.

3.2.3.2. *Sağlık Hizmetleri*

İnsanlıkla beraber var olagelen sağlık hizmetlerinin tarihi ile insanlık tarihinin yaşıt olduğu, hatta ilk eczacı ve doktorun ilk insan olduğu söylenmektedir. Sağlık alanında faaliyet gösteren meslekler ve insan gücünün ortaya çıkmasının arkasında insan topluluklarının örgütlü toplumlara dönüşmesi neticesinde iş bölüşümü ve uzmanlaşma süreci vardır. Daha sonraları sağlık hizmetlerinin örgütlenerek teşkilatlanmış hizmetler grubu durumuna gelmesi ise sağlık sektörünün meydana gelmesine neden olmuştur (Akdur, 2006).

Sağlık hizmetlerinin üretilmesi bireylerin ve toplumların sağlıklı olabilmeleri ve devamlılığı için önemlidir. Toplumların gelişmişlik düzeyiyle sağlık hizmetleri aynı yönde ilerleme kat etmektedir. Bununla birlikte toplumların kültürel yargıları ve sosyal hayatları doğrultusunda sağlık ve dolayısı ile hastalık konusuna bakışları da değişim göstermektedir. Sözü edilen farklılıklar sağlık hizmetlerinin kapsamını ve çeşitliliğini de etkilemektedir (Altay, 2007).

İnsanların seyahat etmek yoluyla yaşadığı mekânın dışında konaklayarak tedavi olmak istemeleri sağlık turizmini ortaya çıkarmıştır. İnsanlar ve sağlık sigortası kuruluşları sağlık problemlerini çözerken, sadece ülkelerindeki doktorları ya da fiyatları değil; en iyi sonuç ve en düşük maliyet alternatiflerini değerlendirerek davranmaktadır. Buradan hareketle; bireylerin koruyucu, tedavi edici ve sağlığı geliştirici hizmetlerinden yararlanmak maksadıyla ikamet ettikleri ülke dışında bir ülkeye ziyaretlerine sağlık turizmi denilmektedir. Sağlık turizmi başlangıçta turizmin bir alternatifi olarak yorumlanmasına rağmen zaman içerisinde bir sektör olarak gelişmiş ve değişmiştir. Sonuç olarak yasal çerçevesinin hizmet ihracatıyla ilişkilendirilmesiyle her ne kadar adlandırmada turizm kelimesi olsa da sektörün bir turizm faaliyetinin unsuru olmaktan daha öte bir konuma ulaştığı ifade edilmektedir (Tontuş, 2019).

Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu'nun gruplandırmasına göre Sağlık Turizmi;

- Kaplıca Turizmi
- Tıbbi Turizm
- Yaşlı Turizmi
- Engelli Turizmi kavramlarından oluşmaktadır (URL-6, 2020).

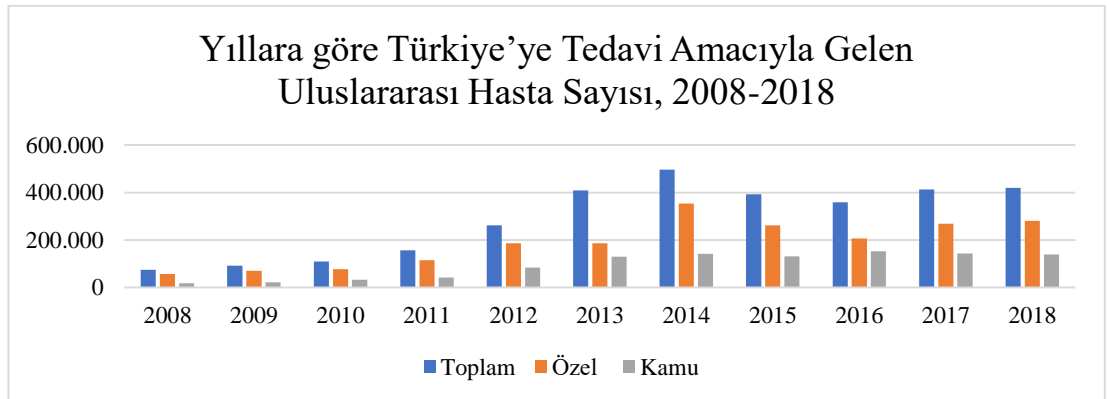
Küreselleşme süreci ile birlikte ülkeler arası işbirliği, seyahat özgürlükleri ve olanaklarının artması, ulaşımda maddi ve manevi destek verilmesi ile ülkelerin potansiyel sağlık turistlerini çekme çabaları artmış ve oluşan rekabet nedeniyle sağlık turizminden faydalanmak isteyen kişiler; sağlık tesisi, sağlık personeli, yüksek teknoloji, kalite, coğrafi yakınlık, maliyet ve güven gibi kriterleri hesaba katarak hareket etmekte ve tercihleri üzerinde etkili olan unsurları karşılayan ülkeleri tercih etmektedir (Akarcalı, 2016).

Sağlık, dünya genelinde uygulanan neoliberal politikalar neticesinde ekonomik, sosyal, kültürel ve politik yönlerden önem verilen küresel pazar alanları arasında yerini almakla birlikte serbest piyasa ekonomisi içerisinde ciddi getirisi olan bir sektör olarak yer almaktadır. Sağlık turizmi ise yeni ortaya çıkmış bir kavramdır. Sağlık turizmi de normal turizm gibi birçok ülke için ciddi bir gelir kaynağı olmuş hatta sağlık turizmi getirdiği gelir açısından normal turizmle rekabet edebilir bir seviyeye gittikçe yaklaşmaktadır (Aslanova, 2013).

Türkiye sahip olduğu yetişmiş uzman personeli, tıbbi altyapısı, organizasyon gücü, yüksek teknolojisi olan hastane ve sağlık kuruluşları ile güçlü teşvik yapısı gibi özellikleriyle sağlık turizmi sektöründe öncü olabilecek ülkelerden biridir. Türkiye’de uluslararası hastane akreditasyonu üzerinden değerlendirildiğinde mevcut durumda dünyada halen işlevi olan ve 5 adet sistemden önem derecesi en yüksek olarak kabul edilen Joint Commission International (JCI) denkliğine sahip 47 sağlık kuruluşu vardır. Bu rakam dünyadaki tüm akredite hastanelerin yaklaşık olarak %10’una karşılık gelmektedir (Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı [BEBKA], 2015).

Türkiye’de sağlık turizmi tarihçesine bakılacak olursa uygulanan politikalar görülebilmektedir.

- Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü içyapısında 31 Mart 2010 tarihinde Sağlık Turizmi Birimi kurulmuştur.
- Sağlık Turizmi Birimi 05.05.2011 tarihinde Sağlık Turizmi Koordinatörlüğüne dönüşerek Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğüne aktarılmıştır.
- 02.11.2011 sayılı Resmî Gazetenin yayımlanmasıyla birlikte Sağlık Bakanlığı yeniden yapılandırılmış ve Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü içerisinde Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı oluşturulmuştur.
- 26.12.2013 tarihinde Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürlüğüne devredilmiş olan Daire Başkanlığı 26.08.2016 tarihinde tekrar Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesi içinde yer almıştır.
- Sağlık turizmi ile alakalı etkinliğini ve güncelliğini halen koruyan en önemli mevzuat, 23.07.2013 tarihinde çıkarılan Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Kapsamında Sunulacak Sağlık Hizmetleri Hakkında adlı yönerge olup, sağlık turizmi faaliyetleri ile usul ve esasları bu yönerge dahilinde yürütülmektedir.
- Türkiye’de 10. Kalkınma Planı 2014-2018: Sağlık Turizminin Geliştirilmesi Programı kapsamında Eylem Planı oluşturuldu.
- 7 Şubat 2015 tarihinde Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu (SATURK) oluşturulmuştur.
- Ayrıca 2011 yılında sağlık hizmetinden faydalanan yabancı hastaları kaydetmek amacıyla Yabancı Hasta Kayıt Sistemi faaliyete geçirilmiştir (Tontuş, 2016).

Grafik 9. Yıllara göre Türkiye’ye tedavi amacıyla gelen uluslararası hasta sayısı, 2008-2018

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, 2020.

Grafiğe göre 2008 yılından 2015 yılına kadar Türkiye’deki uluslararası hasta sayısında sürekli bir artış görülürken, 2015’ten itibaren 2 sene üstü üste düşüş yaşanmıştır. Ancak 2017 yılında 412 724 ve 2018 yılında 419 790 hasta sayısı ile uluslararası hasta sayısında tekrar yükselme gözlenerek 2008 yılından beri dördüncü kez 400 000 barajını aşmıştır. Hastane türü temelinde bakıldığında kamu sağlık kurumlarına 2017 yılında gelen 143 811 uluslararası hasta sayısı 2018 yılında %3 oranında azalarak 138 530’e gelirken özel sağlık kurumlarına 2017 yılında gelen 268 913 uluslararası hasta sayısı 2018 yılında %4 artarak 281 259 olmuştur. 2018 yılında ise bir önceki yıla göre uluslararası hasta sayısında 7 066 hastalık bir artış meydana gelmiştir.

3.2.3.3. *Kültür ve Eğlence Hizmetleri*

Tarihsel ve toplumsal gelişme safhasında biçimlendirilen bütün maddi ve manevi değerleri kuşaklar arası aktarmada kullanılan ve insanın sosyal ve toplumsal çevresine hâkimiyetinin ölçüsünü gösteren bağlantıların tamamına kültür denilmektedir (URL-7, 2020).

Kültür ve ekonomi terimleri birbirleriyle bağlantılıdır ve bu bağlantı farklı yönlerden değerlendirilebilir. Ekonominin kültürel boyutu ile kültürün ekonomik boyutu, “ikiz kavramlar” temelinde değerlendirilmelidir. En sade ifadeyle kültür, insanoğlunun doğaya katkıları ve kazandırdıkları ise her ekonomik yapı, sistem, kurum ve faaliyet de bir kültürdür ve kültür bilimi çalışmaları içerisinde. Ekonominin de her çeşit değer üretim-tüketim aşamalarını barındırdığı varsayımı temel alındığında, bütün kültürel alanlar, davranışlar, yaşayışlar, örf ve adetler, gelenekler ve etkinlikler de ekonomi adlı bilim dalının inceleme alanına girmektedir (Babaoğul ve Şener 2007).

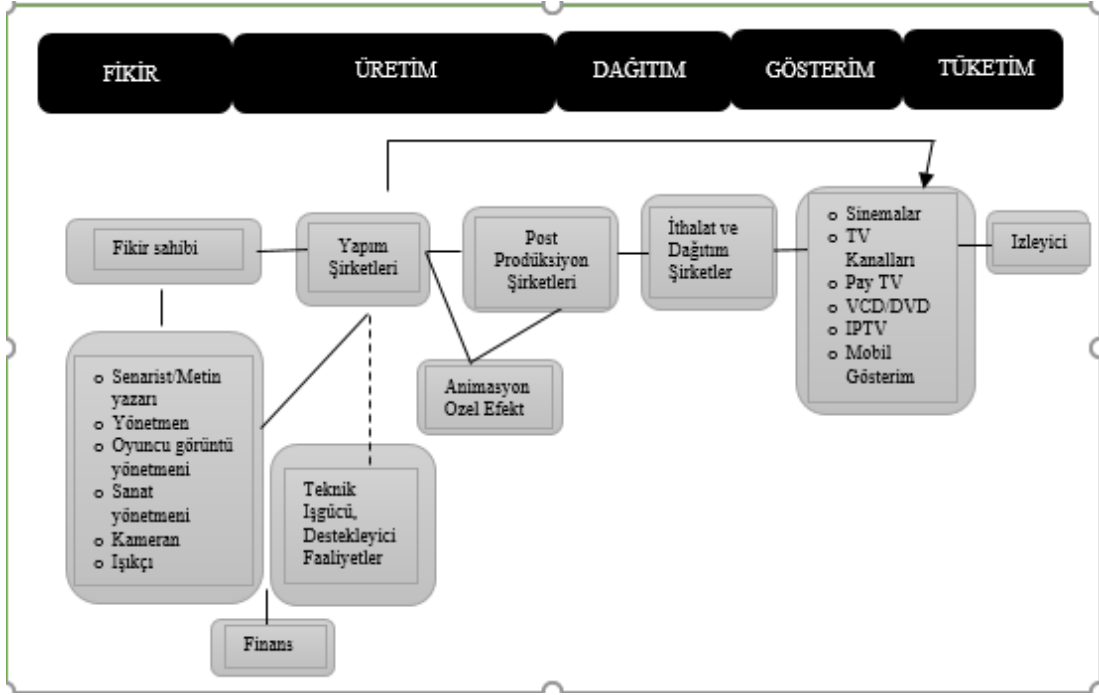
Kültür ve endüstri gibi birbiriyle entegre olması zor iki kavramı bir araya getirerek yaşanan sürecin şaşırtıcı etkilerini ve çağdaş kültür hayatının metodolojisini topluma göstermek için kullanılan “kültür endüstrileri” kavramı günümüzde farklı yorumlanmaktadır (Seçilmiş ve Güran, 2013).

Dünyadaki tanımlara bakıldığında;

- UNESCO kültür ekonomisini kültürel ve yaratıcı endüstriler olarak değerlendirmekte olup kültürel ve sanatsal mirasımıza ilişkin mal, hizmet ve faaliyetlerin üretimi, çoğaltılması, tanıtılması, dağıtılması ve/veya ticarileştirilmesi faaliyetleri olarak tanımlamaktadır.
- UNCTAD kültür ekonomisini halka açık veya kişiye ait tüm yaratıcı sanat ve gösteri sanatları ile kültürel miras endüstrisinin oluşturduğu ekonomi olarak tanımlamıştır.
- WIPO ise kültür ekonomisini yaratıcı endüstriler olarak toplumun kültürel ve sanatsal mirasının çıktısı olan orijinal çalışmaya ve orijinal çalışmanın fikri mülkiyet hakları çerçevesinde korunmasına ilişkin gerçekleştirilen çeşitli faaliyetler olarak tanımlamaktadır (İzmir Kalkınma Ajansı [İZKA], 2013).

Kültür ve Eğlence Hizmetleri ihracatı analizi film, müzik ve basılı yayın olmak üzere 3 alt sektör hedef seçilerek belirlenmiştir.

Film sektörü; film endüstrisinde fikrin meydana gelmesinden seyirciye ulaşmasına kadar geçen safha, kültürel ve iktisadi kapsamda büyük değerlerin gösterildiği bir zincir olarak tanımlanabilir. Bu zincirin her bir halkasını, farklı aşamalarda sürecin içinde olan aktörler, doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenen sektörler oluşturmaktadır (Töre, 2010).

Şekil 1. Film/dizi/animasyon/belgesel/program formatı sektörü değer zinciri

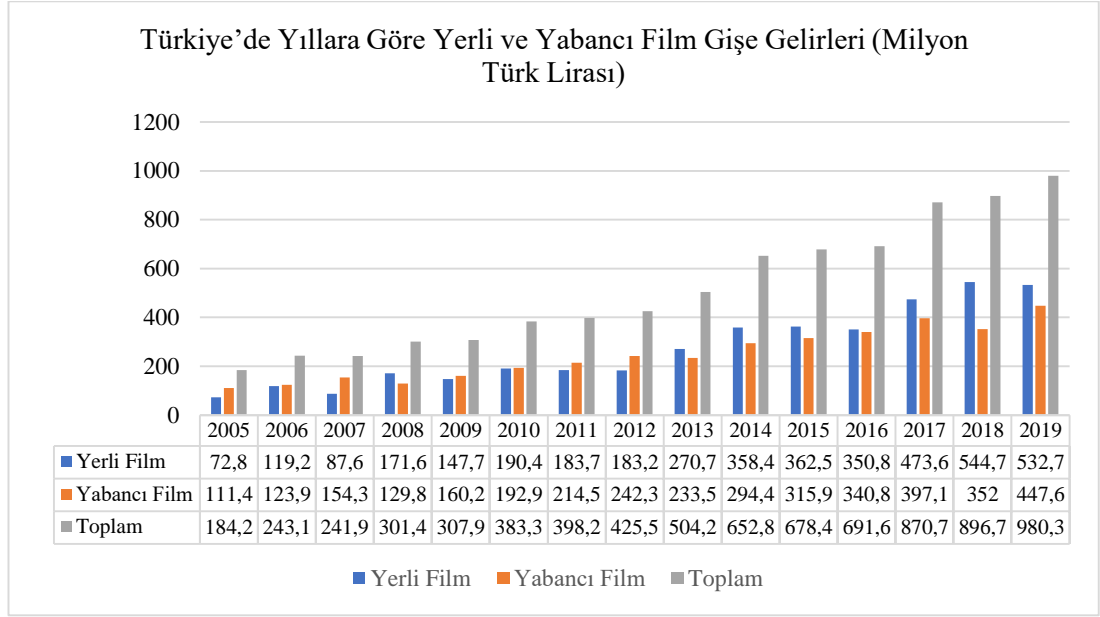
Kaynak: Özkan, 2009

Film endüstrisinde, fikrin oluşmasından izleyiciye kadar süregelen ve bu çalışmada değer zinciri olarak tanımlanan süreçte, gösterilen aktörlerin dışında doğrudan veya dolaylı olarak bulunan birçok aktör olduğu görülmüştür. Tüm bu aktörlerin birbirleriyle çeşitli aşamalarda ve çeşitli seviyelerde ilişkisi bulunmaktadır. Aktörlerin yerleştirilmesinde “değer zinciri” endüstrinin ana yapısı olarak kabul edilmiştir (Özkan, 2009).

Film sektörü de kendi içerisinde sinema filmleri ve diziler olarak incelenecektir.

Sinema filmi sektörü; Sinema ortaya çıktığından beri dünyayı her yönüyle anlamak, keşfetmek ve yönetmek amacıyla yönlendirilen bakışın üreticisi ve aracısı olmuş aynı zamanda uluslararası mecrada ilk endüstrilerden biri olarak küresel bir iletişim aracı haline gelmiştir (Kara, 2016). Bu durum büyük bir endüstri olan sinemayı küresel ekonominin elverişli bir aracı durumuna getirmektedir. Hollywood merkezli sinema ana pazarı Birleşik Devletler olmaktan çıkarak dev bir endüstri konumuna gelirken Avrupa ve üçüncü Dünya ülkeleri de etki yapısı güçlü ana pazara dönüşmüştür (Karakaya, 2004).

Sinema sektöründe filmin üretilmesi, dağıtılması ve sinema işletmeciliğinden oluşan üçlü bir faaliyet zinciri bulunmaktadır. Hollywood stüdyoları ya da bağımsız yapımcılar tarafından hazırlanan filmler çoğunlukla dağıtım firmaları vasıtasıyla pazarlanmakta ve sinema salonu işletmelerine dağıtımı sağlanmaktadır. Son safhada sinema salonları, sinema salonu hizmetleri çerçevesinde filmlerin gösterimini gerçekleştirmektedir (Tomur, Kol ve Bilaçlı, 2016).

Grafik 10. Türkiye’de yıllara göre yerli ve yabancı film gişe gelirleri (Milyon Türk Lirası)

Kaynak: Box Office Turkey, 2020.

Grafik’te Box Office Turkey istatistiklerine Türkiye’de yıllara göre yerli ve yabancı film gişe gelirleri gösterilmiştir. Türkiye’de gişe gelirleri 2018 yılından 2019 yılına geçildiğinde %9’luk bir artışla 2019 yılında 980 300 milyon Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir ve bu hasılatın yüzde 54’ünü yerli filmler oluşturmuştur. 2009-2012 döneminde yabancı film gişe hasılatının yerli filmlerin gişe hasılatına oranla daha büyük paya sahip olduğu görülürken 2013-2019 döneminde yerli filmlere ilginin arttığı ve yerli filmlerin yabancı filmlerden daha fazla gişe hasılatı elde ettiği görülmektedir.

Türk sinema sektörü, sayısal olarak büyümesine ve ayrıca uluslararası festival ve gösteri törenlerinde boy gösterip ödüller kazanmasına rağmen film içeriklerinin ve

estetik değerinin nitelik kazanması sürecinde ihracat başarısı elde edememektedir. Rakamlar, izleyicinin yerli yapımları gerektiği kadar sahiplendiğini ve Türk sinemasını desteklediğini göstermektedir. Türk seyircisinin %50'den fazlasının yerli filme ilgi göstermesi, kaliteli yerli filmlere sahip çıkacak bir izleyici potansiyelinin varlığını kanıtlamaktadır. Fakat bu durum, aynı zamanda Türk filmlerinin sadece Türkiye'de rağbet gördüğünü de göstermektedir (Şentürk, Gülçur ve Eken, 2017).

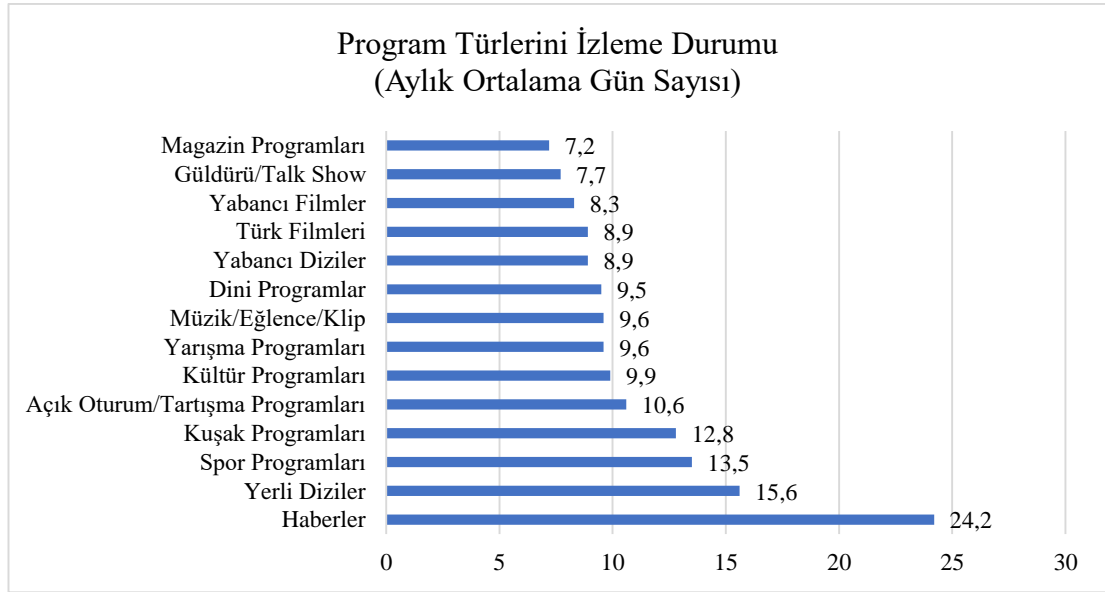
Türk sinema sektörünün ihracattaki bu konumuna rağmen 2010 yılı itibariyle Ekonomi Bakanlığı'nın girişimiyle, film ve sinema sektörü, Türkiye'nin ihracat kapsamında desteklenen 24. Sektörü olarak bildirilmiş; bu çerçevede diğer sektörlere uygulanan desteklerden faydalanmaları için gerekli düzenlemeler başlatılmıştır (Tanrıöver, 2011).

Dizi sektörü; küreselleşme süreci bilgi ekonomisinin hızlı bir şekilde uluslararası dolaşım ve paylaşıma girmesi, yeni haberleşme ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, uluslararası elektronik ve finans ağının oluşması ve eğlence endüstrisinin gittikçe küresel pazara dönüşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır (Pazarbaşı, 2016).

Eğlence endüstrisini kültür endüstrisinin altında görmenin mümkün olabileceğini ifade etmekle beraber kültür endüstrisi eğlence endüstrisine göre daha kapsayıcı bir ifadeyi tanımlamaktadır. Televizyon dizileri de eğlence endüstrileri tarafından üretilen ürünlerden oluşmaktadır (Şener ve Güçlü, 2018).

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun (TRT) 1970'li yıllarda gerçekleştirdiği televizyon dizilerinde, teknik donanıma ve işgücü ihtiyacına gereksinim duyulmasıyla ortaya çıkan durum Türkiye'nin dizi sektörü ile ilgili ilk atılımları yapmasına zemin hazırlamıştır. İlk başlarda sinema ve reklam sektörleri dışında hizmet vermeyen kuruluşlar ve yapım ekipleri, TRT bünyesinde gerçekleştirilen televizyon dizi sektöründe de hizmet vermeye başlamıştır. 1989 yılından itibaren televizyon dizisi üreten yapımevlerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte özel televizyon kuruluşları hızlanarak artmış, günümüzde dizi sektörü olarak isimlendirdiğimiz yeni bir sektör ortaya çıkmıştır (Erbay ve İsmailoğlu, 2018).

2000'li yıllarda Türkiye'de yürütülen küresel pazar politikalarının ve medya sektöründe yaşanan hareketliliğin en çarpıcı sonuçlarından biri dizi filmler olmuştur. Bu süreçte Türk dizileri hem yurt içi televizyon kanallarında en çok seyredilen ve yayınlanan programlara dönüşmüş hem de yurt dışına ihracatı yapılan yapımlar haline gelmiştir. (Öztürk ve Atik, 2016).

Grafik 11. Program türlerini izleme durumu (Aylık ortalama gün sayısı)

Kaynak: RTÜK, Televizyon İzleme Eğilimleri Araştırması, 2020.

RTÜK'ün araştırması sonucu saptanan bulgulara göre, ankete yanıt veren kişilerin izlemeyi en çok tercih ettiği program türü aylık ortalama 24 gün izleme ile haberler olmuştur. Yerli diziler aylık ortalama 15 gün izleme sayısı ile ikinci sırada önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum ise medyanın bir diğer önemli işlevi olan eğlendirme aracı olması ile ifade edilebilir. Günlük yaşamın sıradanlığından, uzun çalışma saatlerinden yorulan insanlar genellikle eğlendirici programlarla oyalanmayı stres atmak istedikleri için tercih edebilirler.

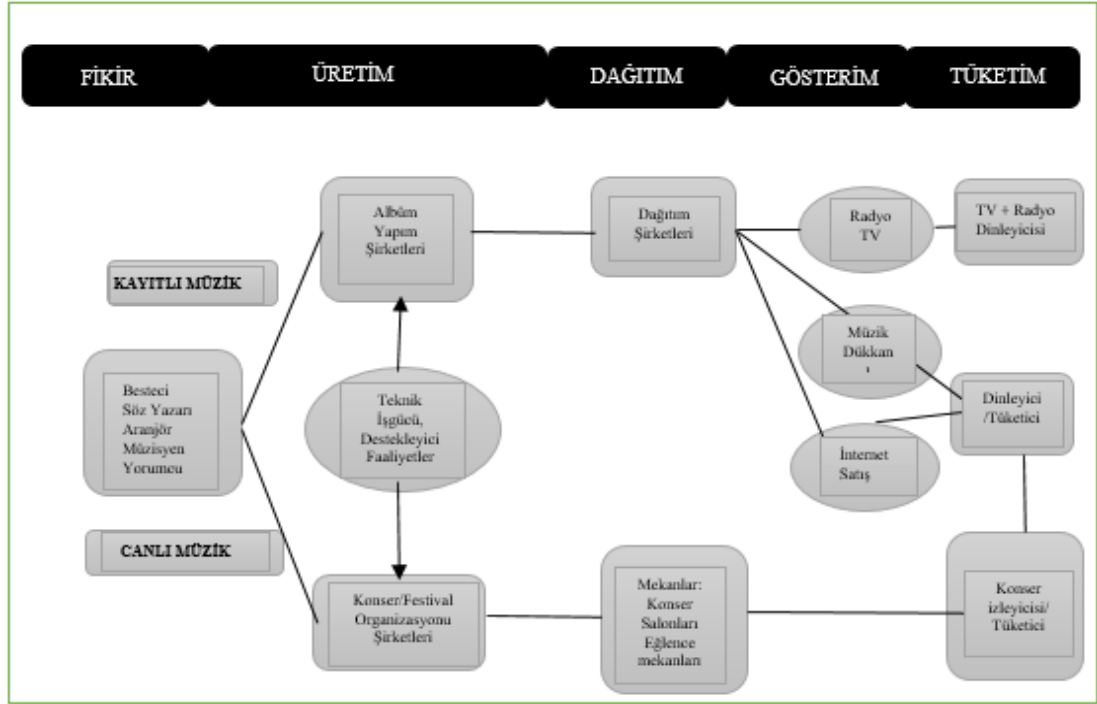
Türkiye'de sinema endüstrisinin üzerine kurulan televizyon dizisi sektörü son yıllarda kayda değer bir biçimde büyüme hızı elde ederek dünyanın en iyileri arasına katıldı. Türk dizileri başlangıçta çoğunlukla Ortadoğu ülkelerinde ilgi görmeye başlamış daha sonraları Orta Avrupa'dan Balkanlar'a, Ortadoğu'dan Güney Amerika'ya kadar geniş bir bölgede alıcı bulan bir sektör haline gelmiştir (URL-8, 2020).

Türk dizi sektörü günümüzde yıllık 350-400 milyon dolarlık ihracatıyla 100'den fazla ülkede faaliyet gösteren bir endüstri haline gelmiştir. 2023 yılında sektör uzmanlarına göre ulaşılması hedeflenen rakam ise 1 milyar dolardır (URL-9, 2020).

1975 yılında TRT'nin yapımını üstlendiği Aşk-ı Memnu dizisi 1981 yılında Fransa'ya ihraç edilmiş ve böylelikle bu dizi Türk dizi tarihinde uluslararası platformda ihracatı yapılan ilk Türk dizisi olmuştur. 1998 yapımı olan Deli Yürek dizisinin Orta Asya Devletlerine satışı yapılmıştır. Daha sonra Arap Dünyasında Türk dizilerine ilgi gösterilmiş olup, Türk dizileri asıl cazibesini 2008 yılında elde etmiştir. 2005 yılında ilk bölümü yayımlanan Gümüş dizisi 2008 yılında Arapça seslendirmeli final bölümünde 85 milyon izleyiciye ulaşmıştır. Binbir Gece dizisi, gösterildiği 80'e yakın ülkede reyting rekorları kırarak küresel anlamda dikkat çeken ilk dizi oldu. Orta Doğu'da elde ettiği başarıdan sonra Muhteşem Yüzyıl dizisi, Uzak Doğu ülkeleri dahil olmak üzere birçok ülkede gösterime girerek, 500 milyonun üzerinde izleyiciye ulaştı (URL-10, 2020).

Dizi sektörü diğer sektörler ve endüstriler açısından çarpan etkisi yaratan öncü ve stratejik bir sektördür. Ülkemiz ekonomisine görünür veya görünmez olarak milyarlarca dövizin girmesini sağlamaktadır. Başta tekstil, inşaat, giyim, turizm, ulaşım, emlak vb. sektörler dizilerin yurt dışına ihracatı sonrasında kayda değer bir biçimde etkilenmişlerdir (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018).

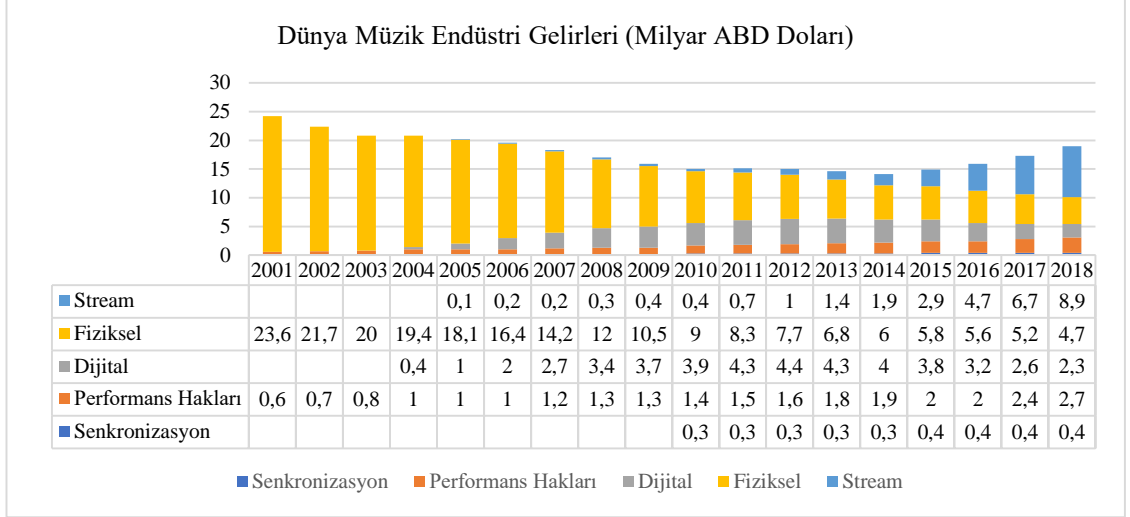
Müzik sektörü; Cumhuriyet sonrasında yaygın hale gelen plak üretimi ve müziğin geniş kitlelere ulaşmasıyla Türkiye'de müzik endüstrisi başlamıştır. 1950'li yıllardan sonra özellikle batı kökenli müzik ve arabesk olmak üzere diğer türlere de ilginin artması sonrasında yaygın duruma gelmiştir. Son yıllarda ise internetin etkisiyle ortaya çıkan teknolojik ilerlemeler dijital müzik kavramını meydana getirmiş ve müzik endüstrisinde bir dönüşüme sebep olmuştur (Kuyucu, 2013).

Şekil 2. Müzik endüstrisi değer zinciri

Kaynak: Ertürk, 2010

Müzik endüstrisinde değer zincirinin ilk basamağı olan içerik; besteci, söz yazarı ve aranjörün müşterek çalışmaları ile oluşturulmaktadır. Söz konusu içerik, kayıtlı müzik ve canlı müzik olarak albüm yapım şirketleri ve konser/festival organizasyon şirketleri eliyle ürün haline gelerek radyo, TV, internet, konser salonları ve eğlence mekânları gibi kanallar aracılığıyla dinleyicilere ulaşmaktadır (Ertürk, 2010).

Grafik 12. Dünya müzik endüstri gelirleri (Milyar ABD Doları)

Kaynak: IFPI, Global Music Report 2019

Dünya’da müzik gelirlerine ilişkin verilere Uluslararası Fonografi Endüstrisi Federasyonu (IFPI) aracılığıyla ulaşılmaktadır. IFPI 2019 yılında yayınlamış olduğu müzik raporunda dünya müzik gelirlerinin; fiziksel satışlar, dijital ortamlardaki satışlar, performans hakları (kayıtlı müziğin kamu alanlarında ve çeşitli yayın organlarında kullanımı ile edinilen gelirler), senkronizasyon (kayıtlı müziğin bir reklamda, filmde, oyunda veya TV programlarında kullanılması ile edinilen gelirler) ve stream müzikten (online müzik) oluştuğunu ifade etmektedir.

2001 – 2014 yılları arasında dünya müzik sektörü gelirlerinde %40 oranında kayıp yaşandığı ve 2015 yılından sonra ise bu eğilimin tersine dönerek gelirlerin artmaya başladığı ifade edilmektedir. 2018 yılında dünya müzik geliri 19,1 milyar dolardır. Müzik gelirlerinde stream müzik satışları payının ve miktarının son yıllarda giderek arttığı görülmektedir. 2018 yılında müzik gelirlerinin %47’si stream müzik satışlarından oluşmuştur.

Son yıllarda dünya ve Türkiye’de dijital müzik satış platformlarının açıldığı gözlemlenmekte ve küresel temelde dijital müzik dinleyici kitlesinin sürekli artan bir grafik izlediği görülmektedir. İnternet ve cep telefonları üzerinden gerçekleştirilen dijital müzik satışlarında da büyük bir yükseliş gözlemlenmekte hatta müzik üzerine

yerleşen ve giderek büyüyen bir dijital ekonominin varlığından söz edilmektedir (Türkiye Bilişim Derneği, 2015).

Tablo 9. Türkiye’de müzik endüstrisi gelirleri (Milyon ABD Doları)

	2014	2015	2016	2017	2018
Fiziki Satışlar	11 800	9 500	9 400	9 000	8 200
Dijital Satışlar	6 000	6 700	13 400	19 700	26 300
Performans Hakları (Temsili Alan)	4 700	7 900	8 100	7 500	7 000
Senkronizasyon	200	700	500	700	900
Toplam	22 700	24 800	31 400	36 900	42 400

Kaynak: MÜ-YAP, 2019

Tabloda Türkiye’de 2014-2018 yılları arası müzik endüstrisi gelirleri gösterilmiştir. Türkiye’de yıllar içerisinde müzik endüstrisinde fiziki satışlar azalmış ve dijital satışlar artmaya başlamıştır. 2018 yılında dijital satış gelir yaklaşık 26 milyon dolardır. Türkiye’nin 2018 yılında toplam müzik endüstrisi geliri yaklaşık 42 milyon dolardır.

Çevrim içi müzik bütün yönleriyle müzik endüstrisine destek sunan bir noktada bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, Türkiye’de çevrim içi müzik uygulamalarını ücretsiz kullanmayı tercih edenlerin sayısı daha çok olmasına rağmen uygulamalar gelir sağlamayı sürdürmektedir. Bunun yanında dijital müziğin ve çevrim içi müzik kullanımının yaygınlaşması, yasal müzik dinleme oranını arttırırken, telif haklarına aykırı hareket eden müzik dinleme oranlarında azalışa da olumlu katkı sağlamıştır (Ergün, 2016).

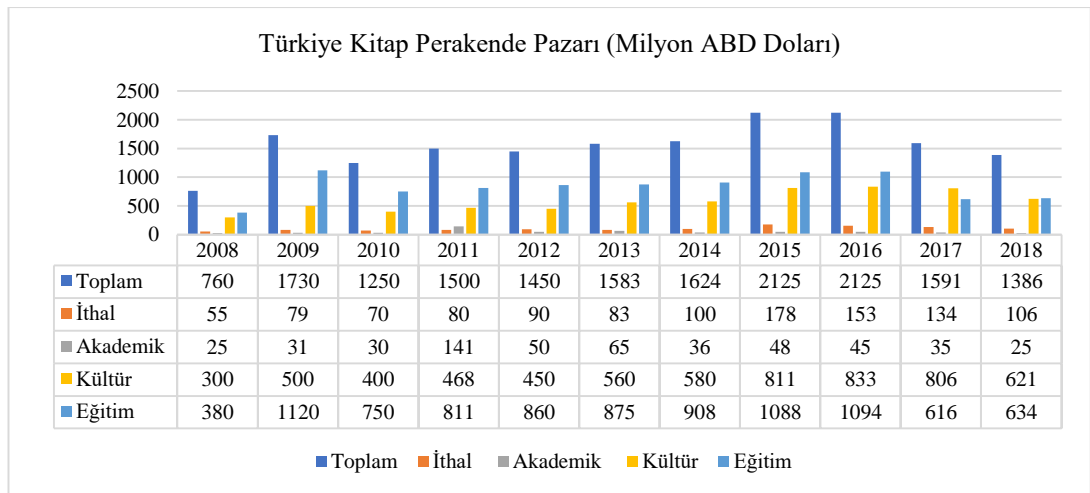
2013 yılında müzik alanında Türkiye’ de büyük bir değişim yaşanmıştır. Yasal dijital müzikte ücretli abonelik sürecine girilmiş ve birçok yabancı dijital müzik platformu Türkiye pazarında yerini almış olup yerel ve küresel birçok müzik şirketinin varlığını gösterdiği Türkiye pazarında kullanım oranları gittikçe artmaktadır. Müzik satışlarının %60’sı dijital, %40’ı ise fiziksel satışlardan oluşmaktadır. Türkiye’de farklı abonelik seçenekleri ve ücret tarifeleri ile faaliyet gösteren Apple Music, Spotify, Deezer, TNet Müzik ve Turkcell Fizy adı altında 5 adet dijital müzik sunucusu mevcuttur (URL-11, 2020).

Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanan Kültür Hizmetleri İhracat Stratejisi ve Eylem Planında müzik sektörünün ihracatının artırılması için döviz kazandırıcı hizmetlere verilen teşviklerden yararlandırılması sağlanmıştır (URL-12, 2020).

Basılı yayın sektörü; basılı yayın endüstrisinde, yazar ve şairler gibi fikir sahiplerinin oluşturdukları içerikler; yayınevleri yoluyla basılı yayın ürünlerine dönüşmektedir. Basılı yayın halini alan içerik; kitabevleri, kütüphane ve kitap fuarları yoluyla okurlar ile buluşmaktadır.

Sektör gelirlerine ilişkin en güncel istatistiklere Uluslararası Yayıncı Birlikleri (IPA) tarafından yayınlanan yıllık sektör raporlarından erişilebilmektedir. 2018 yılında IPA tarafından kayıt altına alınan istatistiklere göre basılı yayın pazarında Amerika Birleşik Devletleri 23,3 milyar dolar ve Almanya 6 milyar dolar ile dünya pazarında lider konumda bulunmaktadır (International Publishers Association [IPA], 2018).

Türkiye'nin basılı yayın sektörü büyüklüğüne ilişkin veriler Türkiye Yayıncılar Birliği tarafından yayınlanmaktadır. 2008-2015 yılları arasındaki yükseliş grafiğine sahip olan Türkiye 2016 yılından sonra kitap perakende pazarında düşüş eğilimi göstermiştir. Grafik bütünüyle incelendiğinde 2018 yılında pazar büyüklüğünün 1,3 milyar ABD Dolarına ulaştığı 2018 yılında gelirlerin 2008 yılına kıyasla 1,8 kat arttığı görülmektedir. Basılı yayın sektöründe en büyük pay eğitim alanında basılan kitaplar ve kültür alanındaki basılan kitaplardır.

Grafik 13. Türkiye kitap perakende pazarı (milyon ABD doları)

Kaynak: Türkiye Yayıncılar Birliği, 2020.

3.2.4. İnşaat Hizmetleri

İnşaat sektörü konut, yol, köprü, baraj gibi tesisler üreten kuruluşlara ek olarak bu sektöre dolaylı ve dolaysız girdi sağlayan tüm sanayi işletmeleri ve bu kapsamda ticari işlerle uğraşan özel ve tüzel kişilerden oluşur. Bu tarzda büyük bir kapsamı olan inşaat sektörü, ekonominin dinamosu ve belirleyicisidir. İnşaat sektöründeki pozitif veya negatif gelişmelerden, ekonomi de çoğunlukla benzer doğrultuda etkilenir (DPT, 1982).

İnşaat sektörünün özellikle gelişmekte olan ülkelerde altyapı ve üst yapının oluşturulması, yerel işgücünün eğitilmesi, teknoloji transferi sağlanması yönünden ağırlığı bulunmaktadır. Aynı zamanda tüm sanayi kolları için altyapı temin ederek tek başına ülke ekonomilerinde önemli bir paya sahip olmaktadır. (Türkiye Vakıflar Bankası, 2007).

Yeni teknolojinin sağladığı altyapının kurulması, ulaşım güzergahlarının, iletişim şebekelerinin ve binaların inşa edilmesi tümüyle inşaat sektörünün ilgi alanına girmektedir. Zaman ve mekân farkının azaldığı bir dünya ortaya çıktıkça inşaat sektöründeki etkinliklerin de global kapsamda örgütlenme mekanizması gelişmiştir (Eşkinat ve Tepecik, 2012).

Yurtdışı inşaat hizmetleri sektörü, ekonomiye döviz girişi, ulusal sınırlar dışında istihdam olanakları, teknoloji transferi ve hizmet ihracatının pek çok alt sektörünün yurtdışına açılmasına destek sağlamakla birlikte ödemeler dengesinde yalnızca inşaat kalemi altında değil mal ihracatı kalemleri altında da ciddi gelir kaynakları yaratmaktadır (İzmir Ticaret Odası [İZTO], 2014).

Türkiye’de 1950’lerden itibaren inşaat sektörü nitelikli teknik insan gücü, yurtiçinde üretimi yapılan inşaat malzemeleri ve büyüyen yatırım faaliyetleriyle eş değer olarak önemli bir ilerleme göstermiştir. Sektör 1970’lerden beri kullanılmayan kapasitesini

harekete geçirmek için yurtdışına açılarak uluslararası inşaat piyasasına girmiştir (Maraşlıoğlu, 1983).

İnşaat sektörünün genel durumunu değerlendirmek amacıyla kullanılan endeksleri hesaplamak için Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyet Sınıflaması ve İnşaat Tipleri Sınıflaması olmak üzere 2 tip sınıflandırma kullanılmaktadır.

Avrupa Topluluğu Ekonomik Faaliyet Sınıflamasına göre inşaat sektörü;

Bina İnşaatı

- Oturma amaçlı olan veya oturma amaçlı olmayan binaların inşaatı

Bina Dışı Yapıların İnşaatı

- Kara ve demir yollarının inşaatı
- Hizmet projelerinin inşaatı
- Bina dışı diğer yapılara ait projelerin inşaatı

Özel İnşaat Faaliyetleri

- Yıkım ve şantiyenin hazırlanması
- Elektrik tesisatı, sıhhi tesisat ve diğer inşaat tesisatı faaliyetleri
- Yapının tamamlanması ve bitirilmesi
- Diğer özel inşaat faaliyetleri

İnşaat Tipleri Sınıflamasına (İTS) göre İnşaat Sektörü;

Bina İnşaatı

Bina Dışı İnşaat olarak sınıflandırılmaktadır (TÜİK, 2020).

İnşaat sektörü yurt içindeki potansiyelinin yanında yurt dışında da ülkemiz için önemli bir ekonomik faaliyet ve fırsat alanı yaratmaktadır. Ülkemizin kalkınması ve rekabet

gücünün artırılması yönünden önemli bir potansiyel barındıran Türk yurt dışı inşaat hizmetleri sektörü son yıllarda gittikçe artan bir boyutta uluslararası proje üstlenmiştir. Sektör, yurt dışı inşaat hizmetleri vasıtasıyla döviz girdisi ve teknoloji transferi bakımından Türk ekonomisine önemli katkılar sağlamaktadır (Uzunkaya, 2013).

1972’de ilk defa Türk müteahhitlerinin Libya’da inşaat hizmetlerini yüklenmesi ve önemli projeler üstlenmesi ile Türk müteahhitlik hizmetlerinin uluslararası pazarlara açılımı gerçekleşmiştir. Türk müteahhitlik hizmetlerinin etkili olduğu yerler Ortadoğu ve Rusya, Türkmenistan, Kazakistan ve Libya olmak üzere dört ülke olarak konumlanmıştır (Özorhon ve Demirkese, 2014).

Tablo 10. Yıllara göre Türk müteahhitlik sektörü proje sayısı ve bedeli

Yıllar	Proje Sayısı	Toplam Proje Bedeli (\$)	Ortalama Proje Bedeli (\$)
2002	208	4 411 725 106	21 210 216
2003	339	6 397 601 657	18 871 982
2004	477	8 620 027 567	18 071 338
2005	450	12 906 620 410	28 681 375
2006	577	22 408 201 126	38 835 705
2007	617	25 815 417 473	41 840 224
2008	665	24 553 910 178	36 923 172
2009	512	20 349 995 793	39 746 085
2010	631	23 681 580 864	37 530 238
2011	563	24 439 104 089	43 408 712
2012	544	31 355 701 867	57 639 157
2013	431	31 166 855 427	72 312 891
2014	345	26 541 381 691	76 931 540
2015	271	23 602 448 751	87 093 906
2016	198	14 033 966 106	70 878 616
2017	301	15 298 777 327	50 826 504
2018	324	21 214 757 888	65 477 649
2019	475	19 154 558 084	40 325 386

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2020

Türk yurtdışı müteahhitlik sektörü 2005 yılında ilk defa toplam proje bedelinde 10 milyar doları geçmiştir. 2006 yılından itibaren 20 milyar doların üzerinde bir proje bedeli üstlenerek hizmet ihracatına katkı sağlamıştır. 2012 yılında üstlenilen 31 milyar dolarlık proje bedeli ile tüm zamanların en yüksek rakamına ulaşılmıştır. Dünyada

meydana gelen siyasi ve ekonomik krizler ile düşük petrol fiyatları olmasına rağmen 2016 yılında 14 milyar dolarlık proje bedeli ve 2017 yılında 15,3 milyar dolarlık proje bedeli üstlenilmiştir. Türk müteahhitlik sektöründe proje bedelleri 2018 ve 2019 yılında tekrar yükseliş trendine geçmiş ve 2018 yılında 21,2 milyar dolar, 2019 yılında da 19 milyar dolar olarak kayıtlara geçmiştir.

Tablo 11. 1972-2020 yılları arasında Türk müteahhitlik sektörü proje bedeli ve payının ülkelere göre dağılımı

ÜLKELERE GÖRE DAĞILIM (1972-2020*)		
Ülkeler	Toplam Proje Bedeli (\$)	Pay (%)
Rusya	79 668 900 259	19,7%
Türkmenistan	48 575 101 665	12,0%
Libya	28 918 950 693	7,2%
Irak	27 237 710 561	6,8%
Kazakistan	25 708 338 178	6,4%
Suudi Arabistan	23 903 118 025	5,9%
Katar	17 963 389 575	4,5%
Cezayir	16 148 658 961	4,0%
Azerbaycan	14 404 086 466	3,6%
BAE	12 271 125 896	3,0%
Diğer Ülkeler	108 589 573 921	26,9%
Toplam	403 388 954 204	100%

*Mart Sonu

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2020

1972 yılından 2020 Mart sonuna kadar yurtdışı Türk müteahhitlik sektörünü oluşturan firmalar tarafından yurt dışında yüklenilen projelerin ülkelere göre dağılımında Rusya %19,7'lik oranı ile birinci sıradadır. Rusya'nın hemen arkasında Türkmenistan yer alırken, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinden ilk 10'da yer alan 4 ülke bulunmaktadır. Diğerlerinin ise Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinden meydana geldiği görülmektedir.

Tablo 12. 2019 yılı Türk müteahhitlik sektörünün ülkelere göre dağılımı

ÜLKELERE GÖRE DAĞILIM (2019)		
Ülkeler	Toplam Proje Bedeli (\$)	Pay (%)
Rusya	5 833 617 011	30,5%
Katar	1 381 944 793	7,3%

Tablo 12'nin devamı

Irak	1 140 898 832	6,0%
Kuveyt	1 064 494 957	5,6%
Kazakistan	1 017 265 387	5,3%
Özbekistan	973 814 716	5,1%
Türkmenistan	815 435 948	4,3%
Suudi Arabistan	559 337 201	2,9%
Azerbaycan	550 819 830	2,9%
Macaristan	442 811 491	2,3%
Diğer Ülkeler	5 364 117 914	28,0%
Toplam	19 154 558 085	100%

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, 2020

Rusya Federasyonu 2019 yılında %30,5'lik oran yine birinci sırada yer alarak Türk müteahhitlik firmalarınca yurt dışında üstlenilen projelerin ülkelere göre dağılımında en önemli yurtdışı pazarı olması özelliğini korumuştur. Diğer yandan en fazla proje üstlenilen ülkeler arasına Ortadoğu ve Orta Asya Devletleri dışında daha fazla Avrupa ülkesinin girmesi pazar yelpazesinin genişletilmesi çalışmalarını açısından son derece önemlidir.

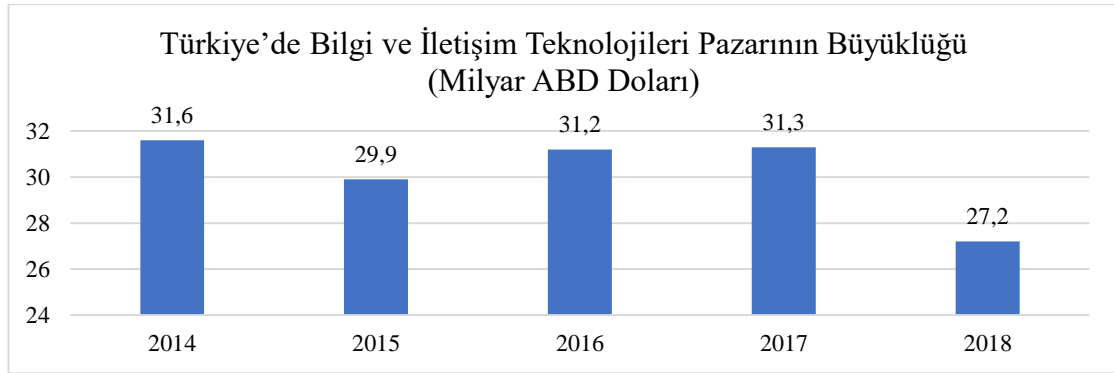
3.2.5. Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri

1980'lerin ortasından itibaren ortaya çıkan ve bilgi toplumunun ekonomisi olarak ifade edebileceğimiz "Yeni Ekonomi" teknolojik gelişmeler ve icatlarla beraber ekonomide önemli gelişmeler meydana getirmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojileri yeni ekonominin merkezinde konumlanırken yeni ekonomi, küreselleşmeyi etkileyen ve belirleyen en önemli etmenlerin başında gelmektedir (Adıgüzel, 2017). Bilgi ve iletişim teknolojilerinde kaydedilen gelişmeler hem küreselleşmeye hız kazandırmış hem de küreselleşme ile birlikte bilginin etkileşimi artmıştır. Karşılıklı etkileşim neticesinde ekonomik faaliyetler küresel boyutta yapılabilir duruma gelmiştir (Şanlısoy, 2016).

Enformasyon ve bilişim teknolojilerinde sağlanan ilerlemeler uluslararası çevrede ticareti gerçekleştirilebilir hizmetlerin sayısını arttırmış ve bazı hizmetlerin önündeki bariyerleri kaldırarak maliyetleri azaltmıştır. Dolayısıyla, teknolojik yenilikler

uluslararası hizmetler ticaretine hız kazandırmasının yanı sıra yenilikler yaratan otonom bir güç haline gelmiştir (Aydın, 2009).

Yazılım ve bilişim sektörü küresel anlamda hızla büyüyen, yeni gelişmekte olan, hareketli ve dinamik yapısının yanı sıra ülke doğal kaynaklarını sarf etmeden ve yerli sermaye kullanarak üretim verimliliğini oluşturmanın şuuru ile zaman ve mekân ayırımı yapmadan hizmet ihracatına önyak olan katma değeri oldukça yüksek bir sektördür. Yazılım ve bilişim sektörü, 2017 yılı itibarıyla 1 milyar doları geçen ihracat hacmi ve genç nüfusu ile Türkiye’de eğitim, sağlık, adalet, güvenlik gibi kamusal alanların yanında ekonomi, bankacılık, iletişim, ulaşım, üretim de dâhil olmak üzere tüm sektörlerle çarpan etkisi yaratan güçlü bir potansiyele sahiptir (URL-13, 2020).

Grafik 14. Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojileri pazarının büyüklüğü (Milyar ABD Doları)

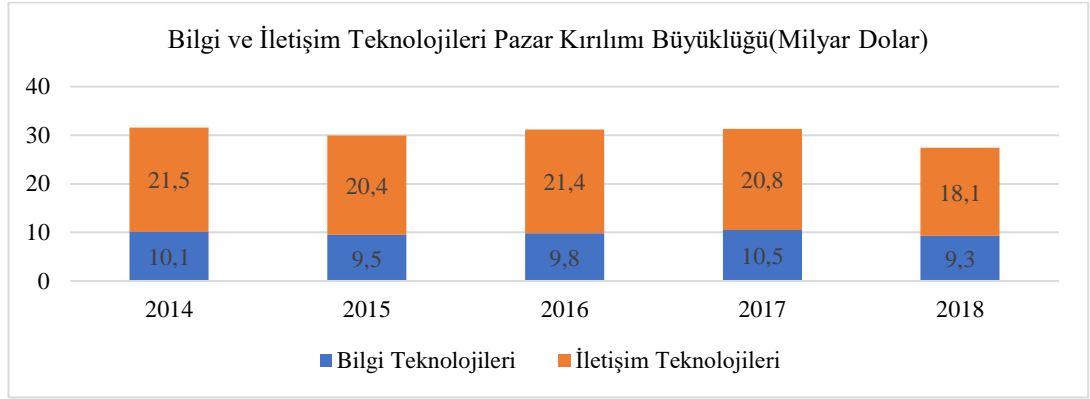
Kaynak: TÜBİSAD, 2019.

Grafikte 2014-2018 yılları arasında Türkiye bilgi ve iletişim teknolojileri pazarının büyüklüğü gösterilmiştir. ABD Doları temelinde değerlendirildiğinde, geçmiş yıllarda 30-33 milyar dolar bandında seyir gösteren sektör büyüklüğü 2018 yılında 27,2 milyar dolar bandına inmiştir. 2017 yılında 31,3 milyar ABD Doları seviyesinde olan Türkiye bilgi ve iletişim teknolojileri pazarı, 2018 yılına gelindiğinde %15 oranında küçülerek 27,2 milyar ABD Doları seviyesindedir.

Dünya ve AB ülkeleri ile mukayese edildiğinde Türkiye bilişim teknolojileri pazarı önemli büyüklük ve hacimde olmamasına rağmen; büyüme potansiyeli açısından önemli pazarlar arasında yer almaktadır (Kış ve Yıldırım, 2006).

Dokuzuncu Kalkınma Planı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Özel İhtisas Komisyonu Bilgi Teknolojileri Alt Komisyon Raporunun bilgi teknolojileri sektörünün büyümesi ve uluslararası pazarlarda faaliyetlerini artırabilecek biçimde rekabet seviyesinin güçlendirilmesine yönelik önerisinde şu hususlara dikkat çekilmektedir:

- Nitelikli insan kaynaklarının yetiştirilmesi
- Araştırma-Geliştirme faaliyetlerinin artırılması
- Bilgi teknolojileri alımlarına ilişkin kamu ihale mevzuatının iyileştirilmesi
- Yazılım ihracatı alanında sektörün dışa açılımına yönelik desteklerin artırılması ve etkinleştirilmesi
- Bilgisayar ve internet kullanım oranında artış sağlanması (DPT, 2007).

Grafik 15. Bilgi ve iletişim teknolojileri pazar kırılımı büyüklüğü (Milyar Dolar)

Kaynak: TÜBİSAD, 2019.

Grafikte Türkiye’de BİT pazarının sektörel bazda alt kırılımları verilmektedir. 2018 yılında 27,2 milyar ABD doları seviyesinde olan pazarın %65’ini iletişim teknolojileri, %35’ini bilgi teknolojilerinin oluşturduğu görülmektedir. 2018 yılı itibariyle bilgi teknolojileri pazarı %15 azalarak 18,1 milyar ABD Doları, iletişim teknolojileri pazarı %13 azalarak 9,3 milyar ABD Doları seviyesindedir.

2018 yılı itibariyle bilgi teknolojileri alt bölümünün %39’unu donanım, %46’sını yazılım, kalan %15’lik kısmını ise bilişim hizmetleri oluşturmuştur. Geçmişte donanım ağırlıklı bir yapı sergileyen bilgi teknolojilerinde, yazılım ve bilişim hizmeti gibi katma değerli faaliyetlerin payı son yıllarda artmıştır. İletişim teknolojilerinde ise

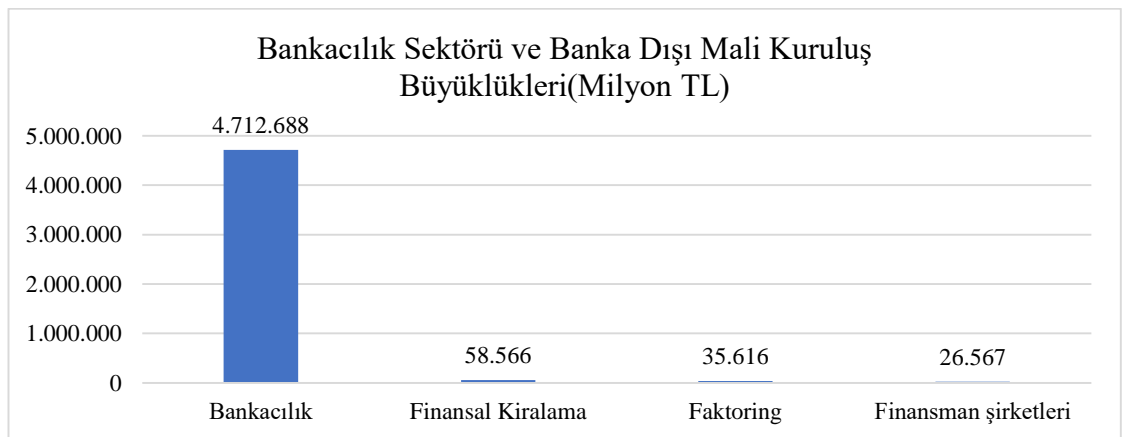
toplam büyüklüğün %68’lik kısmını elektronik haberleşme, kalanını ise donanım alt bölümleri oluşturmuştur (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası [TSKB], 2018).

3.2.6. Finansal Hizmetler

Bankalar, sigorta şirketleri, tasarruf sendikaları, borsalar, aracılar ve çeşitli banka dışı finansal kuruluşlar finansal hizmetlerin baş aktörleridir. Sektörün kapsam alanı ise yerli ve yabancı para itibariyle mevduat kabulü, kamu girişimlerine, çok uluslu şirketlere, ulusal firmalara ve bireylere kredi verme, borç verme, portföy yönetimi, mali danışmanlık, uluslararası para transferi, kıymetli maden ticareti, swap ve arbitraj gibi vadeli işlemler olarak düşünülebilir (Ekinci, 2008).

Finans sektöründe yaklaşık %70 payı elinde bulundurarak finansal hizmetler içinde önemli bir ağırlığa sahip olan bankacılık hizmetlerinin yanı sıra sigortacılık hizmetleri ve diğer finansal faaliyetlerin de önemli bir büyüme potansiyeli vardır. Türkiye’de; 34 mevduat bankası, 14 yatırım ve kalkınma bankası, 6 katılım bankası olmak üzere toplam 54 adet banka etkinliklerini sürdürmektedir. Türkiye’de faaliyet gösteren bu 54 bankanın 30’u yabancı sermayeye sahiptir (URL-14, 2020).

Türkiye’de faktöring sektöründe toplam şirket sayısı 56 finansal kiralama sektöründe toplam şirket sayısı 23, finansman şirketi sayısı da 15 olmak üzere toplamda 94 banka dışı mali kuruluş mevcuttur (URL-15, 2020).

Grafik 16. Bankacılık sektörü ve banka dışı mali kuruluş büyüklükleri (milyon TL)

Kaynak: BDDK, 2020.

Şubat 2020 döneminde Türk bankacılık sektörünün aktif büyüklüğü 4 712 688 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Şubat 2020 döneminde Finansal Kiralama şirketlerinin aktif büyüklüğü 58 566 milyon TL, faktoring şirketlerinin aktif büyüklüğü 35 616 milyon TL, tüketici finansman şirketlerinin aktif büyüklüğü 26 567 milyon TL olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de diğer ülkelerden farklı olarak bankacılık sektörü finansal sistem içerisinde daha geniş yer tutmaktadır. Ekonomideki pozitif atmosferin sağlanmasında bankacılık işlemlerinin etkin ve istikrarlı bir şekilde uygulanmasının önemli bir yeri bulunmaktadır. Küresel ekonominin rekabet seviyesi en yüksek ve gelişmiş sektörlerinden biri olarak finans sektörü kabul edilmektedir. Bankacılık da finans sektöründeki pastadan büyük payı almaktadır. Ülke ekonomilerinin büyüklüğü ile bankacılık sektörü arasında doğru yönlü bir ilişki vardır ve etkileşim düzeyleri yüksektir (Ünal, 2014).

Uluslararası finansal hizmetler içinde önemli bir yer tutan bankacılık faaliyetleri üç kısımda incelenebilir:

3.2.6.1. Kıyı Ötesi (Off-shore) Bankacılık Hizmetleri

Kıyı bankaları, ayrı kanunlarla kurulmuş olup, daha çok vergi ve mali düzenlemelerin dışında “torba bölge” diye adlandırılan serbest bölgelerde faaliyet gösterirler. Yasal mevzuatın az olduğu ve düşük vergi oranlarına sahip off-shore (yerleşik olmayan) merkezlerde etkinliklerini sürdürdüklerinden dolayı sermaye akımları ile döviz değişiminin serbest ve aktif bir şekilde sağlanmasında bu tür bankaların önemli bir etkisi bulunmaktadır. 1973’de yaşanan petrol kriziyle birlikte üretimin azalması ve dolayısıyla petrol fiyatlarının artması sonucunda petrolden elde edilen gelirlerin Euro-Dolar piyasasına girişi kıyı bankacılığının gelişim göstermesine neden olmuştur (Yiğit, 1999).

3.2.6.2. Yabancı Perakende Bankacılık

Yabancı perakende bankacılık, esasında yabancı yatırıma dayalı uluslararası hizmet örneğidir. Yabancı sermayeli bankalar, gittikleri ülkelerdeki perakendeci bankaların

hisselerinin alınması aracılığıyla ortaklık kurma veya yeniden oluşturulan banka hisselerinin alınması yönünde tutum sergilemektedirler (Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2005).

3.2.6.3. Ücret Tabanlı Bankacılık Hizmetleri

Ücret karşılığı sunulan bankacılık faaliyetlerini içermektedir. Çok uluslu şirketlerin nakit yönetimi, firma ücret bordrolarına ilişkin veri işleme, yatırım danışmanlığı, seyahat çekleri, kredi kartları ve posta siparişli alışveriş hizmetleri gibi örnekler sıralanabilir (Ekinci, 2008).

Türk bankacılık sektörü risk yönetiminin geliştirilmesi ve kurumsallaşması yolunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Uygulanan politikalarla uluslararası ölçülere önemli oranda yaklaşmıştır. Daha dayanıklı ve temeli olan bir yapıya erişmekte olan sektörün büyüme potansiyeli bulunmaktadır. Bankaların farklı ürün ve hizmet çeşitliliğine ve işgücü kalitesine sahip olması, uzmanlaşma seviyesinin yüksekliği ile teknolojik olarak Türk bankacılık sektörünün uluslararası rekabet düzeyine ulaşmış olması sektörün üstün yanlarıdır (Bektaş, 2006).

Onuncu Kalkınma Planı Finansal Hizmetler Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda finansal piyasanın gelişmesi ve derinleşmesine yönelik atılacak adımları şu şekilde sıralayabiliriz.

- Dünya'da finansal sistemin büyük oranda bankacılık üzerinden yürütülmesinden dolayı ortaya çıkan hassas yapı ve riskler sermaye piyasasının gelişim göstermesi ile azaltılabilir.
- Bankacılık sektörünün tamamlayıcısı olarak kabul edilen finansal kiralama, faktöring ve finansman şirketleri gibi farklı finansman kuruluşları, finansal hizmetlerin çeşitlenmesi, gelişmesi ve derinleşmesi yolunda desteklenmelidir.
- Bankaların, diğer finansal kuruluşların ve işlem hacmi fazla likit piyasaların yoğunlaştığı, yeni finansal piyasaların varlığını sürdürmesine olanak sağlayan finans merkezleri gelişmekte olan ülkelerde yeni bir rekabet alanı olarak ortaya çıkmıştır ve dolayısıyla İstanbul şeffaf ve sürdürülebilir bir sisteme sahip uluslararası bir finans merkezi yapısına kavuşturulmalıdır.

- Türk bankalarının küresel ağının genişlemesi ve bilinirliklerinin artması yolunda adımlar atılmalıdır (Kalkınma Bakanlığı, 2014).

3.2.7. Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri

Türkiye'nin 500 Büyük Hizmet İhracatçısı Araştırması Mali Hizmetler Sektör Kılavuzu'nda sigorta ve emeklilik hizmetleri kapsamına giren alanlar şunlardır:

- Hayat, Sağlık ve Kaza Sigortası Hizmetleri
- Hayat Dışı Sigortacılık Hizmetleri
- Sigortacılığa Yardımcı Hizmetler
- Reasürans Hizmetleri

Tablo 13. Dünya'da sigorta sektöründe küresel prim üretimi

Milyon ABD Doları	HAYAT			HAYAT DIŞI			TOPLAM		
	2018	2017	Reel Değişim	2018	2017	Reel Değişim	2018	2017	Reel Değişim
Gelişmekte Olan Ülkeler	588 822	589 578	-%2,0	518 266	473 260	%7,1	1 107 088	1 062 838	%2,1
Gelişmiş Ülkeler	2 231 352	2 134 439	%0,8	1 854 785	1 760 231	%1,9	4 086 137	3 894 670	%1,3
Toplam	2 820 175	2 724 017	%0,2	2 373 050	2 233 490	%3,0	5 193 225	4 957 507	%1,5

Kaynak: Swiss Re Institute, 2019.

2018 yılında, dünya sigorta tarihinde ilk kez küresel direkt prim üretimi 5 trilyon ABD dolarını aşarak 5 193 225 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu tutar, küresel gayri safi hasılanın %6,1 'ine karşılık gelmektedir. Küresel hayat primleri üretimi, 2018'de reel olarak %0,2'lik sınırlı bir büyüme gerçekleştirerek 2 820 175 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. 2018 yılında küresel hayat dışı prim üretimi reel olarak %3'lük bir artışla 2 373 050 milyar ABD Dolarına ulaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde küresel hayat dışı prim üretimi %7,1'lik artışla tarihsel büyüme eğilimin üzerinde bir performans

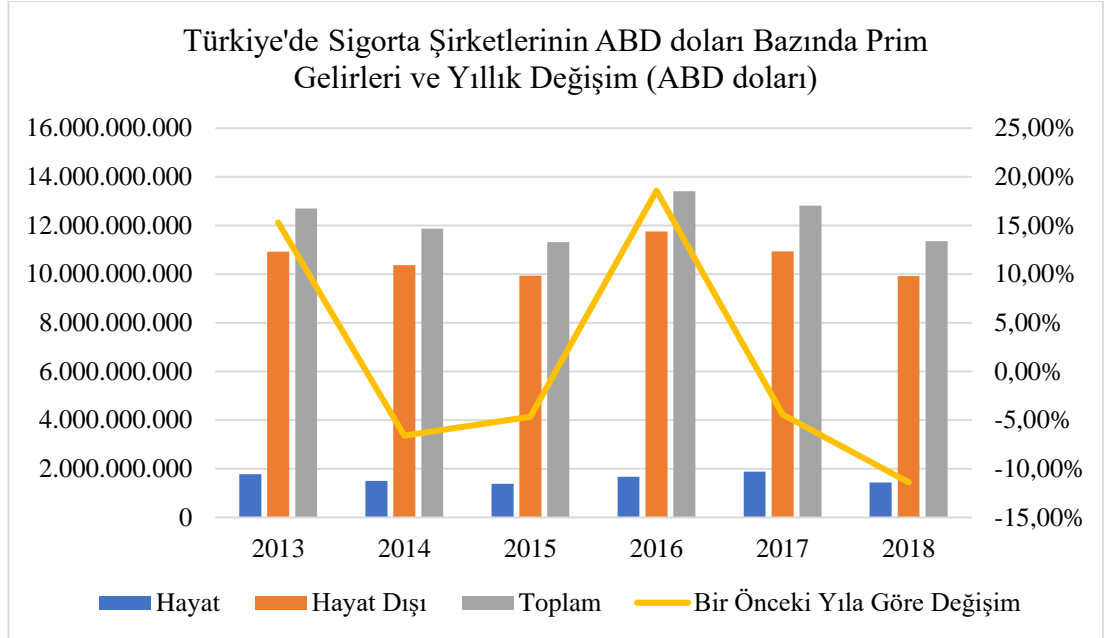
göstermiştir. Ayrıca 2018 yılında gelişmiş ülkelerde veya gelişmekte olan ülkelerdeki farklı sigorta prim üretimleri karşılaştırıldığında her zaman küresel hayat dışı prim üretiminin daha hızlı büyüme oranına sahip olduğu gözlemlenmiştir (TSB, 2018 Sektör Raporu).

Tablo 14. Türkiye sigorta, emeklilik ve reasürans şirketleri sayısı

Şirket Türü	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Reasürans Şirketleri	2	2	2	3	3	3
Emeklilik Şirketleri	18	19	19	18	18	18
Sigorta Şirketleri	48	48	45	46	47	45
Toplam	68	69	66	67	68	66

Kaynak: TSB, 2018 Sektör Araştırma Raporu

Yukarıdaki tabloda 2013-2018 yılları arasında Türkiye’de mevcut sigorta, emeklilik ve reasürans şirket sayısı gösterilmiştir. 2018 yılı sonu itibariyle 45 sigorta şirketi, 18 emeklilik şirketi, 3 reasürans şirketi olmak üzere toplamda 66 şirket bulunmaktadır. Tablo incelendiğinde ağırlıklı olarak Türkiye’de sigorta şirketleri bulunmaktadır.

Grafik 17. Türkiye'de sigorta şirketlerinin ABD doları bazında prim gelirleri ve yıllık değişimi (ABD doları)

Kaynak: TSB, 2018 Sektör Araştırma Raporu

Yukarıdaki grafikte Türkiye'de 2013-2018 yılları arasında sigorta şirketlerinin ABD Doları bazında prim gelirleri ve yıllık değişimleri ABD Doları bazında gösterilmiştir. 2016 yılında itibaren sigorta prim gelirlerinde bir azalış gözlemlenmektedir. Türkiye 2018 yılında ABD Doları bazında bakıldığında, hayat sigortası branşında yaklaşık 1,4 milyar dolar, hayat dışı branşlarda ise yaklaşık 10 milyar dolar olmak üzere toplamda yaklaşık 11,3 milyar dolar prim üretimi gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak 2018 yılında toplam prim üretiminin 2017 yılına oranla %11,4 azalış gösterdiği görülmektedir. Hayat dışı branşlardaki prim üretimi %9,3 oranında, hayat branşında ise %23,7 oranında azalış meydana gelmiştir.

2018 yılında Dünya'da sigortacılık prim üretiminde ABD 1,169 milyar dolar ile dünya ekonomisinde ilk sırayı almaktadır. ABD'yi sırasıyla 480 milyar dolar ile Çin, 409 milyar dolar ile Japonya, 267 milyar dolar ile İngiltere, 214 milyar dolar ile Fransa takip etmektedir (KPMG, 2019). Bu veriler ışığında 2018 yılında Türkiye'nin 11,3 milyar dolar ile sigorta toplam prim üretiminde dünya sıralamasının çok gerisinde yer aldığı görülmektedir.

3.2.8. Tamir ve Bakım Hizmetleri

Ürünlerin onarım ve bakım faaliyetleriyle beraber gemi, uçak ve diğer ulaşım araçlarının tamir, bakım hizmetleri ile nakliye sırasında yapılan işlemleri kapsayan sektördür.

3.2.8.1. Gemi Bakım ve Onarım Sektörü

Uygulamadan kaynaklı yapısal arızaların varlığı, gemilerin deniz koşulları nedeniyle zaman geçtikçe aşınması ve gemi kazalarının meydana gelmesi sonucunda ortaya çıkan bir sektördür. Bununla birlikte donanımları ve parçaları bakım ve onarım yapılması gereken gemilerin kurallara uygun ve güvenilir şartlarda korunmasını da içermektedir. Dünyada gemi sayısı arttıkça gemi bakım onarım sanayisi de artmaktadır (Işık, 2016).

Ülkelerin gemi inşa sanayiye önem vermesi sonucunda;

- Ülkeye döviz kazandırarak hizmet ihracatına katkı sunar.
- Yabancı sermayenin ülkeye kazandırılmasında ön ayak olur.
- Yan sanayiye destekler ve geliştirir.
- Teknoloji transferiyle rekabet gücünü artırır ve cazip hale getirir.
- Askeri anlamda stratejik pozisyonu vardır.
- Bakım ve onarım faaliyetleriyle deniz ticaret filosunun gelişimini destekler.
- Ülkede istihdam yaratır (Gemi İnşa Sanayicileri Birliği [GİSBİR], 2018).

KİGEM' in Tersaneler Raporu'na göre Gemi sanayii, yeni gemilerin üretimi, var olanların bakım-onarımı sebebiyle başka ülkelere ödenecek dövizden sağlanan tasarrufa ilaveten son zamanlarda bu sektörde ciddi miktarda artan ihracatın da etkisiyle ülkeye döviz girdisi yaratmaktadır (Kamu İşletmeciliğini Geliştirme Merkezi Vakfı [KİGEM], 1999).

Türkiye'de İstanbul, Yalova, Zonguldak, Kocaeli, Çanakkale, Trabzon, Samsun, Kastamonu, Adana, Ordu ve Hatay' da olmak üzere özel sektöre gemi ve yat inşa ve bakım-onarım faaliyeti gerçekleştiren 78 adet faal tersane bulunmaktadır. (GİSBİR, 2018).

3.2.8.2. Uçak Bakım ve Onarım Sektörü

Havacılık genel anlamda insanlar tarafından üretilen hava taşıtları ile uçmak veya uçmak için gerekli mal ve hizmetlerin tasarlanması, üretimi, satışı, satış sonrası hizmeti gibi faaliyetleri kapsayan kavram olarak belirtilmektedir. Satış sonrası hizmet kavramı "havacılıkta hava aracı bakım" kavramını da beraberinde getirmekte olup, bünyesinde kontrat yönetiminde, stok seviyesi malzeme tedarik ve depolanmasına kadar çok geniş kapsamda faaliyetleri ele almaktadır (Saraçyakupoğlu, 2016).

Türkiye'de hava yolu taşımacılığı hızlı bir şekilde artış göstermekte ve buna bağlı olarak MRO (Maintenance Repair Overhaul) sektörü de büyümektedir. Türkiye'de 50'ye yakın bakım kuruluşu mevcut olup uçak bakımı, motor bakımı, komponent bakımı gibi faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Son yıllarda uçak bakımından sağlanan gelirin küresel MRO pazarında %1-2'lik bir dilimde olduğu görülmektedir.

Önümüzdeki 10-15 yıllık süreçte havacılık tahminleri analiz edildiğinde özellikle Türkiye'nin yer aldığı coğrafyada havacılık sektörünün daha fazla güçlenmesi ve bununla paralel olarak gelişecek olan MRO pazarından daha yüksek bir pay alınması beklenmektedir (STM Mühendislik Teknoloji Danışmanlık, 2017).

3.2.9. Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler

İnsan zekâsının ve zihinsel yaratıcılığın meydana getirdiği entelektüel birikimin, müzikten, edebiyata, endüstriyel tasarımlardan bilimsel buluşlara kadar yayılan geniş bir yelpaze içinde yer alan fikir ve eserleri içeren kavramlar Fikri Mülkiyet Hakları (FMH) kapsamındadır (Yıldız Teknik Üniversitesi Teknoloji Transfer Ofisi, 2015).

Bilgi toplumuyla birlikte özdeşleştirilen bilgi ekonomisi ya da bilgi tabanlı ekonomi kavramları esasen yaratıcılığa dayandığından fikrî haklarla yakın bağı bulunmaktadır. Yazılım, müzik ve sinema gibi eserler, çok yönlü ilişki ve kimliğe sahip markalı ürünler, yüksek teknoloji gerektiren ürünler ve tüm bu gruplara ait hizmet, lisans, teknoloji transferi ve bilgi aktarım mekanizmaları dünya ticaretine istikamet çizen güçlü ekonomiye sahip ülkelerin ihracatlarının ana kalemlerini oluşturmaktadır. Ancak hak sahipleri, uluslararası kimliğe giren korsan ve taklit ürünler nedeniyle olumsuz bir şekilde etkilenmektedirler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006).

Fikri mülkiyet hakları, sınai fikri mülkiyet hakları ve telif hakları ve ilgili haklar olmak üzere iki sınıfta değerlendirilmektedir:

Sınai mülkiyet hakları; yeni tasarımlar ve özgün çalışmalar üzerinde üreticisinin fark edilmesine olanak sağlayan ve endüstriyel ürün ile hizmetlere uygulanabilen haklardır. Tasarımlar, patentler, markalar, coğrafi işaretler, faydalı modeller sınai mülkiyet hakkı olarak ifade edilir (Bozbel, 2015).

Telif hakları ve ilgili hakları; insan düşüncesinin yarattığı edebi ve sanatsal eserlere uygulanabilen ve hukuki değeri olan haklardır. Resim, heykel, radyo-televizyon programları, gösteriler, şiir, film ve benzeri sanatsal eserler telif hakları ve ilgili hakları kapsamına girmektedir (Bozbel, 2015).

Küresel ve bölgesel olarak fikri haklar alanında çalışan kuruluşları şu şekilde özetleyebiliriz:

WIPO; Dünya Fikri Mülkiyet Teşkilatı'nın 189 üye ülkesi vardır. Birleşmiş Milletler kuruluşudur. Temel hedefi herkesin faydasına dokunan yeniliği ve yaratıcılığı etkin hale getirerek istikrarlı ve etkili bir fikri haklar sisteminin gelişim göstermesine öncülük yapmaktır (URL-16, 2020).

WTO; Dünya Ticaret Örgütü, ülkeler arasında yapılan ticaretin normlarını oluşturan ve belirleyen tek uluslararası kuruluştur. Ticaretin kuralları arasında fikri mülkiyet haklarının da önemli bir işlevi ve etkisi vardır. Bu nedenle Dünya Ticaret Örgütü, Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşmasını yürürlüğe koymuştur (URL-17, 2020).

EUIPO; Daha öncesinde OHIM olarak tanınan Avrupa Birliği Fikri Haklar Ofisi AB marka ve tescilli topluluk tasarımı konularını idare etmeyi amaç edinen kuruluştur (URL-18, 2020).

Türk Patent ve Marka Kurumu (TÜRKPATENT); Türkiye'de sınai mülkiyet tescil ve kayıt sistemini yürüten kuruluştur (URL-19, 2020).

Teknoloji Transfer Platformu; Teknoloji transferiyle ilgilenen kişi ve kurumların toplandığı, teknoloji transfer tekliflerinin yayımlandığı, haberler, etkinlikler ve toplantıların duyurulduğu, icatçı ile yatırımcıyı bir araya getirmek amaçlı kurulan bir platformdur. 2014 yılında kurulmuştur (URL-20, 2020).

Kültür Bakanlığı Telif Hakları Genel Müdürlüğü; Genel Müdürlüğün görevi, fikri haklar sisteminin sağlam bir kurumsal kapasiteyle, güvenilir bilgi ve belgelere dayanarak yürütülmesini sağlamak ve ülkemiz koşulları ile uluslararası kural ve ilkeleri gözeterek yasal, idari mevzuatları ve düzenlemeleri gerçekleştirmektir (URL-21, 2020).

Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü; Genel Müdürlüğün görevi bitkisel üretim kapasitesini artırmak, girdi ve teknoloji uygunluğunu teftiş etmek, tarım ve sanayiye

uyumu için gerekli şartları hazırlamak, yeni üretim yöntemleri belirlemek, bilgi sistemleri oluşturmak ve tarım havzaları, çayır, mera gibi yerlerin iyileştirme ve muhafazasını temin etmektir (URL-22, 2020).

Ticari alandaki değişimler sonucunda dünya ticaretinin küresel boyuta ulaşması markaların önemini artırmıştır. Dolayısıyla herhangi bir ülkede üretilen bir ürünün benzer ürünlerden ayrılmasını ve tanıtılmasını sağlayan markanın; ihracat, ithalat, doğrudan yatırım, lisans, franchising gibi faaliyetler neticesinde ülkede kullanılabilir duruma gelmesi ile markalar yerli ve milli kimliklerinin yanında küresel fonksiyon kazanmıştır (DPT, 1995).

Hak sahibine, verilen para karşılığında bir ürün, bir marka ya da bir hizmeti, birbirinden bağımsız iki taraf arasında oluşturulan sözleşmeye dayalı olarak belirli sınırları ticari alanda kullanma izni olarak tanımlanan "franchising" sisteminin temelleri ABD'de atılmıştır. Daha sonra Avrupa'da yaygınlaşan sistemin Türkiye'de başlaması ise 24 Ocak 1980 kararları sonucu bürokratik engellerin kalkmasıyla olmuştur (Cebeci, 2005).

Franchising sisteminin dağıtım ve pazarlamasını oluşturan unsurlar genel olarak dört maddeye ayrılabilir:

- Bilinen bir markanın sahibi ve marka, isim veya işletme tasarrufunu satın alan ve sevk ve idare eden bir işletme olmak üzere birbirinden hukuken bağımsız olan iki taraf.
- Sistemin ortaya çıkışını belgeleyen ve her iki tarafa da hak ve sorumluluklar getiren sözleşme.
- İmtiyaz alanın, imtiyaz sahibine isim, marka veya sistemden yararlanma hakkı karşılığında katlandığı bedel.
- İmtiyaz sahibinin, imtiyaz alanına sağladığı pazarlama, mali, yönetsel, eğitim, teknik gibi çeşitli alanlardaki destekler (Küçük, 2011).

Franchising sisteminin; kaynak savurganlığını oldukça az seviyeye düşürmesi, başarısızlıklar sebebiyle oluşan genel ekonomik kayıpların önüne geçmesi, istihdamı

desteklemesi, ihracat ve döviz girdisi yaratması, en önemlisi ürün ve hizmet kalitesini arttırması gibi ülke ekonomisine sağladığı faydalar bulunmaktadır (Mustafaoğlu, 1996).

UFRAD Franchising Derneği Başkanı Doç. Dr. Mustafa AYDIN derneğin Ocak sayılı E-Bülten’de verdiği demeçte UFRAD’ın yaklaşık 250 üyesinin olduğunu belirtmektedir. 2019 yılında franchising sektörünün büyüklüğünün 43 milyar dolara ulaştığını ifade etmiştir. Ayrıca Doç. Dr. Mustafa Aydın Türkiye’deki zincir işletmelerin sayısının yaklaşık 3 bin 500, zincir işletmelere bağlı şube sayısının 65 bin ve Türkiye kökenli olup yurt dışına açılan Türk marka sayısının 215 olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte UFRAD Başkanı, Türk markalarının sadece hizmet ihracatında önemli bir oyuncu değil aynı zamanda ülke ekonomisinin kalkınması ve ülkemizin yurtdışında tanınması içinde önemli bir işlevi olduğunu ifade etmiştir. Son olarak franchising sisteminin marka sahibinin yıllarca örgütlenmek için çalıştığı bilgi birikimi ve deneyimini kullanarak bulunduğu bölgede fırsat eşitliği yaratması sonucunda yatırımcıya bir iş sahibi olmasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir (URL-23, 2020).

3.2.10. Resmi Hizmetler

Hükümet tarafından, dış ülkelerde tesis edilen resmi temsilcilik hizmetleri ve uluslararası resmi organizasyon hizmetlerini kapsamaktadır Elçilikler, askeri üsler, diplomatlar, konsolosluk personeli, askeri personel gibi devlet tarafından verilen hizmetler olarak tanımlanabilir.

3.2.11. İşlem Gören Mallar

Ürünün üreticisi ya da sahibi olmayan şirketlerin montaj, yan işlemler, etiketleme, paketleme faaliyetlerini kapsamaktadır.

3.2.12. Diğer Ticari Hizmetler (Mesleki, Teknik, Ar-Ge ve Diğer)

Yurt dışında yerleşik kişilerle gerçekleştirilen teknik, ticari hizmetlerdir. Tarım ve madencilığe ilişkin hizmetler, muhasebe, reklam, işletme, insan kaynakları, hukuki

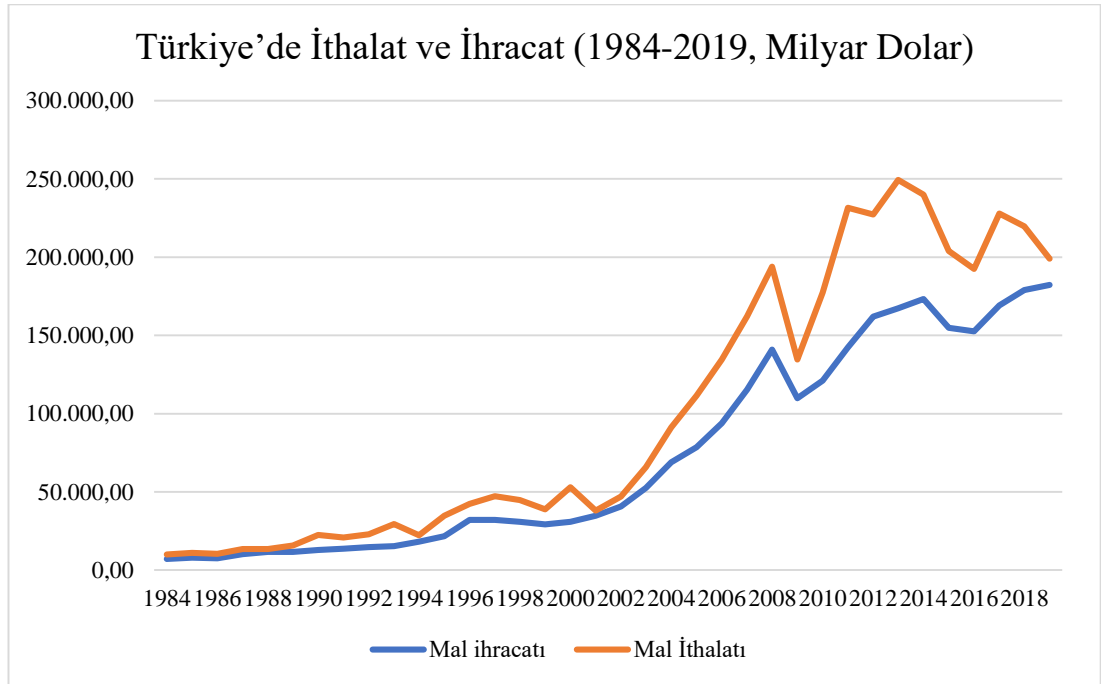
danışmanlık, araştırma geliştirme, emlak yönetimi, mimarlık gibi hizmetler diğer ticari hizmetler sektörünün ilgi alanındadır. Operasyonel kiralama hizmetleri de diğer ticari hizmetler sınıflandırmasına dahildir (URL-24, 2020).

3.3. Hizmet İhracatının Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

3.3.1. Ödemeler Dengesi

Türkiye’de dış ticaret verilerine Merkez Bankası Ödemeler Bilançosu üzerinden ulaşılmaktadır. Çalışmada, ödemeler dengesi istatistikleri kullanılarak mal ve hizmet ticareti grafiksel analiz yardımıyla incelenmiş ve mallar dış ticaretinde açık verilmesine karşın hizmetler gelir-gider dengesinin artı durumunda olduğu gözlemlenmiştir.

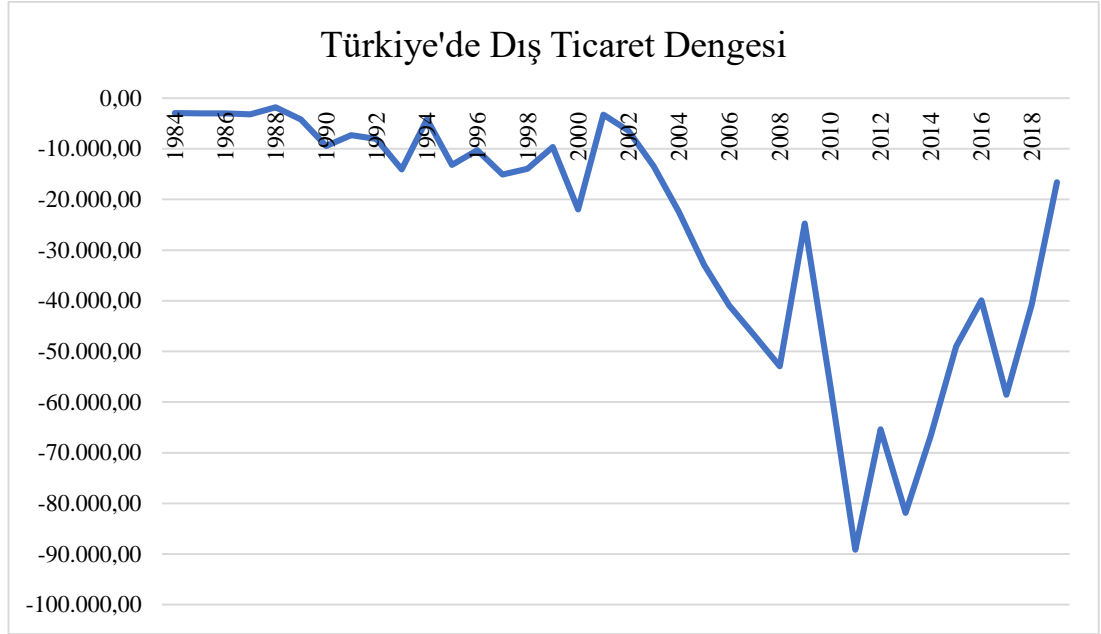
3.3.2. Mal Ticareti ve Ödemeler Dengesi

Grafik 18. Türkiye’de ithalat ve ihracat (1984-2019, Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunumu, 2019.

1984-2018 yılları arasında Türkiye ekonomisine ait ihracat ve ithalat değerleri yer almaktadır. 1994 ve 2001 krizlerindeki düşüşten sonra Türkiye'nin hem ihracatı hem de ithalatındaki artışlar dikkat çekmektedir. 2003 yılından sonra artışını sürdüren ihracat ve ithalat değerleri 2009 kriziyle birlikte tekrardan sert bir düşüş yaşamıştır. 2019 yılında ihracat 182,3 milyar dolar, ithalat 198,9 milyar dolar olmuştur. Türkiye'de ihracat rakamlarında artışlar olmasına rağmen bu rakamlar ithalat rakamlarının gerisinde kalmış ve bunun sonucunda dış ticaret dengesinde açıklar oluşmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta 2017 yılından itibaren dış ticaret açığı azalma eğilimindedir.

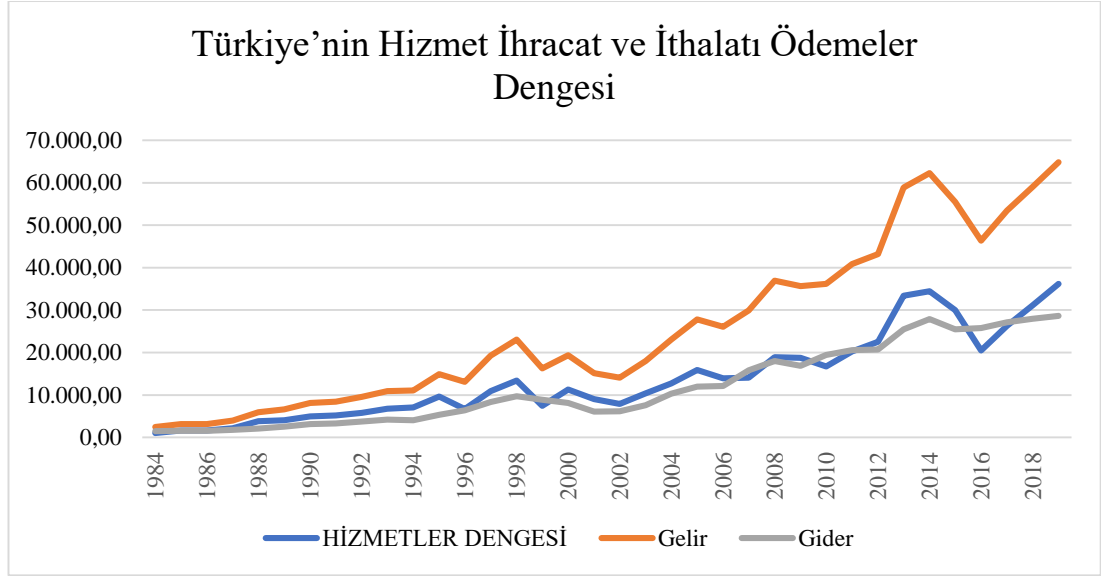

Grafik 19. Türkiye'de dış ticaret dengesi

Kaynak: TCMB Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunumu, 2019.

1984-2019 yılları arasında Türkiye ekonomisine ait dış ticaret dengesindeki değişimler gösterilmektedir. Dış ticaret dengesi, ülkelerin ihracatı ile ithalatı arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. İthalatın ihracattan fazla olması durumunda dış ticaret açığı, tam tersi durumda ise dış ticaret fazlası söz konusu olmaktadır. Grafik incelendiğinde, Türkiye ekonomisinde 1984-2019 yılları arasında dış ticaret açığı verildiği görülmektedir. Bu durum, Türkiye ekonomisinin dışa bağımlı bir karaktere sahip olduğunu da göstermektedir.

3.3.3. Hizmet Ticareti ve Ödemeler Dengesi

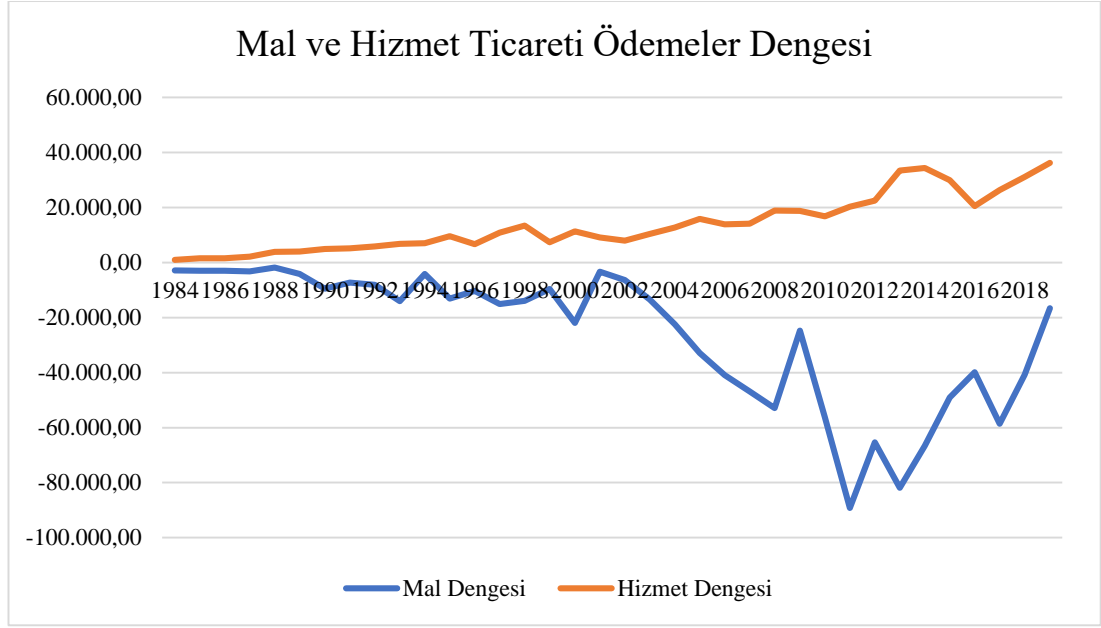

Grafik 20. Türkiye'nin hizmet ihracat ve ithalatı ödemeler dengesi

Kaynak: TCMB Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunumu, 2019.

1984-2019 yılları arasında Türkiye'de hizmet sektörüne ait hizmet gelirleri, hizmet giderleri ve net ihracat gelirleri yer almaktadır. Hizmet ihracat gelirlerinde, oranı yıllar itibariyle değişkenlik gösteren sürekli bir artış gözlemlenmektedir. 1984 yılında 2,4 milyar dolar olan hizmet gelirleri, 2019 yılında 64,8 milyar dolara ulaşmıştır. 1998 yılında 23 milyar dolar olan ihracat gelirleri global ekonomik krizin etkisiyle 1999 yılında 16,2 milyar dolara gerilemiştir. Krizin etkilerinin giderilmeye başlanıldığı 2002 yılından itibaren ise ihracat gelirleri tekrar artışa geçmiştir. Hizmet ithalat giderlerinde ise yıllar itibariyle iniş ve çıkışlar gözlemlenmektedir. 1990 yılında 3,3 milyar dolar olan ithalat giderlerinin 2019 yılındaki değeri 28,6 milyar dolara ulaşmıştır. İhracat gelirlerinin ithalat giderlerinden fazla olması nedeniyle, ödemeler dengesi bilançosunda "hizmet kalemi" fazla veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.4. Mal ve Hizmet Ticareti Ödemeler Dengesi

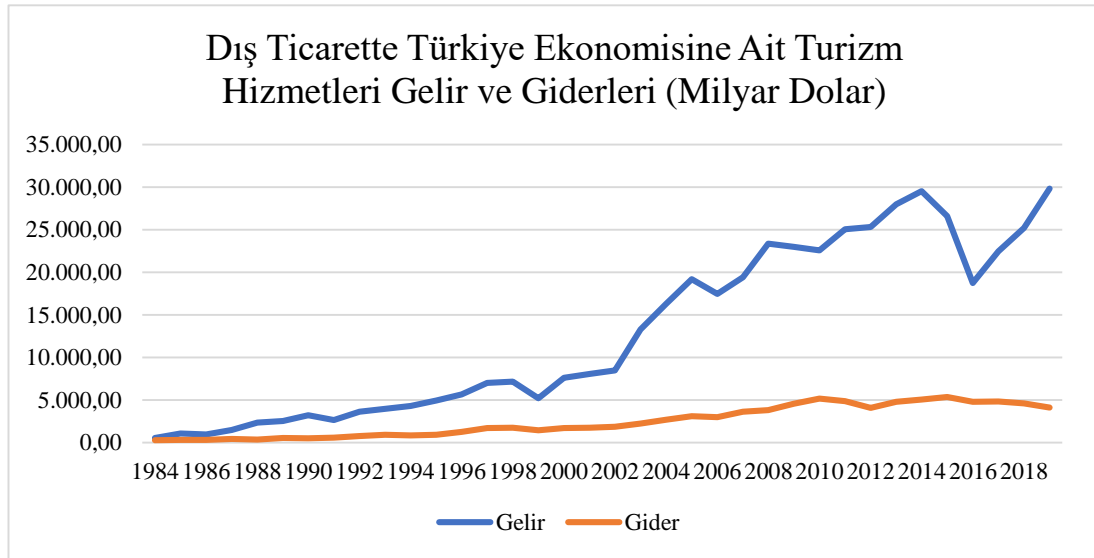
Grafik 21. Türkiye'nin mal ve hizmet ticareti ödemeler dengesi

Kaynak: TCMB Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunumu, 2019.

Ödemeler bilançosu mal ve hizmet dengesi, ülkelerin dış ticaret dinamiklerini ortaya koyan temel göstergeler arasında yer almaktadır. Ödemeler bilançosu itibariyle mal ve hizmet ticaretine yönelik 1984-2019 yılları arası denge rakamları incelendiğinde, Türkiye ekonomisinde mal ticareti ithalat giderlerinin ihracat gelirlerini aştığı için sürekli açıklar verildiği ve bu açıkların giderek arttığı görülmektedir. Söz konusu yıllarda mal dengesinin hiç fazla vermediği gözlemlenmektedir. Bu durum, Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerin cari açık problemini derinleştirmektedir. Ancak hizmet ticaretinde, mal ticaretinin aksine ihracat gelirlerinin ithalat giderlerini aştığı, hizmetlerin uluslararası ticarete fazla veren bir kalem olduğu ve sektör ihracatının cari açığın kapanmasında yadsınamaz bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. 2019 yılında, hizmet kalemi 36,2 milyar dolar fazla, mal kalemi ise 16,6 milyar dolar açık vermiştir.

3.3.5. Hizmet İhracatı Alt Sektörlerinin Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

3.3.5.1. Turizm ve Seyahat Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

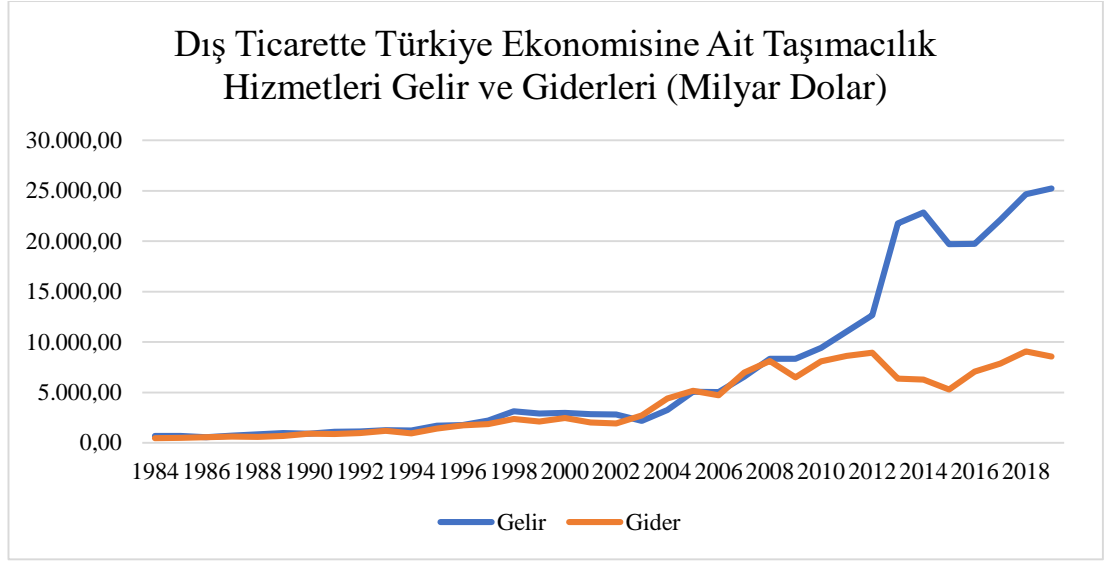

Grafik 22. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait turizm hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1984-2019 yılları itibariyle dış ticarete turizm sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Grafiğe göre turizm gelirleri, yaşanan dalgalanmalara rağmen genel bir artış trendi yakalamıştır. İhracat geliri 2018 yılında 25,2 milyar dolar, 2019 yılında ise 29,8 milyar dolar olmuştur. Turizm gideri de inişli çıkışlı olmayan normal bir seyir izlemektedir. Ancak özellikle 2017 yılından itibaren düşüş gözlenmiştir. İthalat gideri 2018 yılında 4,5 milyar dolar, 2019 yılında ise 4,1 milyar dolar olmuştur. 2019 yılında turizm ithalatı/turizm ihracatı oranı %13 civarındadır. Grafikten de anlaşılacağı gibi, söz konusu yıllarda turizm hesabı sürekli fazla vermiştir. 2019 yılında turizm kaleminden elde edilen net ihracat geliri 25,7 milyar dolardır. Bu gelirin ödemeler dengesi açıklarını kapatmakta göz ardı edilemeyecek etkileri bulunmaktadır. Turizm, ödemeler dengesi itibariyle incelendiğinde imalat sanayiden sonra en fazla döviz geliri sağlayan ikinci sektör konumundadır.

3.3.5.2. Taşımacılık Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

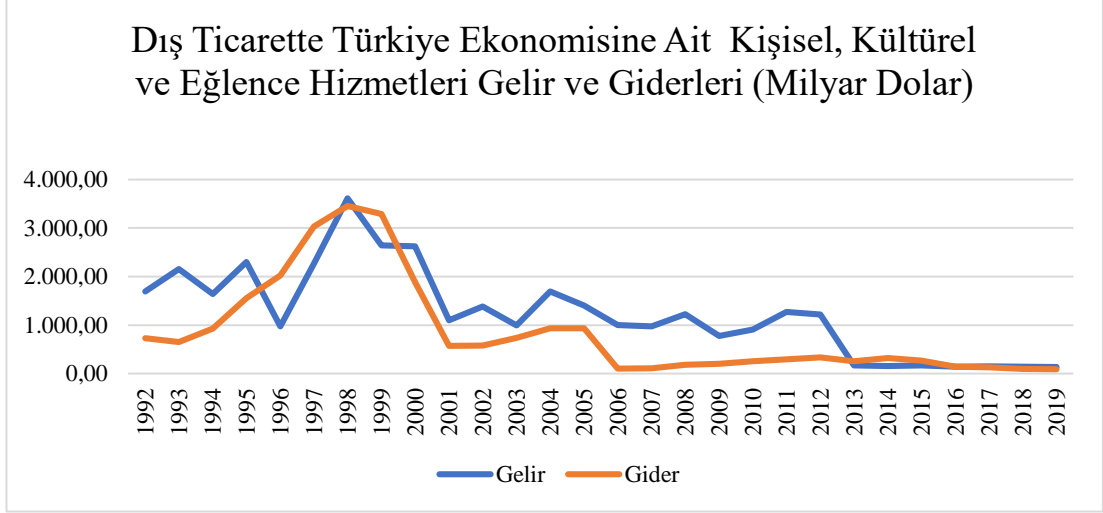

Grafik 23. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait taşımacılık hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1984-2019 yılları itibariyle dış ticarete lojistik sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Taşımacılık (lojistik) sektörü Türkiye'de ödemeler dengesinde fazla veren hizmet alt sektörlerinden biridir. Taşımacılık sektörünün ihracat geliri yıllar itibariyle artan bir seyir izlemiştir. İthalat değerlerinde dalgalanmalar söz konusudur. 2019 yılında gelirler 25,2 milyar dolar, giderler ise 8,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Taşımacılık hizmeti gelirleri özellikle 2010 yılından sonra kayda değer bir sıçrama yapmıştır. 2019 yılında taşımacılık kaleminden elde edilen net ihracat geliri 16,6 milyar dolardır. Bu gelirin ödemeler dengesi açıklarını kapatmakta göz ardı edilemeyecek etkileri bulunmaktadır. 2003, 2004, 2005 yıllarında hizmet giderleri hizmet gelirlerinin üzerinde gözükmesinin nedeni 2001 ekonomik krizinden sonraki olumsuz etkiler olarak yorumlanabilir.

3.3.5.3. Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

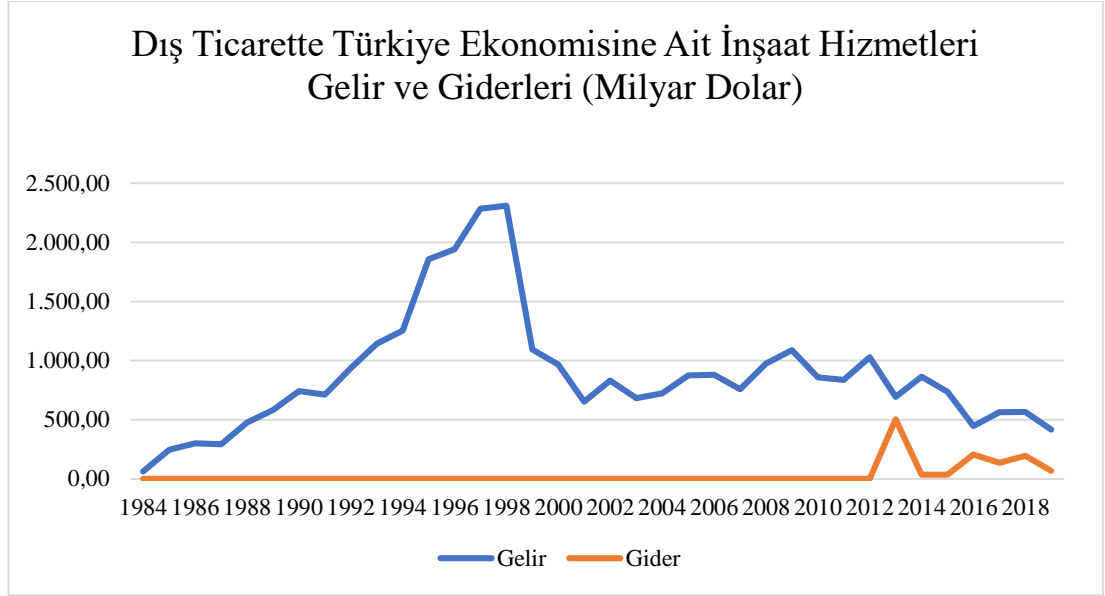

Grafik 24. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1992-2019 yılları itibariyle dış ticarete Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Dalgalı bir seyir izleyen sektör, 1998 yılında 3,6 milyar dolar gelire zirve noktasına ulaşmıştır. 1996,1997,1998,2013,2014,2015,2016 yıllarında ödemeler dengesi açık vermiştir. 2011 yılından itibaren ihracat gelirlerinde gözle görülür bir düşüş gözlemlenmektedir. 2019 yılında gelirler 138 milyon dolar, giderler ise 87 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri kaleminden elde edilen net ihracat geliri 51 milyon dolardır.

3.3.5.4. İnşaat Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

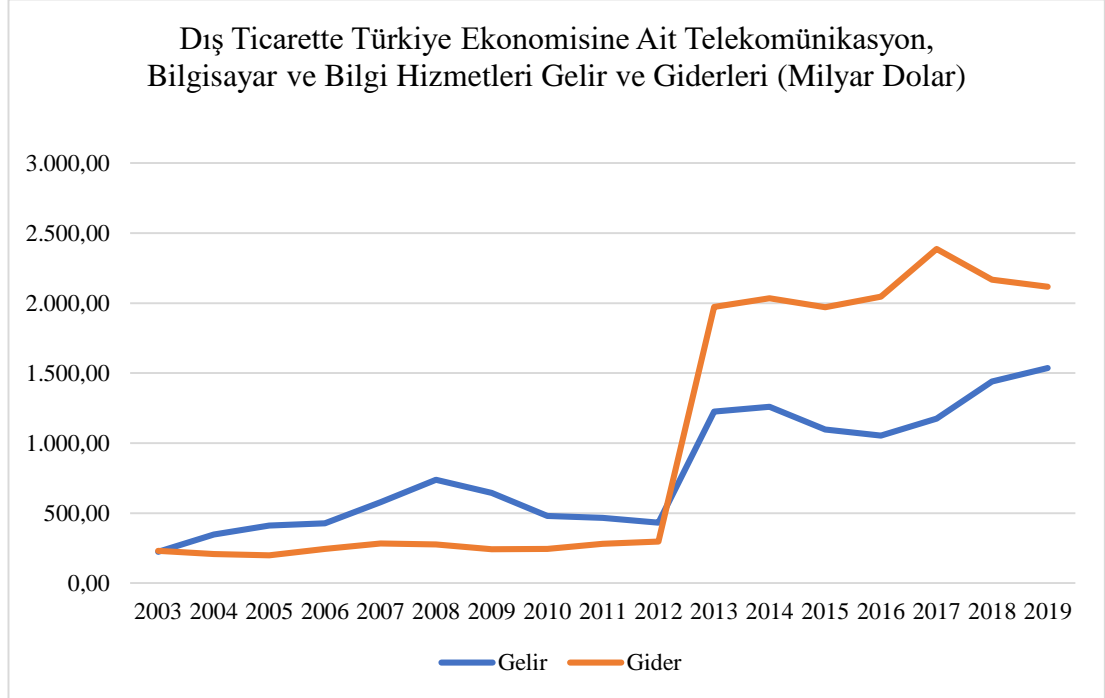

Grafik 25. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait inşaat hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1984-2019 yılları itibariyle dış ticarete İnşaat Hizmetleri sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Grafik incelendiğinde 1984-1998 yılları arasında inşaat hizmeti gelirlerinde genel bir artış eğilimi olduğu gözlemlenmektedir. En fazla gelir 2,3 milyar dolar ile 1998 yılında elde edilmiştir. Ancak 1999 yılından itibaren, küresel ve iç piyasada yaşanan krizin etkisiyle inşaat hizmetlerine yönelik talepte nispeten düşüşler yaşanmış ve dolayısıyla gelirlerde azalma meydana gelmiştir. 2019 yılında gelirler 418 milyon dolar, giderler ise 69 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında İnşaat Hizmetleri kaleminden elde edilen net ihracat geliri 349 milyondardır. Grafikten de anlaşılacağı üzere, Türk inşaat sektörünün ithalat gideri neredeyse yok denilebilecek seviyededir ve inşaat kalemi ödemeler dengesinde fazla veren kalemler arasında yer almaktadır. Buradan hareketle Türkiye, inşaat sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ve ihracatçı konumunda bir ülke olarak nitelendirilebilir.

3.3.5.5. Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

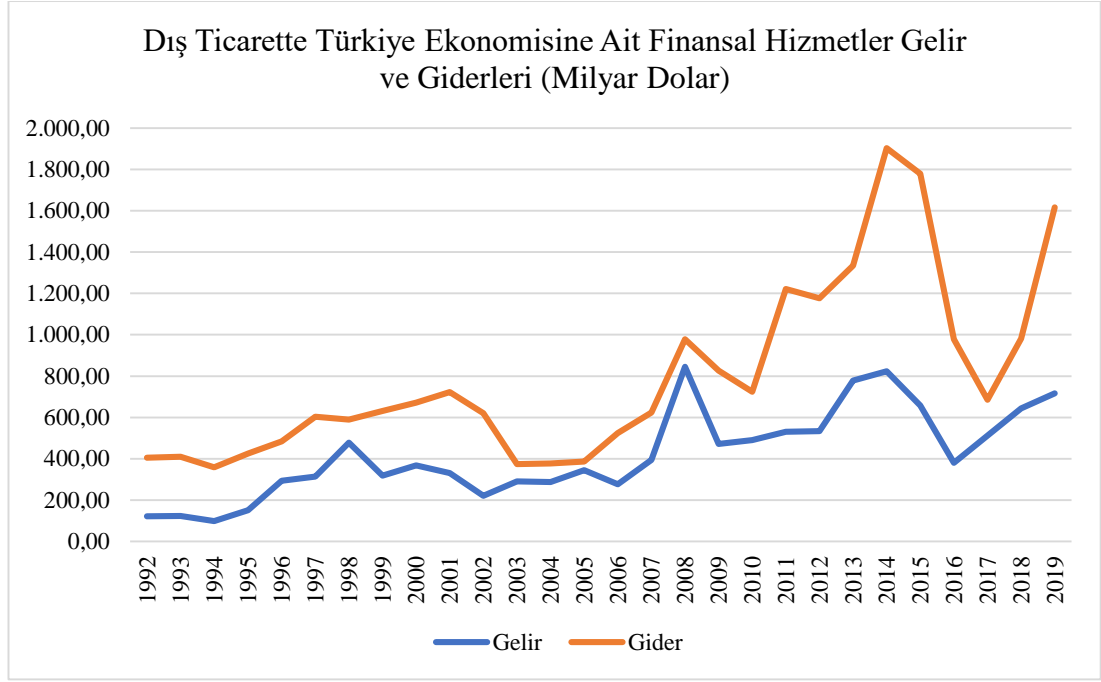

Grafik 26. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2003-2019 yılları itibariyle dış ticarete Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 2003-2012 yılları arasında hizmet gelirlerinin giderlerinin üzerinde ve 2013-2019 yılları arasında ise hizmet giderlerinin hizmet gelirlerinin üzerinde olduğu gözlemlenmiştir. Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri sektöründe 2019 yılında 1,5 milyar dolar hizmet geliri ve 2,1 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 581 milyon dolar açık vermiştir. Dolayısıyla Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri kalemi ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.6. Finansal Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

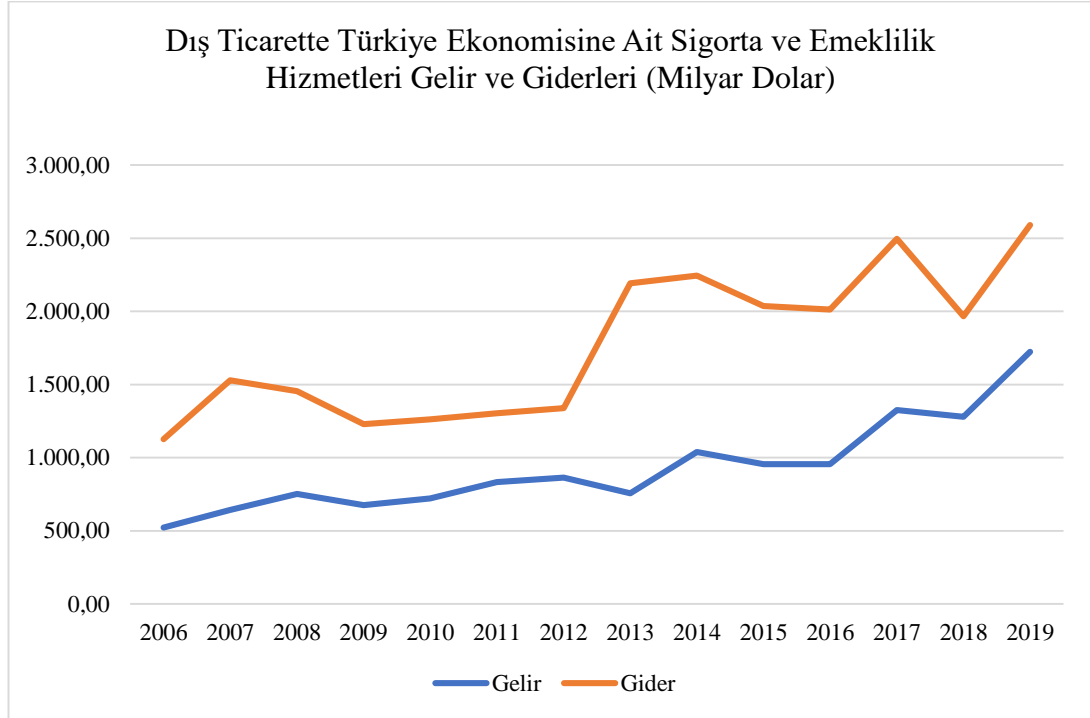

Grafik 27. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait finansal hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1992-2019 yılları itibariyle dış ticarete Finansal Hizmetler sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 1992-2019 yılları arasında hizmet giderlerinin hizmet gelirlerinin üzerinde olduğu Finansal Hizmetler sektöründe 2019 yılında 716 milyon dolar hizmet geliri, 1,6 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 901 milyon dolar açık vermiştir. Dolayısıyla Finansal Hizmetler kalemi ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.7. Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

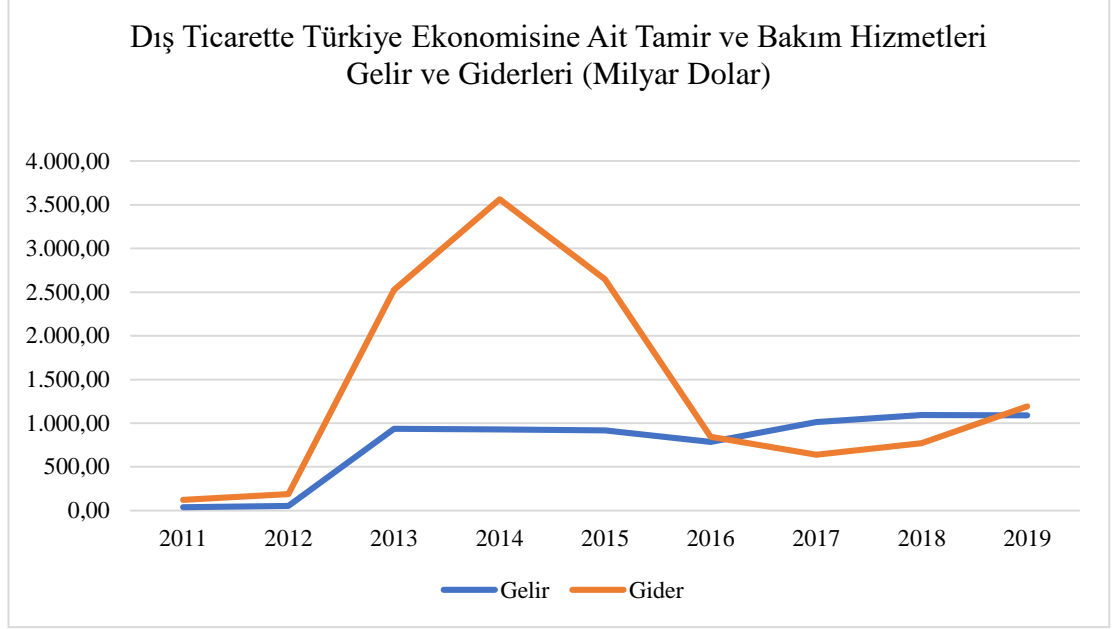

Grafik 28. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait sigorta ve emeklilik hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2006-2019 yılları itibariyle dış ticarete Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 2006-2019 yılları arasında hizmet giderlerinin hizmet gelirlerinin üzerinde olduğu Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri sektöründe 2019 yılında 1,7 milyar dolar hizmet geliri ve 2,5 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 868 milyon dolar açık vermiştir. Dolayısıyla Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri kalemi ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.8. Tamir ve Bakım Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

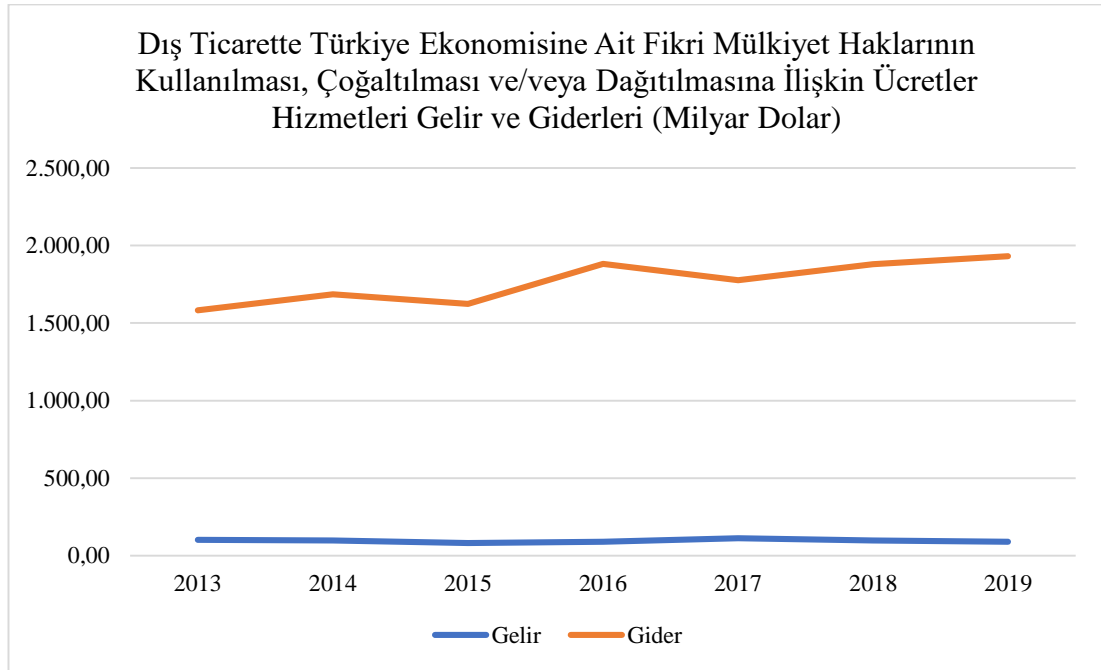

Grafik 29. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait tamir ve bakım hizmetleri gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2011-2019 yılları itibariyle dış ticarete Tamir ve Bakım Hizmetleri sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 2011-2015 yılları arasında hizmet giderlerinin hizmet gelirlerinden yüksek olduğu Tamir ve Bakım Hizmetleri sektöründe 2016 yılından sonra sektörde yaşanan atılımla hizmet gelirleri hizmet giderlerinin üzerinde bir seyir izlemiştir. Tamir ve Bakım Hizmetleri sektörü 2019 yılında 1 milyar dolar hizmet geliri, 1,1 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 104 milyon dolar açık vermiştir.

3.3.5.9. Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler Hizmetleri Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

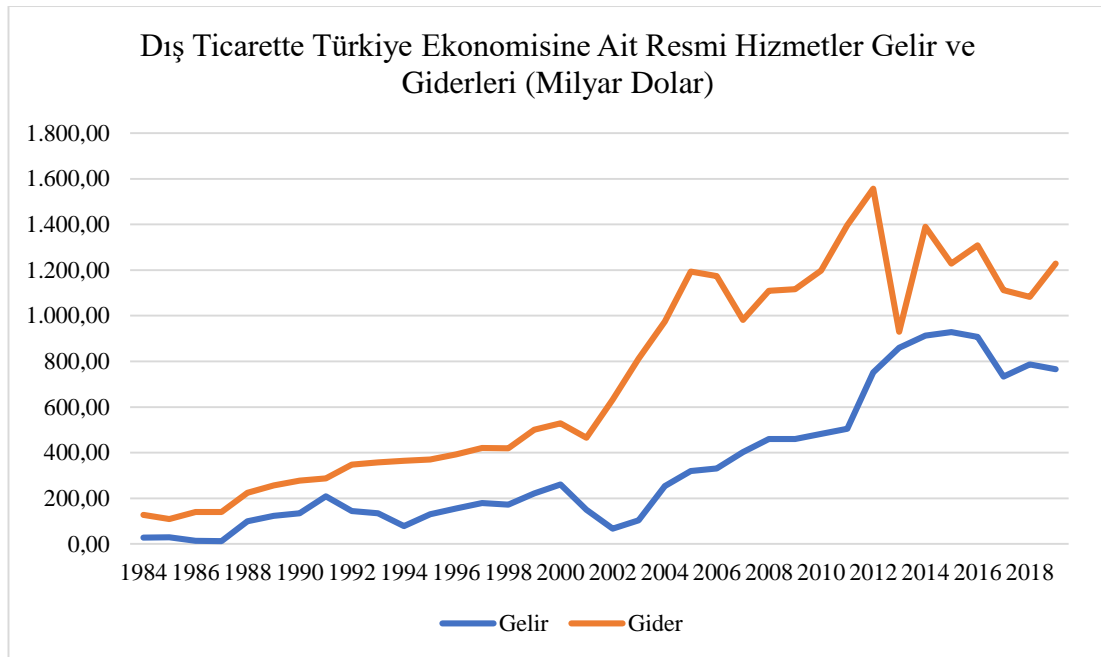

Grafik 30. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait fikri mülkiyet haklarının kullanılması, çoğaltılması ve/veya dağıtılmasına ilişkin ücretler hizmetleri gelir ve giderleri (milyar dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2013-2019 yılları itibariyle dış ticarete Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler sektörüne ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler sektörü 2019 yılında 88 milyon dolar hizmet geliri, 1,9 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 1,8 milyar dolar açık vermiştir. Dolayısıyla Fikri Mülkiyet Haklarının Kullanılması, Çoğaltılması ve/veya Dağıtılmasına İlişkin Ücretler kalemi ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.10. Resmi Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

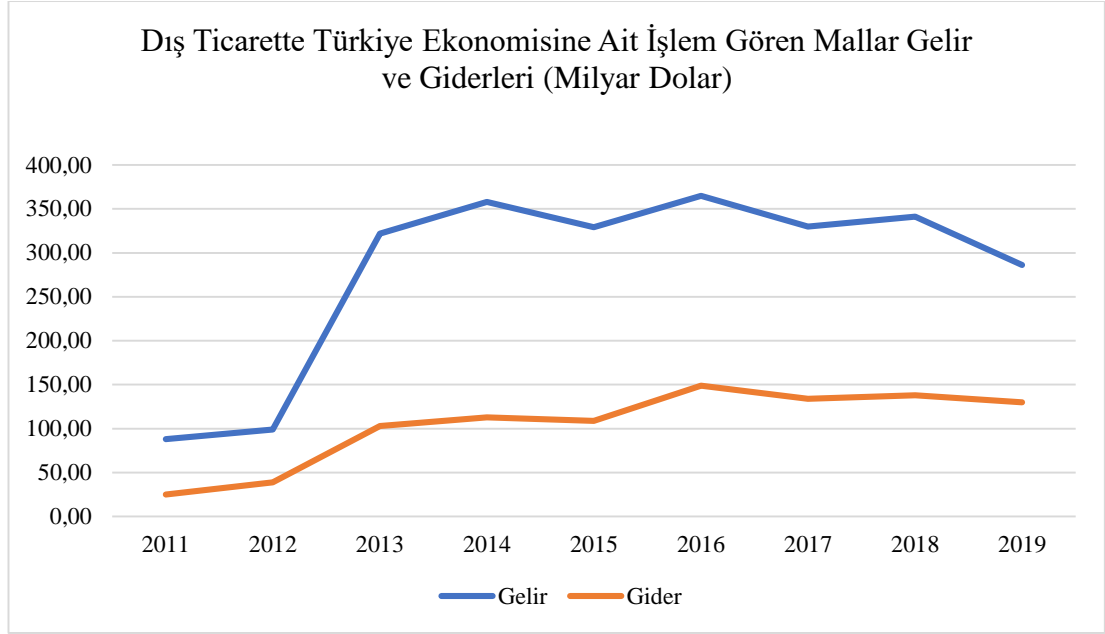

Grafik 31. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait resmi hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2013-2019 yılları itibariyle dış ticarete Resmi Hizmetlere ait gelir ve giderlerini göstermektedir. Resmi Hizmetler gelir kalemi, yurt içi yerleşiklerin Türkiye'de bulunan yabancı diplomatik ve konsüler misyonlar ile uluslararası kuruluşlara sağladığı mal ve hizmetler ile vize gelirlerinden oluşmaktadır. Gider kalemi ise, Türkiye'nin yurt dışındaki dış teşkilat mal ve hizmet harcamaları ile vize giderlerinden oluşmaktadır. Resmi Hizmetler, 2019 yılında 766 milyon dolar hizmet geliri, 1,2 milyar dolar hizmet gideri kaydedilmiş olup ödemeler dengesi 463 milyon dolar açık vermiştir. Dolayısıyla Resmi Hizmetler kalemi ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.11. İşlem Gören Mallar Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

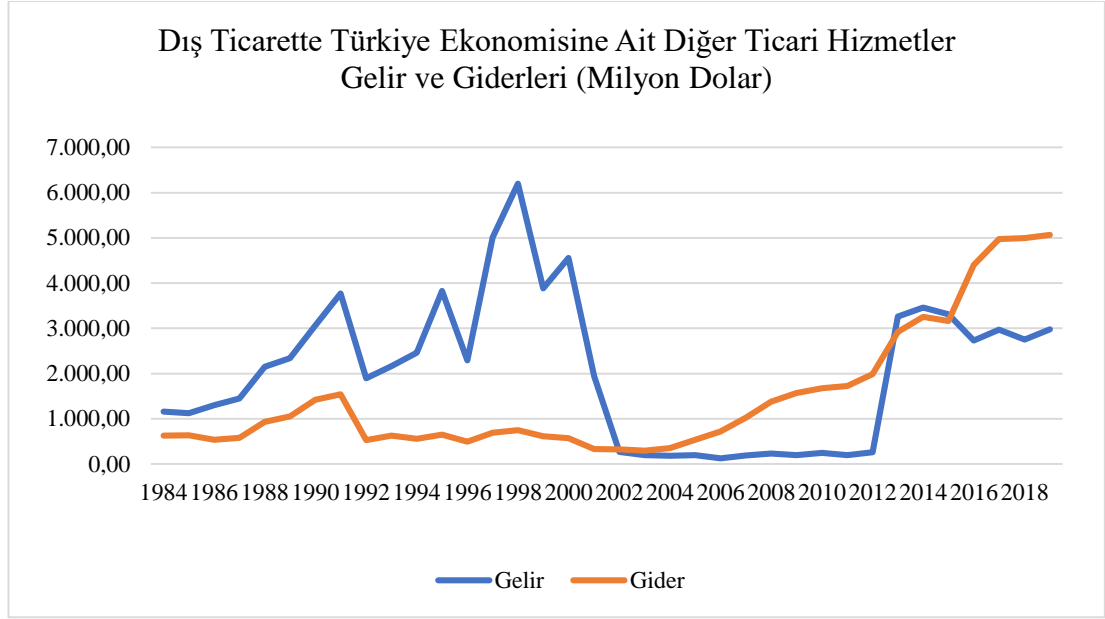

Grafik 32. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait işlem gören mallar gelir ve giderleri (milyar dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 2011-2019 yılları itibariyle dış ticarete İşlem Gören Mallara ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 2011-2019 yılları arasında grafikte hizmet gelirlerinin hizmet giderlerinin üzerinde bir seyir izlediği görülmektedir. Sektör 2016 yılında 365 milyon dolar ile en yüksek hizmet gelirin'e ulaşmıştır. 2019 yılında 286 milyon dolar hizmet geliri, 130 milyon dolar hizmet gideri seviyesinde olan işlem gören mallar sektörü 156 milyon dolar net ihracat geliri elde etmiştir. İşlem gören mallar kalemi ödemeler dengesinde fazla veren kalemler arasında yer almaktadır.

3.3.5.12. Diğer Ticari Hizmetler Sektörünün Ödemeler Dengesi İtibariyle Analizi

Grafik 33. Dış ticarete Türkiye ekonomisine ait diğer ticari hizmetler gelir ve giderleri (Milyar Dolar)

Kaynak: TCMB, 2019.

Merkez Bankası Ödemeler Dengesi istatistikleri kullanılarak hazırlanan yukarıdaki grafik, Türkiye'nin 1984-2019 yılları itibariyle dış ticarete Diğer Ticari Hizmetlere ait gelir ve giderlerini göstermektedir. 1984-2012 yılları arasında inişli çıkışlı yapısı da olsa hizmet gelirlerinin hizmet giderlerinin üzerinde bir seyir izleyen ödemeler dengesi grafiği, 2002 yılından sonra genel itibariyle hizmet giderlerinin hizmet gelirlerinin üzerinde bir seyir izlemiştir. 2019 yılında 2,9 milyar dolar hizmet geliri, 5,6 milyar dolar hizmet gideri seviyesinde olan diğer ticari hizmetler sektörü 2088 milyon dolar net ihracat geliri elde etmiştir. Diğer ticari hizmetler kalemi 2013, 2014 ve 2015 yılları hariç 2002 yılından beri ödemeler dengesinde açık veren kalemler arasında yer almaktadır.

4. HİZMET İHRACATI ÜZERİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLERİN ANALİZİ

4.1. Metodoloji ve Veri Seti

Araştırmanın bu kısmında araştırma amaçları ve kapsamı, araştırma modeli ve söz konusu modelde yer alan değişkenlere dair tanımlar ve araştırma modelinin çözümlenmesi esnasında kullanılan ekonometrik yöntemlerden bahsedilmiştir.

4.2. Amaç ve Kapsam

Araştırmanın amacı Hizmet ihracatı gelirleri üzerinde etkili olan makroekonomik değişkenlerin belirlenmesidir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinde 2000 1.çeyrek ile 2020 4.çeyreği arasındaki dönem araştırma kapsamı dâhilinde tutulmuştur. Söz konusu dönemde hizmet ihracatı gelirleri üzerinde etkili olması muhtemel değişkenlerden oluşturulacak modelin sınanması amaçlanmaktadır.

4.3. Araştırma Modeli ve Değişkenler

Araştırma amaçları doğrultusunda hizmet ihracatı gelirleri üzerinde etkili olabilecek bir dizi değişken literatür taraması neticesinde elde edilerek denklem 1’de yer alan araştırma modeli belirlenmiştir.

$$\begin{aligned} \text{Log}(HİG_t) = & \alpha_t + \beta_1 \log(\text{HSG}_t) + \beta_2 \log(\text{REER}_t) + \beta_3 \text{Log}(\text{MİG}_t) \\ & + \beta_4 \text{Log}(\text{DYY}_t) + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (1)$$

Denklemden yer alan α sabit terim (kesme terimi), ε hata terimi (kalıntı terimi), t alt imi zaman boyutunu ($t=2000Q1, 2000Q2, \dots, 2020Q4$) ifade ederken, β_i bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ifade eden tahmin parametreleridir. ($i=1, 2, 3, 4$). Modelde yer alan değişkenlerin farklı büyüklüklerde olması sebebiyle değişkenlerin tamamı modele doğal logaritmaları ile eklenerek Log-Log bir araştırma modeli benimsenmiştir. Modelde yer alan değişkenlere ait tanımlar ise Tablo 15’deki gibidir.

Tablo 15. Değişken tanımları

Değişken	Simge	Kaynak
Hizmet İhracatı Gelirleri	HİG	T.C Merkez Bankası
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	DYY	T.C Merkez Bankası
Hizmet Sektörü Gelirleri	HSG	T.C Merkez Bankası
Mal İhracatı Gelirleri	MİG	T.C Merkez Bankası
Reel Efektif Döviz Kuru	REER	T.C Merkez Bankası

4.4. Veri Analizi

Araştırma kapsamında veriler önce Microsoft Excel programında toplanmış, gerekli kontrollerin yapılmasının ardından EVIEWS 10 sürümüne aktarılarak ekonometrik analiz aşamalarında geçilmiştir.

İlk aşamada değişkenlere ait betimsel istatistikler ve değişkenlerin zaman yolu grafikleri çizilerek değişken yapıları hakkında fikir sahibi olunmuştur. Diğer yandan grafiksel inceleme yöntemi ile değişkenlerde yer alan yapısal kırılma, mevsimsellik ve trend özellikleri belirlenmiştir. Yapısal kırılma ile ilgili özellikler değişkenlerin durağanlık durumlarının incelenmesi esnasında yapısal kırılmalı birim kök testlerine de başvurulmasına sebep olmuştur. Diğer yandan bağımlı değişkendeki yapısal kırılma ve trend ise modelleme esnasında göz önünde bulundurularak ideal bir ekonometrik model kurulmasına yardımcı olmuştur.

Bir sonraki aşamada grafiksel inceleme sonucunda değişkenlerin bir kısmında görülen mevsimsellik kuşkusu nedeniyle tüm değişkenler mevsimsellik testine tabi tutulmuştur. Mevsimsellik testi sonucu istatistiksel olarak anlamlı bir mevsimsel etkinin görülmesi halinde söz konusu mevsimsel etkinin doğurabileceği sahte regresyon olgusunun önüne geçmek amacıyla X-12 Census yöntemi kullanılarak değişkenler mevsimsel etkilerden arındırılmıştır (Gujarati ve Porter, 2009).

Mevsimsel etkilerin bertaraf edilmesinin ardından değişkenlerin doğal logaritmaları alınarak analizin bundan sonraki kısımların logaritmik değişkenler kullanılmıştır. Logaritmik değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi için ADF birim kök testleri ve yapısal kırılmalı DF birim kök testleri aşamasında geçilmiştir. Zaman serilerinin regresyon modellerinde yer alan değişkenlerin durağan olma koşulları vardır.

İki veya daha fazla durağan dışı değişken arasında kurulacak regresyon modeli sahte regresyon modeli olacaktır. Sahte regresyon durumunda tahmin edilen modeller genellikle iyi sonuçlar vermektedir. Fakat yüksek R^2 ve istatistiksel olarak anlamlı parametrelere rağmen tahmin edilen parametrelerin genellikle anlamsızdır. Bunun temel nedeni değişkenlerin birbiri ile ilişkili olması değil, durağan dışı değişkenlerin tesadüfi olarak aynı yönde hareket etmesidir. Sahte regresyon birbiri ile tamamen ilgisiz iki durağan dışı değişken arasında meydana gelebileceği gibi birbiri ile ilişkili makroekonomik ve finansal serilerde de ortaya çıkabilir (Sevütekin ve Çınar, 2017).

ADF birim kök testi serinin durağan olup olmadığına karar veren bir birim kök testidir. Yöntem Dickey –Fuller (DF) birim kök testinin ilerletilmiş halidir. DF birim kök testinden ayırt edici özelliği, otokorelasyon sorununu ele almasıdır. ADF birim kök testi ile bir Y_t serisinin seviyesinde durağan olup olmadığına cevap aramak için üç adet denklemin çözümünü ileri sürmektedir.

$Y_t \sim I(0)$ için

$$\text{Sabit terimsiz ve trendsiz denklem : } \Delta Y_t = \beta_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \sigma_i \Delta Y_{t-i} \quad (2)$$

$$\text{Sabit terimli denklem:} \quad : \Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \sigma_i \Delta Y_{t-i} \quad (3)$$

$$\text{Sabitli ve trendli denklem} \quad : \Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 Trend + \sum_{i=1}^p \sigma_i \Delta Y_{t-i} \quad (4)$$

ADF testi denklem 2, 3 ve 4'deki regresyon spesifikasyonlarından birinin veya bir kaçının veya tamamının EKK (en küçük kareler) ile tahminini gerekli kılar. Serinin durağanlığı için iki koşul sağlanmalıdır; birincisi β_1 katsayısı negatif işaretli olmalı, ikincisi ise katsayının istatistiksel olarak anlamlı olmalıdır.

ADF testi için sıfır hipotezi ve alternatif bir hipotezi şu şekildedir;

H_0 : Seride birim kök vardır.

H_1 : Seride birim kök yoktur.

Spifikasyonların genelinde deterministikler sabit ve trenddir. Gereksiz yere sabit veya trend değişkeninin katılması testin gücünü azaltacaktır. Bu durum durağan serinin durağan olmadığının belirlenmesine neden olabilir. Denklemdaki bağımlı değişken gecikmeleri hata terimlerindeki olası otokorelasyon problemini çözmeye yöneliktir. Test sonucunda üç spifikasyon da aynı yerde birim köke ipucu verirse veya birim kökün olmadığına ipucu verirse karar verilir (Dickey ve Fuller, 1979).

Zaman serilerin görülebilen yapısal kırılmaların ise birim kök testlerini yanıltabileceği bilinmektedir. Bu sebep ile yapısal kırılmalı seriler için oluşturulan yapısal kırılmalı birim kök testlerinden DF testinin de ADF testine ek olarak uygulanmasına karar verilmiştir. Serideki yapısal kırılma 4 farklı şekilde ortaya çıkabilir. Yapısal kırılmalı birim kök testi için yapısal kırılmanın çeşidine bağlı olarak denklem 5-6-7 ve 8'deki 4 temel model vardır. Bu modeller şu şekildedir;

Model 0: Trendsiz seride seviye kırılması

$$y_t = \mu_0 + \Theta DU_t(T_b) + y_t^* \quad (5)$$

Model 1: Trendli seride seviye kırılması

$$y_t = \mu_0 + \beta_t + \Theta DU_t(T_b) + y_t^* \quad (6)$$

Model 2: Trendli seride trend ve seviye kırılması

$$y_t = \mu_0 + \beta_t + \Theta DU_t(T_b) + \gamma DU_t(T_b) + y_t^* \quad (7)$$

Model 3: Trendli seride trend kırılması

$$y_t = \mu_0 + \beta_t + \gamma DT_t(T_b) + y_t^* \quad (8)$$

Burada $DU_t(T_b)$ kırılma zamanı için oluşturulmuş seviyede kırılma kukla değişkeni, $DT_t(T_b)$ kırılma zamanı için oluşturulmuş trend kırılması kukla değişkeni, y_t^* ise denklemlerin hata terimleri olup seriler trenden arındırılmış serilerdir. Yaklaşım iki aşamalıdır. Birincisi yukarıdaki eşitlikler sayesinde seri trendden arındırılır. İkinci aşamada ise aşağıdaki test denklemleri ile birim kökün varlığı araştırılır (Yamak ve Erdem, 2017).

Model 0,1 ve 2 için;

$$y_t^* = \sum_{i=0}^k w_i D_{t-i}(T_b) + \alpha y_{t-i}^* + \sum_{i=0}^k c_i \Delta y_{t-i}^* + \mu_i \quad (9)$$

Model 3 için;

$$y_t^* = \alpha y_{t-i}^* + \sum_{i=0}^k c_i \Delta y_{t-i}^* + \mu_i \quad (10)$$

Regresyon modellerinde kullanılacak değişkenler durağan dışı olması durumunda sıkça başvurulan bir yöntem değişkenlerin farklarının alınarak durağanlaştırılmasıdır. Fakat uzun dönem ilişkiyle ilgili bilgiyi ortadan kaldırması sebebiyle durağan olmayan değişkenlerin bu şekilde kullanılmasının uygun olmadığı Granger ve Newbold tarafından açıklanmıştır (Granger ve Newbold, 1977).

Durağan olmayan serilerin doğrusal bir bileşimi durağan olabilir, bu tür değişkenler eş bütünleşik değişkenler olarak adlandırılır. Doğrusal bileşim genellikle iktisat teorisi ile ilgilidir. Eş bütünleşmenin iktisadi yorumuna göre, iki veya daha fazla seri, uzun döneme yayılan bir denge eşitliği oluşturacak bir biçimde birbirleriyle ilişkili iseler, seriler stokastik trend içerseler (durağan olmasalar) dahi, zaman içinde birbirleriyle

yakın hareket ederler ve aralarındaki fark istikrarlı yani durağandır. Bu durumda eş bütünleşme kavramı, ekonomik sistemin zaman içinde yakınsadığı ve uzun dönem denge ilişkisinin varlığı anlamına gelmektedir (Harris ve Sollis, 2003).

Eş bütünleşme kavramı literatüre Engle-Granger tarafından kazandırılmakla birlikte genellikle eş bütünleşme modelinden hesaplanan kalıntılara birim kök testi uygulaması temellerine dayalı birçok eş bütünleşme testi mevcuttur. Bu çalışmada eş bütünleşme ilişkilerinin varlığını araştırmak amacıyla ARDL sınır testi yönteminden faydalanılmıştır. ARDL sınır testinin seçilmesi konusunda söz konusu testin değişkenlerin durağanlık özelliklerini dikkate almaksızın eş bütünleşme ilişkisinin varlığını tespit edebilmesi göz önünde bulundurulmuştur. Daha açık bir ifade ile ARDL sınır testi yöntemi fark dereceden tümleşik olan seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin incelenmesine olanak tanınması bakımından Engle-Granger (1987) ve Johansen(1989) testlerine göre daha kullanışlı hale gelmektedir. Araştırma modelinde yer alan değişkenlerin farklı derecede tümleşik olması sebebiyle araştırmada ARDL sınır testi yaklaşımı benimsenmiştir.

ARDL testi ekonometride durağan olmayan değişkenler arasında ilişkilerin incelenmesine olanak sağlayan eş bütünleşme testlerinden biridir. ARDL sınır testi yöntemi diğer eş bütünleşme testlerine göre bazı avantajlara sahiptir. Söz konusu avantajlar şu şekilde sıralanabilir; Uzun dönem için katsayı verir, Aynı derecede durağan olmayan ve en fazla I(1) olan değişkenlere uygulanabilir, Trend ve sabit spesifikasyonları oldukça geniştir, . Hata düzeltme temellidir uzun dönem sapmaların dengelenmesi koşulu ile çalışır. Sadece uzun dönem dengesi olması yetmemekte, dengeye ek olarak uzun dönemden sapmaların da hata düzeltme terimi tarafından dengelenmesini gerektirir.

ARDL sınır testi yaklaşımı iki safhadan meydana gelmektedir. Birinci safhada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı sınanır. İkinci safhada ilk safhada eş bütünleşik oldukları saptanan serilerin kısa ve uzun dönem katsayıları hesaplanır. İki değişkenli bir araştırma modelinin anlaşılabilmesi açısından sınır testi yaklaşımında uzun dönemli ilişkinin sınanması amacıyla aşağıdaki denklem tahmin edilir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 X_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-1} + \sum_{i=0}^q \lambda_i \Delta X_{t-i} + \mu_t \quad (11)$$

Eşitlikteki;

p= bağımlı değişkendeki optimal gecikme sayısı

q =bağımsız değişkendeki optimal gecikme sayısı

$\beta_0, \beta_1, \beta_2, \delta_i$ ve λ_i katsayıları

Δ = Değişkenin farkını ifade eder.

Değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi için sıfır hipotezi şu şekildedir;

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = 0$$

Hesaplanan test istatistiği belirlenmiş alt kritik sınırdan küçük ise eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilemez, test istatistiği belirlenmiş üst kritik sınırdan büyük ise eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilerek eş bütünleşmenin olduğuna karar verilir. Test istatistiğinin alt ve üst sınır değerleri arasında olması durumunda ise eş bütünleşme konusunda karar verilemez.

Seriler arasında eş bütünleşme olduğu tespit edildikten sonra ARDL(p,q) modeli tahmin edilir. ARDL(p,q) modeli aşağıdaki eşitlikte gösterilmiştir.

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \lambda_i X_{t-i} + \mu_t \quad (12)$$

ARDL(p,q) modelinde bağımsız değişken için uzun dönem katsayıları aşağıdaki gibi tahmin edilir.

$$\frac{\lambda_0 + \lambda_p + \dots + \lambda_p}{1 - \delta_1 + \delta_2 + \dots + \delta_q} \quad (13)$$

Uzun dönem katsayıların tahmin edilmesinden sonra hata düzeltme modeli kurularak kısa dönem katsayıları elde edilir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 EC_{t-1} + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^q \lambda_i \Delta X_{t-i} + \mu_t \quad (14)$$

Denklemdaki EC hata düzeltme terimini ifade eder, bağımsız değişkenlerden bağımlı değişkene doğru nedensellik ilişkisinin varlığını test etmek için hata düzeltme teriminin anlamlı ve 0 ile -2 aralığında yer alması gerekir.

ARDL(p,q) modeli için optimal gecikme uzunluklarının belirlenmesi için Akaike bilgi kriteri hesaba katılmıştır. Akaike bilgi kriterine göre birçok farklı gecikme uzunluğu spesifikasyonu oluşturulabilir ve karşılaştırılabilir ancak son dönem ekonometrik paket programları ifade edilen karşılaştırma kriterine göre optimal gecikme uzunluğunu bulup araştırmacının bu güçlükten kurtulmasını sağlamaktadır.

4.5. Bulgular

Araştırmanın bu kısmında ekonometrik analizler sonucu elde edilen bulgular paylaşılmaktadır.

4.5.1. Betimsel İstatistikler

Araştırmada kullanılan değişkenlere ait betimsel istatistikler tablo 16’da sunulmuştur.

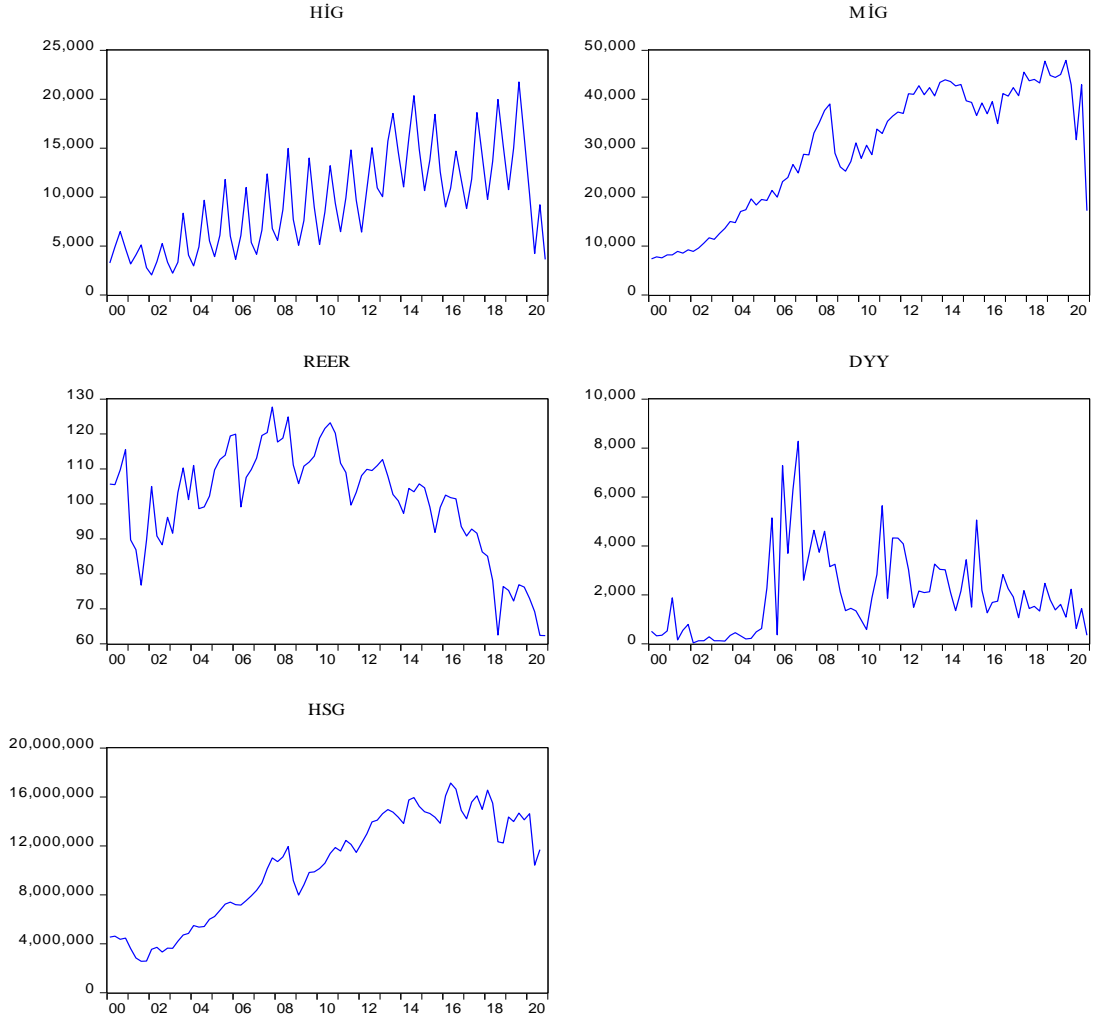
Tablo 16. Değişken betimsel istatistikleri

İstatistik	HİG (M\$)	DYY(M\$)	HSG(M\$)	MİG(M\$)	REER
Ortalama	9 500 614	2 050 928	10 320 367	29 969 540	101,318
Maksimum	21 760 000	8 279 000	17 134 064	47 946 000	127,720
Minimum	2 043 000	40 000	2 567 394	7 388 000	62,370
S.S	4 901 510	1 715 994	4 366 800	12 772 430	14,908
S	-0,440	-0,874	-0,827	-0,978	-1,063
K	2,076	3,161	4,463	2,623	3,693
Jarque-Bera	5,641	10,659	10,467	13,745	17,307
J.B(p)	0,059	0,005	0,005	0,001	0,001
Gözlem	83	83	83	83	83

M\$: Milyon Dolar, S.S: Standart Sapma, S: Çarpıklık, K: Basıklık, Normal dağılım ile ilgili istatistikler değişkenlerin modelde yer aldığı logaritmik değerler üzerinden hesaplanmıştır.

Tablo incelendiğinde HİG değişkeninin 9 500 614 ortalama ve 4 901 510 standart sapma ile 2 043 000 ile 21 760 000 değerleri arasında dağıldığı görülmektedir. DYY değişkeni 2 050 928 ortalama ve 1 715 994 standart sapma ile 40 000 ile 8 279 000 değerleri arasında dağılmaktadır. HSG değişkeni 10 320 367 ortalama ve 4 366 800 standart sapma ile 2 567 394 ile 17 134 064 değerleri arasında dağılmaktadır. MİG değişkeni 29 969 540 ortalama ve 12 772 430 standart sapma ile 7 388 000 ile 47 946 000 değerleri arasında dağılmaktadır. REER değişkeni 101,318 ortalama ve 14,908 standart sapma ile 62,370 ile 127,720 değerleri arasında dağılmaktadır. Değişkenlerin logaritmik değerleri üzerinden hesaplanan Jarque-Bera test istatistiği anlamlılık değerine göre HİG değişkeni normal dağılırken (sig.>0.05), diğer değişkenlerin normal dağılmadığı söylenebilir. (sig.<0.05), diğer yandan değişkenlerin çarpıklık katsayıları incelendiğinde manidar bir çarpıklığın olmadığı söylenebilir. ($|K|<1.5$) (Tabackhnick ve Fidell, 2013).

Değişkenlerin 2000 yılı 1. çeyrek ile 2020 yılı 4.çeyrek arasındaki zaman yolu grafikleri grafik 34’de sunulmuştur.

Grafik 34. Değişken zaman yolu grafikleri

Grafikler incelendiğinde HİG değişkeninin mevsimsel, yukarı yönlü trendli ve 2020 yılı 2.çeyreğinde derin bir ortalama ve trend yapısal kırılma özelliği gösteren bir seri olduğu görülmektedir. MİG değişkeni yukarı yönlü trend ve yapısal kırılma özellikleri göstermektedir. REER değişkeninde ise aşağı yönlü trend ve birçok yapısal kırılma görülmektedir. DYY değişkeninde trend belirgin değil iken, yapısal kırılmalar oldukça belirgindir. HSG değişkeni ise yukarı yönlü trende sahip, belirgin olmayan ancak yapısal kırılma olarak yorumlanabilecek değişimlere sahiptir.

HİG değişkenindeki yapısal kırılma ve trend modelin çözülmesi esnasında spesifikasyon olarak değerlendirilecektir. Diğer yandan değişkenlerin durağanlık durumlarının incelenmesi esnasında klasik birim kök testleri ile birlikte yapısal

kırılmalı birim kök testlerinin de değerlendirilmesinin faydalı olabileceği düşünülmüştür.

Değişkenlerin logaritmalarının alınmasından önce mevsimsellik durumlarının mevsimsellik testi ile incelenmesine karar verilmiştir. Mevsimsellik testi (F testi) bulguları tablo 17'deki gibidir.

Tablo 17. Mevsimsel etki testleri

Değişken		Kareler Toplamı	S.D	Kare Ortalaması	F
HİG	Aylar Arası	75 117 143	3	25 039 048	191.503***
	Kalıntılar	10 460 007	80	130 751	
	Toplam	85 577 150	83		
HSG	Aylar Arası	93 294	3	31 098	1.766
	Kalıntılar	1 391 372	79	17 612	
	Toplam	1 484 666	82		
DYY	Aylar Arası	19 983 149	3	6 661 049	5.461
	Kalıntılar	97 579 322	80	1 219 742	
	Toplam	117 562 472	83		
MİG	Aylar Arası	231 404	3	77 135	1.997
	Kalıntılar	3 089 835	80	38 623	
	Toplam	3 321 238	83		
REER	Aylar Arası	97 667	3	32 556	3.143
	Kalıntılar	828 598	80	10 357	
	Toplam	926 265	83		

***(%1) anlamlılık düzeyinde mevsimsel etkinin varlığını göstermektedir, S.D: Serbestlik Derecesi

Tablo incelendiğinde HİG değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir mevsimsel etki içerdiği, diğer değişkenlerin ise istatistiksel olarak anlamlı bir mevsimsel etki içermediği görülmektedir. HİG değişkeni X-12 Census yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış ve değişkenlerin doğal logaritmaları alınarak ekonometrik incelemeye devam edilmiştir.

4.5.2. Birim Kök Testleri

Değişkenlerin durağanlık durumlarının incelenmesi amacıyla yapılan ADF birim kök testi bulguları tablo 18'de sunulmuştur.

Tablo 18. ADF birim kök testleri

Değişken	Augmented Dickey-Fuller Test İstatistikleri		
	Sabitsiz	Sabit	Sabit ve Trend
Log(HİG)	-0,184 ^[2] (0,617)	-1,616 ^[2] (0,469)	1,505 ^[1] (1,000)
Δ Log(HİG)	-4,708 ^{[1]***} (0,000)	-4,676 ^{[1]***} (0,001)	-4,961 ^{[1]***} (0,001)
Log(HSG)	1,008 ^[0] (0,982)	-1,307 ^[0] (0,623)	-1,126 ^[0] (0,917)
Δ Log(HSG)	-7,768 ^{[0]***} (0,000)	-7,831 ^{[0]***} (0,000)	-6,948 ^{[0]***} (0,000)
Log(DYY)	-0,241 ^[1] (0,596)	-2,281 ^[1] (0,181)	-2,182 ^[1] (0,492)
Δ Log(DYY)	-15,169 ^{[1]***} (0,000)	-15,075 ^{[1]***} (0,000)	-15,051 ^{[1]***} (0,000)
Log (MİG)	0,621 ^[2] (0,848)	-2,356 ^[2] (0,157)	0,196 ^[2] (0,997)
Δ Log (MİG)	-3,769 ^{[1]***} (0,001)	-3,787 ^{[1]***} (0,001)	-4,699 ^{[1]***} (0,001)
Log(REER)	-0,801 ^[0] (0,367)	-1,178 ^[0] (0,681)	-1,918 ^[0] (0,636)
Δ Log(REER)	-10,343 ^{[0]***} (0,000)	-10,364 ^{[0]***} (0,000)	-6,374 ^{[0]***} (0,000)

*(%10), **(%5), ***(%1) anlamlılık düzeyinde durağanlığı simgelemektedir. (Parantez içleri birim kök testi olasılık değerlerini içerir.) Köşeli parantez içleri birim kök testi regresyonu SIC kriterine göre belirlenen gecikme uzunlukları içermektedir. (Max. Lag=8) Δ : Birinci devresel farkın simgeleri.

Tablo incelendiğinde logaritmik değişkenlerin tamamının düzeyde durağan olmayan (sig.>0.10) fakat birinci devresel farklarında durağanlaşan değişkenler oldukları görülmüştür.(sig.<0.01). Değişkenlerin yapısal kırılma özellikleri bilindiğinden birim kök testleri yapısal kırılmalı DF testi ile tekrarlanmış ve bulgular tablo 19'da raporlanmıştır.

Tablo 19. Yapısal kırılmalı DF birim kök testleri

Değişken	Yapısal Kırılma Spifikasyonları			
	Sabit	Sabitli	Trendli	Trend ve Sabitli
Log(HİG)	-2,467 ^[2] (0,910)	-3,598 ^[1] (0,631)	-3,024 ^[1] (0,692)	-2,901 ^[1] (0,973)
Δ Log(HİG)	-18,705 ^{[0]***} (<0,01)	-18,584 ^{[0]***} (<0,01)	-14,672 ^{[0]***} (<0,01)	-18,451 ^{[0]***} (<0,01)
Log(HSG)	-3.324 ^[0] (0,489)	-2.802 ^[0] (0,953)	-3.552 ^[0] (0,376)	-3.654 ^[0] (0,736)
Δ Log(HSG)	-9,011 ^{[0]***} (<0,01)	-9,367 ^{[0]***} (<0,01)	-8,772 ^{[0]***} (<0,01)	-9,454 ^{[0]***} (<0,01)
Log(DYY)	-7,033 ^{[0]***} (<0,01)	-7,969 ^{[0]***} (<0,01)	-5,842 ^{[0]***} (<0,01)	-7,033 ^{[0]***} (<0,01)
Log(MİG)	-2,847 ^[3] (0,764)	-1,015 ^[1] (>0,99)	-1,569 ^[2] (>0,99)	-1,516 ^[2] (>0,99)
Δ Log(MİG)	-13.681 ^{[0]***} (<0,01)	-14.305 ^{[0]***} (<0,01)	-14.117 ^{[0]***} (<0,01)	-13.933 ^{[0]***} (<0,01)
Log(REER)	-3,606 ^[2] (0,327)	-3,568 ^[0] (0,651)	-4,648 ^{[0]**} (0,036)	-4,779 ^[0] (0,130)
Δ Log(REER)	-11,119 ^{[0]***} (<0,01)	-11,280 ^{[0]***} (<0,01)	-10,673 ^{[0]***} (<0,01)	-11,280 ^{[0]***} (<0,01)

*(%10), **(%5), ***(%1) anlamlılık düzeyinde durağanlığı simgelemektedir. (Parantez içleri birim kök testi olasılık değerlerini içerir.) Köşeli parantez içleri birim kök testi regresyonu SIC kriterine göre belirlenen gecikme uzunlukları içermektedir. (Max. Lag=8) Δ: Birinci devresel farkın simgeler. Kırılma dönemi DF min-t istatistiği tarafından otomatik belirlenmektedir.

Tablo 19 incelendiğinde DYY değişkeninin ADF birim test kök testi bulgularına tezat bir şekilde düzeyde durağan bir değişken olduğu, diğer değişkenlerin ise ADF birim kök testi bulguları ile paralel bir şekilde düzeyde durağan olmayan fakat birinci devresel farklarında durağanlaşan değişkenler oldukları görülmektedir. Bu şartlar altında değişkenlerden DYY nin düzeyde durağan I(0), diğerlerinin ise birinci devresel farklarında durağan I(1) oldukları söylenebilir. Farklı dereceden durağan olan değişkenler için çözümlenecek modelin ARDL sınır testi yöntemi ile çözümlenmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Bilindiği üzere ARDL sınır testi yöntemi değişkenlerin I(2) olmaması kaydıyla durağanlık dereceleri konusunda varsayım yapılmasını gerektirmeyen bir eş bütünleşme testidir (Çil, 2018).

4.6. Model Tahmini

Model tahmininden önce değişkenlerin birlikte değişirlik ölçütleri hakkında bilgi vermesi amacıyla korelasyon matrisinin incelenmesi faydalı olacaktır. Korelasyon matrisi tablo 20’de sunulmuştur.

Tablo 20. Değişkenler arası korelasyon matrisi

Değişken	log(HİG)	Log(DYY)	Log(HSG)	Log(MİG)	Log(REER)
log(HİG)	1,000				
	-				
Log(DYY)	0,649***	1,000			
	0,000	-			
Log(HSG)	0,941**	0,683***	1,000		
	0,000	0,000	-		
Log(MİG)	0,909***	0,691***	0,760***	1,000	
	0,000	0,000	0,0000	-	
Log(REER)	-0,129	0,139	-0,056	-0,126	1,000
	0,242	0,209	0,611	0,254	-

***(%1) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı korelasyon ilişkisini ifade eder.

Tablo incelendiğinde bağımlı değişken ile bağımsız değişken arasındaki istatistiksel olarak anlamlı korelasyon katsayılarının 0,649 ile 0,941 arasında değiştii görülmektedir. Bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları ise 0,683 ile 0,760 arasında değişmektedir. Bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının tama yakın çoklu doğrusal bağıntı sorununa neden olmayacak büyüklükte oldukları söylenebilir ($R < 0,8$) (Gujarati ve Porter, 2009).

ARDL modeli için Akaike Bilgi Kriteri (AIC) tarafından belirlenen optimal gecikme uzunlukları sırasıyla 1, 5, 0, 3, 7 şeklindedir. Optimal gecikme uzunlukları ile çözümlenen modele ait ARDL sınır testi istatistikleri bulguları tablo 21’deki gibidir.

Tablo 21. ARDL sınır testi istatistikleri

Tahmin Edilen Eşitlik		LNHIG=f(LNHSG, LNREER, LNMIG, LNDYY)	
F İstatistiği		11,277*** (0,000)	
Optimal Gecikme Uzunluğu		[1, 5, 0, 3, 7]	
Anlamlılık Seviyesi		Kritik Değerler	
		Alt Değer	Üst Değer
%1		4,4	5,72
%5		3,47	4,57
%10		3,03	4,06
Tanısal Testler		İstatistikler	
R ²		0,892	
Düzeltilmiş R ²		0,847	
F İstatistiği		19,921*** (0,000)	
Breusch Pagan LM Test		2,663 (0,179)	
ARCH-LM Test		0,017 (0,895)	
Jarque-Bera Normallik Testi		17,282 (0,170)	
Ramsey Reset Test		0,722(0,473)	

*(%10), **(%5), ***(%1) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade eder.

Tablo 21’de görüldüğü üzere ARDL sınır testi istatistiklerine göre değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir uzun dönem denge ilişkisi saptanmıştır (F=11,277, sig.<0,01).

Tanısal istatistikler incelendiğinde ise Breusch Pagan LM Testi sonuçlarına göre modelde otokorelasyon sorunu olmadığı (F=2,663, sig.>0,10), ARCH-LM Testi sonuçlarına göre modelde değişen varyans sorunu olmadığı (F=0,017, sig.>0,10), Jarque-Bera testi bulgularına göre hata terimlerinin normal dağıldığı (J.B=1,282, sig.>0,10) ve Ramsey Reset testine göre ise model kurulumunda bir spesifikasyon hatası yapılmadığı (F=0,722 sig.>0,10) görülmektedir.

ARDL (1, 5, 0, 3, 7) modeli için tahmin edilen otoregresif model bulguları tablo 22’deki gibidir.

Tablo 22. ARDL (1, 5, 0, 3, 7) Otoregresif model bulguları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: LNHIG			
	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	p
LNHIG(-1)	0,557	0,072	7,664***	0,000
LNHSG	0,300	0,136	2,207**	0,031
LNHSG(-1)	0,146	0,155	0,939	0,351

Tablo 22'nin devamı

LNHSG(-2)	-0,365	0,195	-1,869*	0,067
LNHSG(-3)	0,137	0,199	0,692	0,491
LNHSG(-4)	-0,190	0,200	-0,949	0,346
LNHSG(-5)	0,273	0,124	2,195**	0,032
LNMIĞ	-0,372	0,117	-3,165***	0,002
LNMIĞ(-1)	0,406	0,081	4,967***	0,000
LNMIĞ(-2)	-0,093	0,145	-0,642	0,523
LNMIĞ(-3)	-0,026	0,129	-0,201	0,841
LNREER	0,270	0,085	3,160***	0,002
LNDYY	0,010	0,010	0,943	0,349
LNDYY(-1)	-0,006	0,016	-0,392	0,696
LNDYY(-2)	-0,037	0,013	-2,711***	0,009
LNDYY(-3)	-0,013	0,011	-1,138	0,260
LNDYY(-4)	0,022	0,011	1,896*	0,063
LNDYY(-5)	0,005	0,010	0,552	0,583
LNDYY(-6)	0,018	0,015	1,216	0,229
LNDYY(-7)	0,022	0,012	1,724*	0,090
K2020Q2	-0,918	0,052	-17,627***	0,000
C	-3,876	0,856	-4,523***	0,000
@TREND	-0,007	0,001	-4,024***	0,000
Tanısal Testler		İstatistikler		
R ²		0,987		
Düzeltilmiş R ²		0,982		
F İstatistiği		184,258*** (0,000)		
Breusch Pagan LM Test		1,367 (0,259)		
ARCH-LM Test		0,017 (0,895)		
Jarque-Bera Normallik Testi		1,728 (0,170)		
Ramsey Reset Test		1,706(0,195)		

*(%10),**(%5),***(%1) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade eder.

Tablo incelendiğinde otoregresif modelde ise Breusch Pagan LM Testi sonuçlarına göre modelde otokorelasyon sorunu olmadığı (F=1,367 sig.>0,10), ARCH-LM Testi sonuçlarına göre modelde değişen varyans sorunu olmadığı (F=0,017, sig.>0,10), Jarque-Bera testi bulgularına göre hata terimlerinin normal dağıldığı (J.B=1,728, sig.>0,10) ve Ramsey Reset testine göre ise model kurulumunda bir spesifikasyon hatası yapılmadığı (F=0,706 sig.>0,10) görülmektedir.

Uzun dönem istatistikleri tablo 23'deki gibidir.

Tablo 23. Uzun dönem istatistikleri

Uzun Dönem İstatistikleri				
Değişken	β_i	S.H	t	Sig.
Log(HSG)	0,684	0,389	1,757*	0,084
Log(REER)	-0,842	0,432	-1,949***	0,005
Log(MİG)	1,259	0,284	4,426***	0,000
Log(DYY)	0,184	0,045	4,032***	0,000

*(%10), **(%5), ***(%1) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade eder.

Log(HSG) değişkeninin %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu görülmektedir. ($\beta_1=0,684$, sig.<0,10). Daha açık bir ifade ile ele alınan dönem boyunca Hizmet sektörü gelirlerindeki artışların Hizmet ihracatı gelirinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Log(REER) değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisi saptanmıştır. ($\beta_2=-0,842$, sig.<0,01). Daha açık bir ifade ile ele alınan dönem boyunca Reel efektif döviz kurundaki (TL'nin değeri) artışların Hizmet ihracatı gelirinde azalışa, azalışların ise artışlara neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Log(MİG) değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi saptanmıştır ($\beta_3=1,259$, sig.<0,01). Daha açık bir ifade ile ele alınan dönem boyunca Mal ihracatı gelirlerindeki artışların Hizmet ihracatı gelirinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Log(DYY) değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi saptanmıştır ($\beta_4=0,184$, sig.<0,01). Daha açık bir ifade ile ele alınan dönem boyunca Doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların Hizmet ihracatı gelirinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır.

ARDL model hata düzeltme modeli bulguları tablo 24'deki gibidir.

Tablo 24. Hata düzeltme modeli istatistikleri

Bağımlı Değişken : ΔLNHIG				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	p
Sabit Terim	-3,876	0,498	-7,778***	0,000
TREND	-0,007	0,001	-7.207***	0,000

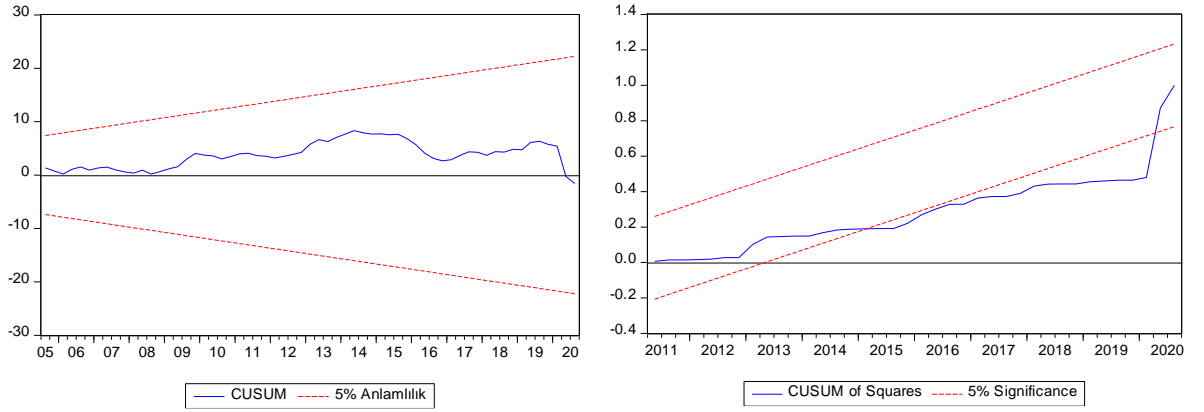
Tablo 24'ün devamı

Δ LNHSYG	0,300	0,105	2,854***	0,006
Δ (LNHSYG(-1))	0,144	0,095	1,509	0,137
Δ (LNHSYG(-2))	-0,220	0,111	-1,983**	0,052
Δ (LNHSYG(-3))	-0,082	0,089	-0,925	0,359
Δ (LNHSYG(-4))	-0,273	0,105	-2,582**	0,012
Δ (LNMIG)	0,406	0,103	3,915***	0,000
Δ (LNMIG(-1))	-0,244	0,115	-2,118**	0,038
Δ (LNMIG(-2))	-0,270	0,102	-2,623**	0,011
Δ (LNDYY)	0,010	0,011	-0,892	0,376
Δ (LNDYY(-1))	-0,064	0,016	-3,902***	0,000
Δ (LNDYY(-2))	-0,027	0,013	-2,033**	0,047
Δ (LNDYY(-3))	-0,013	0,012	-1,135	0,261
Δ (LNDYY(-4))	0,008	0,011	0,746	0,458
Δ (LNDYY(-5))	0,003	0,011	0,276	0,783
Δ (LNDYY(-6))	0,022	0,010	2,219**	0,030
K2020Q2	-0,918	0,076	12,002***	0,000
ECM(-1)	-0,442	0,056	-7,787***	0,000
Tanısal Testler		İstatistikler		
R ²		0,899		
Düzeltilmiş R ²		0,953		
F İstatistiği		19,760 (0,000)		
Breusch Pagan LM Test		0,523 (0,596)		
ARCH-LM Test		1,461 (0,231)		
Jarque-Bera Normallik Testi		1,663 (0,245)		
Ramsey Reset Test		0,105(0,916)		

*(%10), **(%5), ***(%1) anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade eder.

Hata düzeltme mekanizmasına ait ECM terimi incelendiğinde değişkenin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve mutlak değerce 2'den küçük ve negatif olduğu görülmektedir. (ECM=-0,442, sig.<0,01). Bu durumda sistemde hata düzeltme mekanizmasının işlediği söylenebilir. Daha açık bir ifade ile uzun dönemden yaşanan sapmaların dönemler boyunca hata terimi tarafından dengeye getirildiği ifade edilebilir.

Tahmin bulguları incelenmeden önde sistemin uzun dönemde istikrarlı bir yapıya sahip olup olmadığının incelenmesi amacıyla Cusum ve Cusum Kare testleri grafiği grafik 35'de sunulmuştur.

Grafik 35. Cusum ve Cusum kare testleri

Cusum ve Cusum kare testleri hata terimlerinin birikimli (kümülatif) toplamı üzerinden hesaplandığı için 2005 1.çeyrek öncesi istatistik hesaplanmamaktadır. Grafik incelendiğinde Cusum test değerinin tüm dönem boyunca %5 anlamlılık bandı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu durumda ele alınan dönem boyunca sistemin %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu söylenebilir. Cusum kare testi değerinin ise bazı dönemlerde %5 anlamlılık bandından çıktığı fakat %10 anlamlılık sınırını aşmadığı gözlemlenmektedir. Sistemin istikrarlı olması bulguları ışığında hesaplanacak uzun dönem katsayılarının Cusum testine göre %5, Cusum kare testine göre ise %10 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu söylenebilir. Bu durumda ARDL model bulgularının ele alınan dönem için çıkarımlarda bulunmak üzere uygun olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Hizmet kavramı kısır bir faaliyet, verimli olmamaları ve milli geliri artırıcı etkisinin olmaması gibi gerekçelerle uzun dönemler boyunca ihmal edilmiştir. Ancak bugün hem ulusal hem de uluslararası arenada önemi gittikçe artan hizmet sektörünün, ülkelerin milli gelirleri içindeki payı hızla artmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde hizmet sektörü egemen sektör haline gelmeye başlamıştır. İstihdam üzerindeki olumlu etkisi ve milli gelirdeki giderek artan payı hizmet sektörünün ekonomide itici bir güç olarak görülmesine neden olmaktadır.

1970'lerden itibaren ulaşım ve haberleşme sektörlerinde kaydedilen ilerlemeler, bilgisayar teknolojisindeki olumlu gelişmeler ve hızlı şehirleşmenin etkisiyle uluslararası hizmet ticaretine yönelik farkındalık oluşmuştur. Ayrıca hizmetlerin uzun süre uluslararası ticaretin konusu olmalarını geciktiren bazı ekonomik ve teknik engeller ortadan kalkmaya başlamıştır. Küreselleşme trendi de serbestleşme politikalarını ve ekonomik faaliyetler üzerindeki yasal engellerin kaldırılmasını güçlendirerek, hizmetlerin ticaretinde uluslararası yatırımları desteklemiştir.

Çalışmada, hizmet ticaretinin serbestleşmesi ve hizmet ticaretine yönelik liberal politikaların uygulanmasıyla birlikte ülkelerin büyümesinde önemli bir itici gücün hizmet sektörleri ve ihracatının olduğu tespit edilmiştir. Hizmetler sektörü, ülkelerde katma değer yaratarak ekonomilerinin büyümesine önemli seviyede katkı verebilen anlamlı, büyük ve önemli sektörleri içinde barındırır. İhracat içerisinde çok önemli bir pay tutmakta ve ödemeler dengesine pozitif bir katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda hizmet sektörü istihdam yoğun bir sektördür.

Türkiye'nin daha katma değerli ve orta-yüksek teknolojik ürün grubuna geçebilmesinde hizmet ihracatı sektörlerinin katkısının çok büyük olacağı görülmektedir. Hizmet ihracatını oluşturan sektörlerin ithal girdisinin çok düşük olması sebebiyle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin kronik sorunu olan cari açığın kapatılmasına ve ödemeler dengesinin daha iyi bir performansa sahip olmasına katkı sunduğu gözlemlenmiştir. Bunların yanı sıra korumacılık duvarları ve ticaret savaşlarının hakim olduğu dünyada ekonomilerin büyümeleri olumsuz

etkilenmektedir. Mal ihracatı yapısı ve doğası itibariyle bu bariyerlere çok daha fazla takılmaktadır. Hizmet ihracatı ise mal ihracatının tam aksine bahsi geçen engeller daha az takıldığı için ekonomilerin büyümelerine destek sunabilecek son derece önemli bir alandır. İhracatı büyütmede, ülkelere döviz getirmede ve diğer sektörlerin hızlı ivme kazanarak büyümesinde ve kaldıraç etkisi bakımından da hizmet ihracatının kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Bunlarla birlikte hizmet ihracatında yatırım, ilave yatırımlar, süre, fabrika genişlemesi ve fiziki mekanlar gibi faktörlerde mal ihracatına kıyasla ihtiyaç daha azdır. Hizmet ihracatı bahsi geçen katkılar dışında algı yönetimi, lobi veya diaspora denilen kavramların uygulanmasında da etki eden bir alandır. Hizmet ihracatı turizm, eğitim ve dizi-film gibi ülkeyi cazibe ve çekim merkezi haline getirebilecek sektörleri bünyesinde barındırması nedeniyle yumuşak gücün de dinamosu olarak nitelendirilmektedir.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin uluslararası hizmet ticaretinde bir avantaj elde edebilmeleri için öncelikle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları hizmet alt sektörlerini belirlemesi gerekir. Gelişmekte olan bazı ülkelerin uluslararası hizmet ticaretinden oldukça büyük paylar aldıkları ve bazı hizmetlerin ihracında dünya sıralaması içerisinde üst sıralarda olduğu görülmektedir. Örneğin, Türkiye'nin hizmet ihraç kalemlerinde turizm sektörünün lokomotif rol oynadığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler, ülke içerisinde yapacakları ekonomik düzenlemeler sayesinde ülkelere doğrudan yabancı sermaye çekerek, teknoloji transferi, teknik bilgi, modern işletme ve pazarlama metodlarının gelmesine uygun zemin hazırladıkları zaman ekonomik büyümeleri üzerinde pozitif etkileri olacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ödemeler dengesi istatistikleri incelenmiş ve Türkiye'nin hizmet ihracatının hizmet ithalatından fazla olduğu tespit edilmiştir. 2019 yılında hizmet ihracatı 64,834 milyar dolar, ithalatı ise 28,630 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve hizmet kalemi ödemeler dengesinde verdiği fazlayla cari açık probleminin kapanmasına olumlu etkiler yaratmıştır. Türkiye, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından hazırlanan listede 2019 yılında 64 milyar dolarlık hizmet ihracatıyla (%1'lik payla) dünya sıralamasında 29. sırada yer almış, 28 milyar dolarlık ithalatla (%0,4'lük payla) 42. olmuştur. Alt sektörler itibariyle hizmet ihracat gelirleri incelendiğinde 29,829 milyar dolarla,

Türkiye'ye en fazla gelir getiren hizmet sektörünün turizm olduğu belirlenmiştir. Turizme yapılacak yatırım ve sübvansiyonlarla sektör, ihracatın lokomotifi konumuna getirilebilir. Ancak Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde, yalnız geleneksel hizmet sektörlerine yönelik değil bilgiye dayalı hizmet sektörlerine yönelik yatırımların da artış göstermesi, yüksek katma değere sahip hizmet ürünlerinin bu ülkelerde üretilmesi ve ihraç edilmesi gerekmektedir.

Çalışmanın son bölümünde, literatürde konuyla ilgili daha önce yürütülen teorik ve ampirik çalışmalarda da kullanılan doğrudan yabancı yatırımlar, hizmet sektörü gelirleri, mal ihracat gelirleri ve reel efektif döviz kuru endeksi değişkenlerinin hizmet ihracatı gelirleri üzerindeki etkisinin analizi amacıyla ekonometrik bir model oluşturulmuş ve 2000:Q1-2020:Q4 dönemi için betimsel istatistikler ve değişkenlerin zaman yolu grafikleri çizilerek değişken yapıları incelenmiş ve hizmet ihracatı geliri değişkenindeki yapısal kırılma modelin çözümlenmesi esnasında spifikasyon olarak değerlendirilmiştir. Yapısal kırılmanın sonucu olarak değişkenlerin durağanlık durumlarının incelenmesi esnasında klasik birim kök testleri ile birlikte yapısal kırılmalı birim kök testlerine başvurulmuştur. Daha sonra farklı dereceden durağan olan değişkenler var olduğu için çözümlenecek modelin eş bütünleşme testi olan ARDL sınır testi yöntemi ile çözümlenmesine karar verilmiştir. ARDL sınır testi istatistiklerine göre değişkenler arasında %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir uzun dönem denge ilişkisi saptanmıştır. Uzun dönem istatistiklerine göre ele alınan dönem boyunca;

- Hizmet sektörü gelirlerindeki artışların hizmet ihracatı gelirlerinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır. ($\beta_1=0,684$, sig.<0,10)
- Reel efektif döviz kurundaki (TL'nin değeri) artışların hizmet ihracatı gelirinde azalışa, azalışların ise artışlara neden olduğu ortaya çıkmaktadır. ($\beta_2=-0,842$, sig.<0,01)
- Mal ihracatı gelirlerindeki artışların Hizmet ihracatı gelirinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır. ($\beta_3=1,259$, sig.<0,01)
- Doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların Hizmet ihracatı gelirinde artışa, azalışların ise azalışa neden olduğu ortaya çıkmaktadır. ($\beta_4=0,184$, sig.<0,01)

Bununla birlikte uzun dönemde hata düzeltme modeli istatistikleri incelendiğinde uzun dönemden yaşanan sapmaların dönemler boyunca hata terimi tarafından dengeye getirildiği gözlemlenmektedir. Uzun dönem katsayılarının Cusum testine göre %5, Cusum kare testine göre ise %10 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu için durumda ARDL model bulgularının ele alınan dönem için çıkarımlarda bulunmak üzere uygun olduğu tespit edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre, çalışmada kullanılan değişkenlerin tamamı uzun dönemde hizmet ihracatı gelirlerini etkilemektedir. Türkiye ekonomisinde hizmet ihracatı gelirleri üzerinde etkili değişken olan hizmet sektörü gelirlerinin artması hizmetlerin katma değerini ve performansını arttıracak ve bu yönüyle ticaret potansiyeli üzerinde önemli bir katkı sunacaktır. Hizmetlerin malların üretim aşamasında girdi olarak kullanılması, mal ticaretini hizmetlere bağımlı hale getirmektedir. Bu nedenle, mal ticaretindeki gelişme seyri hizmet ticaretinin potansiyelini etkilemekte ve mal ticareti hizmet ihracatının temel belirleyicilerinden biri olmaktadır. TL'nin diğer paralara karşı değerini gösteren endeks olan reel efektif döviz kurunun düşmesi, ulusal paranın değerinin artmasına ve dolayısıyla dışarıdan temin edilen hizmetlerin hizmeti satın almak isteyen ülke vatandaşları tarafından ucuzlamasından dolayı hizmet ithalatının artmasına neden olmaktadır. Reel efektif döviz kurunun yükselmesi ise, ulusal paranın değerinin düşmesine ve dolayısıyla da hizmetlerin yabancılara göre ucuzlamasından dolayı hizmet ihracatının artmasına neden olabilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar ise özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yönetim teknikleri ve teknoloji transferi yoluyla verimlilik artışına neden olmakta ve hizmet ihracatını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

Türkiye, hizmet ihracatı açısından; teknolojik alt yapısı, beşeri sermayesi, kabiliyet donanımı ve bilgi birikimi gibi faktörler itibariyle üstünlüklere sahiptir. Bu üstünlükleri kullanarak hizmet ticaretindeki payımızı artırabilecek politikaları özel ve kamu kesimi tarafından tespit edilecek uygun stratejilerle sürdürebilmek için potansiyel nitelikteki sektörlerle yönelik uygun ortam ve imkan sağlanmalıdır. Bu noktada önemli olan hususlardan biri, karşılaştırmalı üstünlüklerin bulunduğu sektörlerin doğru tespit edilmesidir. Bu çalışmada Türkiye'nin jeopolitik konumunun sağladığı avantajla hizmet ihracatı gelirlerinde en büyük payı turizm ve ulaşım

sektörlerinden aldığı tespit edilmiştir. Türkiye bu kapsamda turizm ve taşımacılık sektörlerinin uluslararası hizmet ticaretindeki konumunun güçlendirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla uygun strateji ve politikalar izlemelidir. Turizm ve taşımacılık sektörü gelirlerinin artırılması ve fiyat avantajları bağlamında daha cazip hale getirilmesi açısından uygun reel döviz kuru politikasının belirlenmesi gibi politikalar uygulanması bu iki sektörün ihracat gelirlerini artırmasında önemli bir destek sunacaktır. Aynı zamanda işgücünün eğitilmesi, buna yönelik eğitim programları düzenlemesi ve nitelikli işgücü yetiştirilmesi de özellikle turizm ve taşımacılık sektörlerinin ihracat gelirlerinin artırılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkardığı bir diğer sonuç ise önümüzdeki yıllarda küresel hizmet ticaretinde büyümenin lokomotifi olacağı tahmin edilen bilişim sektörünün Türkiye’de toplam hizmet ihracatı içerisindeki payının son derece düşük olmasıdır. Bu bağlamda Türkiye’nin emek yoğun sektörlerinin dışında bilgi yoğun hizmet sektörlerine ağırlık vererek bu sektöre yönelik nitelikli işgücü yetiştirmesi ve AR-GE projelerinin desteklenmesiyle beraber hizmetler ticaretindeki payının artması sağlanabilir. Dolayısıyla bu durum gelişmekte olan diğer ülkelere oranla karşılaştırmalı üstünlüğümüzü ortaya koyacaktır. Beşeri sermayenin kalitesinin artırılması ve doğrudan yabancı yatırımların sermaye yetersizliği bulunan bilgi yoğun hizmet sektörlerine yönlendirilmesiyle hizmet ihracatının çok daha hızlı büyümesine katkı sağlanacaktır. Bununla birlikte hizmet ihracatı gelirlerini etkileyen ekonometrik modeldeki değişkenlerden biri olan mal ihracatı gelirlerinin artması hizmet ihracatı gelirlerini de artırmaktadır. Mal ve hizmet ihracatını oluşturan bazı sektörler birbirlerine eklemlenmiş ve etkileşim halindedir. Malların satın alınmasının bazı hizmetlerin satın alınmasına, hizmetlerin satın alınmasının da bazı malların kullanılmasına neden olduğu bir durum söz konusudur. Buradan hareketle, mal ihracatının çeşit ve miktar olarak artırılması, ihraç mallara uluslararası pazarlarda rekabet gücü kazandırılması, devletin ihracatçı firmalara verdiği teşviklerin artırılması hizmet ihracatı gelirlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyecektir.

Sonuç olarak bu çalışmada, Türkiye’de hizmet sektörünün ve ticaretinin (ihracatın) boyutlarının analiziyle sektöre yönelik ilginin artırılması amaçlanmıştır. Türkiye’de

hizmet sektörüne yönelik kısıtlı sayıda çalışma bulunmasından dolayı çalışmada yer alan analizlerin literatüre önemli bir katkısı olacağı varsayılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, M. (2017). Teknolojinin küreselleşmesi ve Türkiye açısından bir değerlendirme. Teknolojinin küreselleşmesi: DOC Player adresinden 24.01.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2018). *Dizi sektöründe çalışanların çalışma koşullarının iyileştirilmesi programlı teftişi*. Ankara: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.
- Akarcalı, S. (2016). *Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi Katar Ülke Raporu*. Ankara: SATURK Yayınları.
- Akdur, R. (2006). *Sağlık Sektörü “Temel Kavramlar, Türkiye ve Avrupa Birliği’nde Durum ve Türkiye’nin Birliğe Uyumu”*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Al, U. (2006). Hizmet Pazarlaması. *Ders Notu*.
- Algan, F. M. (2018). Küresel Verimlilik İçin Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması. *Verimlilik Dergisi*, (4), 185-218.
- Altay, A. (2007). Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, 64, 33-58.
- Aslan, M.H. (1998). *Hizmet Ekonomisi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım
- Aslanova, K. (2013). Türkiye’de Sağlık Turizmi ve Sağlık Turizmi Hukuku. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 129-145.
- Avcı, Ö. H., Koç M., & Bayar, Ö. (2019). Uluslararası Öğrencilerin Türkiye'deki Yükseköğrenimi Değerlendirmesi: Azerbaycan Örneği. *Yükseköğretim Dergisi*, 9(1), 75-83.
- Aydın, D. (2009). *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Aydın, K. (2010). Hizmet İşletmelerinde Servqual Yöntemi ile Hizmet Kalitesinin Ölçümü ve Kocaeli'ndeki Seyahat İşletmelerinden Efe Tur Uygulaması. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 1101-1130.
- Aydınonat, E. (2007). *Modern Uluslararası İktisat Teorisinin Kökenleri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Babaoğul, M. & Şener, A. (Editörler). (2007). *Tüketici yazıları I*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.

- Bağlantılı Hak Sahibi Fonogram Yapımcıları Birliği, <http://tr.mu-yap.org/turkiye/> adresinden 01.09.2020 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Bahar, O. & Kozak M. (2013). *Turizm Ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri.
- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Banka Dışı Mali Kuruluş Verileri, <https://www.bddk.org.tr/Veriler-Kategori/Banka-Disi-Mali-Kurulus-Verileri/12> adresinden 14.10.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Bektaş, Z. (2006). *Türk Bankacılık Sisteminde Risk Yönetimi ve Basel II Kriterleri. Yüksek Lisans Tezi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boden, M. Ian Miles, Eds. (2000). *Services and the Knowledge-based Economy*.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi
- Bozbel, S. (2015). *Fikri Mülkiyet Hukuku*. İstanbul: On iki Levha Yayıncılık A.Ş.
- Bozkurt, E. (2010). *Türkiye'nin Uluslararası Hizmet Ticareti*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı. (2015). *Bursa Sağlık Turizmi Master ve Eylem Planı*. Bursa: Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı.
- Cebeci, R. (2005). Franchising Rehberi. *KOSGEB Girişimciliği Geliştirme Merkezi Yayını, Ankara*.
- Çakmak, E., Bozkurt, E., Hayati, A. K. S. U., & EMSEN, Ö. (2011). Türkiye'de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Sosyoekonomi*, 16(16).
- Çatalbaş, N. (2005). *Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri: Türkiye Uygulaması*. Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Çetinsaya, G. (2014). Büyüme, Kalite, Uluslararasılaşma: Türkiye Yükseköğretimi İçin Bir Yol Haritası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü
- Çevik, S., & Kaya, S. (2010). Türkiye'nin Lojistik Potansiyeli ve İzmir'in Lojistik Faaliyetleri Açısından Durum (Swot) Analizi.
- Çil, N. (2018). *Finansal Ekonometri*. İstanbul: DER Yayınları.

- Çoban, O., & Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 243-261.
- D.Dickey, & W.A.Fuller. (1979). Distribution of the Estimates for Autoregressive Time Series With a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 427-431.
- Dağdelen, İ. (2004). Liberalizasyon. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-66.
- Dalar, M. (2006). Dünya Ticaret Örgütü: Bağlantı Sorunu Açısından Bir Dönüşümün Analizi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2).
- Deardorff, A. V. (1984). Comparative Advantage and International Trade and Investment in Services.
- Deardorff, A. V. (2001). International Provision of Trade Services, Trade, and Fragmentation. *Review of International Economics*, 9(2), 233-248.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1982). *V. Beş Yıllık Kalkınma Planı İnşaat ve İnşaat Malzemeleri Özel İhtisas Komisyonu İnşaat Sektörünün Sorunları ve Çözüm Yolları Alt Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1993). *Sektörel Gelişme Stratejileri*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Fikri Sınai Haklar Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2007). *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Özel İhtisas Komisyonu Bilgi Teknolojileri Alt Komisyonu Raporu*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2013). *Uluslararası Yüksek Öğretim ve Türkiye’nin Konumu Eğitim Ekonomisi İş Konseyi Raporu*. İstanbul: DEİK
- Dikmenli, O. (2008). *Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Türk Lojistik Sektörünü Etkileyen Faktörler ve Bir Araştırma*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Dinçer, G., & Çakmak, U. (2008). GATS Çerçevesinde “Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu” Üzerine Bir Değerlendirme. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 63(4), 136-153.

- Doğanlar, M., Bal, H., & Özmen, M. (2003). Uluslararası Rekabet, Türkiye'nin İhracat Stratejisi: Sorunlar ve Öneriler. *İktisat İşletme ve Finans*, 18(204), 3-18.
- Durmuş, S., & Aydemir, N. K. (2016). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938). *Kafkas University. Faculty of Economics and Administrative Sciences. Journal*, 7(12), 155.
- Ekinci, M. B. (2004). *Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Kurumsal Liberalizasyon Süreci ve Türkiye*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Ekinci, M. B. (2008). *Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye*. İstanbul: İTO Yayınları
- Eralp, Z. (1983). *Genel Turizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım-Yayın Yüksek okulu.
- Erbay, M. & İsmailoğlu S. (2018, Kasım). *Görsel Medyada İç Mekan ve Reklam Sektörü: Televizyon Dizileri*. V. Uluslararası Mobilya Kongresi'nde sunulmuş bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Ergün, E. (2016). Türkiye'de Kullanılan Online Müzik Platformları: Spotify Örneği. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 6(2), 114-118.
- Ertekin, M. S., & Kutlu, E. (2000). 1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 223-254.
- Ertuna, Ö. (2004). 1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler. *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 21, 6-17.
- Ertük, E. (2010). *İstanbul Müzik Endüstrisi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı-Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ertürk, E. (2010). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eşkinat, R., & Tepecik, F. (2012). İnşaat Sektörüne Küresel Bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 25-41.
- Ghanbarlou, R. M. (2017, Ekim). *Türkiye'de Uluslararası Öğrenci Sayısını Arttırmak İçin Etkili Yollar*. 3. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Granger, C., & P.Newbold. (1977). *Forecasting Economic Time Series*. London: Academic Press.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2009). *Basic Econometrics*. McGraw-Hill Irwin.

- Gül, E. (2015). GATT/WTO Çerçevesinde Uluslararası Ticaret ve Çevre İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9).
- Gülbahar, O. (2008). Turizmin Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Cari İşlemler Dengesine Etkisi. *Journal of Qafqaz University*, (24).
- Gülen, K. G. (2011). *Lojistik Sektöründe Durum Analizi ve Rekabetçi Stratejiler*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2017). *Esnaf ve Sanatkarlar Özelinde Sektör Analizleri Projesi Ulaştırma Sektörü*. Ankara: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı.
- Gümüšoğlu, Ş., Pırnar, İ., Akan, P. & Akbaba, A. (2007). *Hizmet Kalitesi Kavramlar, Yaklaşımlar ve Uygulamalar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Güran, M. C., & Seçilmiş, İ. E. (2013). Ankara Kültür Ekonomisi Sektörel Büyüklüklerin Değerlendirilmesi. *TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara*.
- Harris, R., & Sollis, R. (2003). *Applied Time Series*. John Wiley & Sons.
- International Federation of the Phonographic Industry, Global Music Report, 2019 <https://www.ifpi.org/resources/> adresinden 20.08.2020 tarihinde erişilmiştir.
- International Publishers Association. (2018). Annual Report 2017-2018. Switzerland: International Publishers Association.
- Işık, M. K. (2016). *Gemi Bakım ve Onarım Sektörü Kapalı Alanlarında İş Sağlığı ve Güvenliği*. İş Sağlığı ve Güvenliği Uzmanlık Tezi. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, Ankara.
- İstanbul Ticaret Odası. (2006). Türkiye Lojistik Sektörü Altyapı Analizi. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- İzmir Kalkınma Ajansı. (2013). *İzmir 2012 Kültür Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Gelişme Stratejisi*. İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı.
- İzmir Ticaret Odası. (2014). Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetleri. İzmir: İzmir Ticaret Odası.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Finansal Hizmetler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Kamu İşletmeciliğini Geliştirme Merkezi Vakfı. (1999). *Türkiye Gemi Sanayii A.Ş. Tersaneler Raporu*. İstanbul: Kamu İşletmeciliğini Geliştirme Merkezi Vakfı.
- Karabıyık, İ., & Uçar, M. (2010). Türkiye’de 1980 Sonrası Uygulanan IMF Destekli İstikrar Programlarının Ekonomik Açından Değerlendirilmesi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(2), 38-58.

- Karaca, N. (2003). GATT'tan Dünya Ticaret Örgütü'ne. *Maliye Dergisi*, 144, 84-99.
- Karakaya, S. (2004). Küreselleşme, Kültürel Yayılmacılık ve Ulusal Sinemalar. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), 64-71.
- Karlık, R. (2013). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kartal, Z. (2015). Gatt ve Uruguay-Raunt: Gelişmekte Olan Ülkelerin Dünya Ticaretindeki Yapısal Bağımlılıklarının Artması . *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(2), 177-206.
- Kaynak, M. (2004). Uluslararası Taşımacılık Ve Lojistik Bağlamında Avrasya Ulaştırma Koridorlarında Bölgesel Rekabet Ve Türkiye. *Ekonomik Yaklaşım*, 15(52-53), 3-34.
- Kement, Ü., & Uslu A. (2016, Ekim). *Turizm Sektörünün Ödemeler Dengesine Etkisinin İncelenmesi*. I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda Sunulmuş Bildiri, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Kıroğlu, K., Kesten, A., & Elma, C. (2010). Türkiye'de Öğrenim Gören Yabancı Uyruklu Lisans Öğrencilerinin Sosyo-Kültürel Ve Ekonomik Sorunları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 26-39.
- Kış, M., & Yıldırım, M. (2006). Türkiye'de Bilişim Teknolojileri. *EMO EEB06 Sempozyumu*, İstanbul.
- Kıyan, Z. & Yüksel, H. (2011). GATS ve Küreselleşen Kamu Hizmetleri: Türkiye ve Türk Telekom Örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 44(1), 25-49.
- Kıyan, Z., & Yüksel, H. (2011). GATS ve Küreselleşen Kamu Hizmetleri: Türkiye ve Türk Telekom Örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 44(1), 25-49.
- Koca, A. (2018). *Hizmet İhracatının Temel Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Kozak, N., Özel Ç. H. & Yüncü, D. K. (2011). *Hizmet Pazarlaması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kuyucu, M. (2013). Yeni Medya ve Dijital Müzik: Yeni Medyanın Müzik Endüstrisinin Ekonomik Yapısına Etkisi. In *International Symposium on Language and Communication: Exploring Novelties*, (1383-1399).
- Küçük, B. (2011). Uluslararası Giriş Stratejilerinde Franchising Sistemi ve Bir Uygulama. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 17-29.
- Küçükcan, T., & Gur, B. S. (2010). Türkiye'de Yükseköğretim: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*, 210-222

- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> 23.07.2020 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2006). Sayısal Haklar Yönetimi (DRM). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Maraşlıoğlu, H. (1983). Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetlerinin Türk Ekonomisine Katkıları. Uzmanlık Tezi. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Ankara.
- Melvin, J. R. (1989). Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach. *Journal of Political Economy*, 97(5), 1180-1196.
- Mızrak, N.Y., Yazıcı, A., Tepecik F., Tekeli, S. & Ongun, M.T. (2013). *Hizmetler Ekonomisi*. Ankara: Saray Matbaacılık
- Mızrak, Nihal. Y. (2009). *Hizmet Ekonomisi, İnternet ve Elektronik Ticaret Küresel Üretim ve Ticarete Yeni Güçler*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Moore, P. M. (1996). The Decisions Bridging the GATT 1947 and the WTO Agreement. *The American Journal of International Law*, 90(2), 317-328.
- Mustafaoğlu, M. (1996). *Sorularla Franchising Türkiye Uygulaması*. İstanbul. İTO Yayınları.
- Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği. (2013). *Lojistik Sektör Raporu 2013*. İstanbul: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği.
- Ongun, T. (2003). Yeni Dünya Düzeninde WTO Sistemi ve Sorunlar. *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49-Proceedings), 71-81.
- Özdemir, Ü., Yiğit, G. K., & Oral, M. (2016). Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi. *Eastern Geographical Review*, 20(35).
- Özkan, E. (2009). *Kentsel Dönüşümde Kültür Endüstrileri: İstanbul'da Film Endüstrisinin Kentsel Dönüşüm Yaratma Potansiyellerinin Belirlenmesi*. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özlük, D. (2018). GATT ve Dünya Ticaret Örgütü'nün Uluslararası Politik Ekonomideki Rolü. *Electronic Turkish Studies*, 13(7).
- Özorhon, B., & Demirkesen, S. (2014). Türk Müteahhitlik Hizmetlerinin Uluslararası Rekabetçilik Analizi. *İMO Teknik Dergi*, 6831(6848), 421.
- Öztürk, M., & Atik, A. (2016). Ulusal Pazardan Küresel Pazarlara Uzanan Süreçte Türk Dizilerinin Gelişimi. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 66-82.

- Pazarbaşı, B. (2016). Küresel Eğlence Endüstrisinde Yaşanan Gelişmenin Televizyon Programları İle Dizi Filmler Üzerindeki Etkileri. *TRT Akademi*, 1(01), 170-187.
- Radyo Televizyon Üst Kurulu, Televizyon İzleme Eğilimleri Araştırması, <https://www.rtuk.gov.tr/rtuk-kamuoyu-arastirmalari-3890> sayfasından 01.08.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018, <https://www.saglik.gov.tr/TR,62400/saglik-istatistikleri-yilligi-2018-yayinlanmistir.html> adresinden 01.07.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Sapir, A., & Lutz, E. (1981). Trade in Services: Economic Determinants and Development-related Issues. *A Background Study for World Development Report*
- Saraçyakupoğlu, T. (2016). Türkiye’de Havacılık Endüstrisinde Bakım Teknisyeni Yetiştirme Patikası. *Mühendis ve Makina*, 57(678), 60-64.
- Sayım, F. & Aydın, V. (2011). Hizmet Sektörü Özellikleri ve Sistematik Olmayan Risklerin Sektör Menkul Kıymetleri ile Etkileşimine Dair Teorik Bir Çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29).
- Sayın, C., Taşcıoğlu, Y. & Mencet, M.N. (2002, Eylül). GATT Tarım Anlaşması ve Türkiye Tarımına Etkileri. Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi’nde sunulmuş bildiri, Erzurum.
- Sevütekin, M., & Çınar, M. (2017). Ekonometrik Zaman Serileri Analizi. Bursa: Dora Basın Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Seyidoğlu, H. (2015). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*. İstanbul: Güzem Yayınları.
- STM Mühendislik Teknoloji Danışmanlık. (2017). *Sivil Havacılık Sektör Değerlendirme Raporu*. Ankara: STM Mühendislik Teknoloji Danışmanlık.
- Süt, Ç. (2011). *Dünya Ticaret Örgütü Sistemi Çerçevesinde Vergi Kolaylıkları*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Swiss Re Institute, Swiss Re Foundation Report 2019 <https://www.swissre.com/foundation/> adresinden 17.10.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Şahinöz, A. (2002). Dünya Ticaret Örgütü’nün Dönüşümü. *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, 177-189.
- Şanlısoy, S. (2016). Bilgi Ekonomisinin Uluslararası Gelir Dağılımı Üzerine Etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 2185-2203.

- Şener, N. K. & Güçlü, A. (2018, Mayıs). *Türkiye’de Televizyon Dizilerinin “Eko”Sistemi: Eleştirel Ekonomi Politik Bir Değerlendirme Çabası. 2. Uluslararası İletişimde Yeni Yönelimler Konferansı’nda sunulmuş bildiri, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.*
- Şentürk, R., Gülçur, A. & Eken, İ. (2017). *Türkiye’de Film Endüstrisi (2011-2015)*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Tabackhnick, B., & Fidell, L. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson.
- Tanrıöver, H. (2011). *Türkiye’de Film Endüstrisinin Konumu ve Hedefleri*. İstanbul: İTO Yayınları
- TBB Bankacılık ve Araştırma Grubu, (2005). *Türkiye’de Yabancı Bankalar. Bankacılar Dergisi*, 16, 1-3.
- Terregrossa, N. T. (Ed.). (2017). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Ticaret Bakanlığı, Yurtdışı Müteahhitlik Teknik Müşavirlik, <https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticaretihizmet-ticareti/yurtdisi-muteahhitlik-teknik-musavirlik> adresinden 20.09.2020 tarihinde erişim sağlanmıştır
- Tomur, K., Kol. İ., & Bilaçlı, C. (2016). *Sinema Hizmetleri Sektör Raporu. Rekabet Kurumu Hizmet Raporları. Ankara.*
- Tontuş, H. Ö. (2019). *Sağlık Turizmi Nedir. Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu (SATURK) Yayınları, Ankara.*
- Tontuş, H.Ö. (2016). *Sağlık Turizmi Politikaları. Ankara.*
- Töre, E. Ö. (2010). *İstanbul’da Kültür Ekonomisini Döndüren Çarklardan Biri: Film Endüstrisi. İstanbul Kültür Mirası ve Kültür Ekonomisi Envanteri, 2.*
- Trade Map, Trade Statistics <https://www.trademap.org/> sayfasından 23.06.2019 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Tunç, B. (2017). *Eğitimin Tarihsel Gelişimi Ve 21. Yüzyılda Eğitim Biliminde Yönelimler. Pegem Atıf İndeksi*, 173-196.
- Türkiye Bilişim Derneği. (2015). *Bilişim Kültürü Dergisi*. Ankara: Türkiye Bilişim Derneği.
- Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği, TUBİSAD Bilgi ve İletişim Teknolojileri Pazar Verileri Raporları, <http://www.tubisad.org.tr/tr/bilgi-bankasi/sunumlar-liste/TUBISAD-Raporlar/40/0/0> adresinden 01.10.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, Ödemeler Dengesi Analitik Sunum, <https://evds2.tcmb.gov.tr/> adresinden 18.10.2020 tarihinde erişilmiştir.

- Türkiye Gemi İnşa Sanayicileri Birliği (2018). *Gemi İnşa, Bakım-Onarım Sektörü 2017-2018 Yılları İstatistiksel Verileri*. İstanbul. Türkiye Gemi İnşa Sanayicileri Birliği.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2017). *Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu*. İstanbul: Türkiye İhracatçılar Meclisi.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2017). *Türkiye'nin 500 Büyük Hizmet İhracatçısı*. İstanbul: Türkiye İhracatçılar Meclisi.
- Türkiye İstatistik Kurumu, Dış Ticaret İstatistikleri <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> adresinden 01.06.2019 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Türkiye Sınai Kalkınma Bankası. (2018). *Sektörel Görünüm: Bilgi ve İletişim Teknolojileri*. İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası.
- Türkiye Sigorta Birliği, Faaliyet Raporları, <https://www.tsb.org.tr/yayinlar.aspx?pageID=534> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Vakıflar Bankası. (2007). *Küreselleşme Sürecinde Dünya ve Türkiye Ekonomisindeki Sektörel Yapıdaki Dönüşüm Üzerine Bir İnceleme*. Ankara. Türkiye Vakıflar Bankası.
- Türkiye Yayıncılar Birliği. (2019). *Türkiye Kitap Pazarı Raporu*, <http://turkyaybir.org.tr/2019-turkiye-kitap-pazari-raporu/#.YDDcYegzBIU> adresinden 28.09.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Türkmen, A. (2012). *Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme Türkiye Üzerine Ekonometrik Analiz (1974-2011)*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2017). *Turizm Sektör Raporu 2017*. İstanbul: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği.
- UNCTAD, UNCTADSTAT, Erişim Tarihi 13.06.2019, <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx> adresinden erişilmiştir.
- Unctad. (1996). *World Investment Report 1996: Investment, Trade and International Policy Arrangements*. *Foreign Trade Review*, 31(3), 85-109.
- URL-1 15.03.2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-terafli-ve-bolgesel-iliskiler/cok-terafli-iliskiler/dunya-ticaret-orgutu-dto> sayfasından erişilmiştir.
- URL-2 16.03.2020 tarihinde https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/serv_sectors_e.htm sayfasından erişilmiştir.

- URL-3 20.03.2020 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/doviz-kazandirici-hizmet-ticareti/hizmet-ticaretine-iliskin-siniflandirmalar> sayfasından erişilmiştir.
- URL-4 23.03.2020 tarihinde <https://www.oecd.org/sdd/its/manualonstatisticsofinternationaltradeinservices.htm> sayfasından erişilmiştir.
- URL-5 25.05.2020 tarihinde <https://www.udef.org.tr/tr/makaleler/detay/Kuresellese-Dunyada-Uluslararası-Ogrenci-Hareketliliği-ve-Uluslararası-Ogrenciler-629/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-6 30.05.2020 tarihinde <http://www.satirk.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-7 01.06.2020 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-8 01.07.2020 tarihinde <https://www.tobb.org.tr/ekonomikforum/Sayfalar/eArsiv.php> sayfasından erişilmiştir.
- URL-9 07.07.2020 tarihinde <https://www.aksam.com.tr/roportaj/ortadogudan-avrupaya-100-ulkeye-dizi-dizi-ihracat/haber-763542> sayfasından erişilmiştir.
- URL-10 10.07.2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/abdden-sonra-en-fazla-dizi-ihrac-eden-ulke-turkiye/1641524> sayfasından erişilmiştir.
- URL-11 12.07.2020 tarihinde <https://www.ekonomist.com.tr/teknoloji/dijital-muzik-fizikseli-gecti.html> sayfasından erişilmiştir.
- URL-12 15.07.2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ihracata-turk-dizileri-ile-katki/1076894> sayfasından erişilmiştir.
- URL-13 01.08.2020 tarihinde <https://www.hib.org.tr/AltSektorler/7/yazilim-ve-bilisim-hizmetleri> sayfasından erişilmiştir.
- URL-14 01.09.2020 tarihinde <https://www.invest.gov.tr/tr/sectors/sayfalar/financial-services.aspx> sayfasından erişilmiştir.
- URL-15 05.09.2020 tarihinde <https://www.bddk.org.tr/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-16 06.09.2020 tarihinde <https://www.wipo.int/portal/en/index.html> sayfasından erişilmiştir.
- URL-17 15.10.2020 tarihinde <https://www.wto.org/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-18 20.10.2020 tarihinde <https://euipo.europa.eu/> sayfasından erişilmiştir.

- URL-19 20.10.2020 tarihinde <https://www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/commonContent/AboutUs> sayfasından erişilmiştir.
- URL-20 20.10.2020 tarihinde <https://www.bthaber.com/teknoloji-transfer-platformu-kuruldu/> sayfasından erişilmiştir.
- URL-21 20.10.2020 tarihinde <https://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Nedir> sayfasından erişilmiştir.
- URL-22 20.10.2020 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM> sayfasından erişilmiştir.
- URL-23 21.10.2020 tarihinde <https://ufrad.org.tr/haberler/ufrad-ocak-e-bulteni-yayinda> sayfasından erişilmiştir.
- URL-24 25.10.2020 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir.
- Uzunkaya, M. (2013). *Uluslararası Rekabet Edebilirlik Çerçevesinde Türk İnşaat Sektörünün Yapısal Analizi*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Ünal, M. (2014). Türkiye’de Finans Sektöründe Bankacılığın Yeri. *İzmir Ticaret Odası Ar-Ge Bülteni*, 8-14.
- Worldbank. (2020). Worldbank Data Center, <https://data.worldbank.org/> adresinden 30.06.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Yamak, R., & Erdem, H. F. (2017). *Uygulamalı Zaman Serisi Analizi*. Trabzon: Celepler Yayın ve Dağıtım.
- Yarcan, Ş. (1998). *Türkiye’de Turizm ve Uluslararasılaşma*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Yıldız Teknik Üniversitesi Teknoloji Transfer Ofisi. (2015). *Fikri Mülkiyet Hakları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Teknoloji Transfer Ofisi.
- Yıldız, Z., & Durgun, A. (2010). 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Turizm Sektörü Üzerine Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(1), 1-15.
- Yiğit, M. (1999). Finansal Piyasalarda Globalleşme Eğilimlerinin Göstergesi Olarak Euro-Dolar Piyasası Ve Kıyı Bankacılığı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2).
- Yüksek Öğretim Kurulu, Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinde 05.06.2020 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Zengin, B. (2010). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Reel ve Moneter Etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(1), 102-126.